

ЖУРНАЛ
БЕЛОРУССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

ИСТОРИЯ

ЧАСОПІС
БЕЛАРУСКАГА ДЗЯРЖАЎНАГА ЎНІВЕРСІТЭТА

ГІСТОРЫЯ

JOURNAL
OF THE BELARUSIAN STATE UNIVERSITY

HISTORY

Издается с января 1969 г.
(до 2017 г. – под названием «Веснік БДУ.
Серія 3, Гісторыя. Эканоміка. Права»)

Выходит один раз в квартал

2

2018

МИНСК
БГУ

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор	КОХАНОВСКИЙ А. Г. – доктор исторических наук, профессор; декан исторического факультета Белорусского государственного университета, Минск, Беларусь. E-mail: kohanovsky@bsu.by
Заместитель главного редактора	МЕНЬКОВСКИЙ В. И. – доктор исторических наук, профессор; профессор кафедры истории России исторического факультета Белорусского государственного университета, Минск, Беларусь. E-mail: menkovski@bsu.by
Ответственный секретарь	МАЛЮГИН О. И. – кандидат исторических наук, доцент; доцент кафедры истории древнего мира и средних веков исторического факультета Белорусского государственного университета, Минск, Беларусь. E-mail: maliugin@bsu.by
<i>Белецкий С. В.</i>	Институт истории материальной культуры Российской академии наук, Санкт-Петербург, Россия.
<i>Бон Т.</i>	Гисенский университет им. Юстуса Либиха, Гисен, Германия.
<i>Бондаренко К. М.</i>	Могилёвский государственный университет им. А. А. Кулешова, Могилёв, Беларусь.
<i>Бородкин Л. И.</i>	Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, Москва, Россия.
<i>Бригадин П. И.</i>	Государственный институт управления и социальных технологий Белорусского государственного университета, Минск, Беларусь.
<i>Бабищевич А. Н.</i>	Брестский государственный университет им. А. С. Пушкина, Брест, Беларусь.
<i>Виддер Э.</i>	Институт средневековой истории Тюбингенского университета им. Карла Эберхарда, Тюбинген, Германия.
<i>Егорейченко А. А.</i>	Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь.
<i>Жеребцов И. Л.</i>	Институт языка, литературы и истории Коми научного центра Уральского отделения Российской академии наук, Сыктывкар, Республика Коми.
<i>Карпов С. П.</i>	Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, Москва, Россия.
<i>Карпюк С. Г.</i>	Институт всеобщей истории Российской академии наук, Москва, Россия.
<i>Коваленя А. А.</i>	Национальная академия наук Беларуси, Минск, Беларусь.
<i>Кодин Е. В.</i>	Смоленский государственный университет, Смоленск, Россия.
<i>Колесник В. Ф.</i>	Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко, Киев, Украина.
<i>Коршук В. К.</i>	Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь.
<i>Космач В. А.</i>	Витебский государственный университет им. П. М. Машерова, Витебск, Беларусь.
<i>Костюк М. П.</i>	Национальная академия наук Беларуси, Минск, Беларусь.
<i>Кошелев В. С.</i>	Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь.

- Кудрявцева Т. В.** Российский государственный педагогический университет им. А. И. Герцена, Санкт-Петербург, Россия.
- Лавринович Д. С.** Могилёвский государственный университет им. А. А. Кулешова, Могилёв, Беларусь.
- Ларин М. В.** Историко-архивный институт Российского государственного гуманитарного университета, Москва, Россия.
- Линднер Р.** Констанцкий университет, Констанц, Германия.
- Локотко А. И.** Национальная академия наук Беларуси, Минск, Беларусь.
- Марзальюк И. А.** Палата представителей Национального собрания Республики Беларусь, Минск, Беларусь.
- Матяш И. Б.** Высший совет юстиции, Киев, Украина.
- Мезга Н. Н.** Гомельский государственный университет им. Франциска Скорины, Гомель, Беларусь.
- Микнис Р.** Институт истории Литвы, Вильнюс, Литва.
- Нечухрин А. Н.** Гродненский государственный университет им. Янки Купалы, Гродно, Беларусь.
- Новаковски В.** Институт археологии Варшавского университета, Варшава, Польша.
- Новгородский Т. А.** Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь.
- Пилипенко М. Ф.** Институт искусствоведения, этнографии и фольклора им. Кондрата Крапивы Центра исследований белорусской культуры, языка и литературы Национальной академии наук Беларуси, Минск, Беларусь.
- Прохоров А. А.** Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь.
- Рок Б.** Вроцлавский университет, Вроцлав, Польша.
- Сальков А. П.** Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь.
- Ставнюк В. В.** Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко, Киев, Украина.
- Терпиловский Р. В.** Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко, Киев, Украина.
- Туманс Х.** Латвийский университет, Рига, Латвия.
- Федосик В. А.** Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь.
- Фэн Ш.** Институт международных отношений и регионального развития, Центр изучения России Восточно-Китайского педагогического университета, Шанхай, Китай.
- Ходин С. Н.** Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь.
- Шадурский В. Г.** Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь.
- Шиндлинг А.** Институт истории Нового времени Тюбингенского университета им. Карла Эберхарда, Тюбинген, Германия.
- Шмигель М.** Университет Матея Бела, Банска-Бистрица, Словакия.
- Шумейко М. Ф.** Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь.
- Яновский О. А.** Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь.

РЭДАКЦЫЙНАЯ КАЛЕГІЯ

Галоўны рэдактар	КАХАНОЎСКІ А. Г. – доктар гістарычных навук, прафесар; дэкан гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, Мінск, Беларусь. E-mail: kohanovsky@bsu.by
Намеснік галоўнага рэдактара	МЯНЬКОЎСКІ В. І. – доктар гістарычных навук, прафесар; прафесар кафедры гісторыі Расіі гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, Мінск, Беларусь. E-mail: menkovski@bsu.by
Адказны сакратар	МАЛЮГІН А. І. – кандыдат гістарычных навук, дацэнт; дацэнт кафедры гісторыі старажытнага свету і сярэдніх вякоў гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, Мінск, Беларусь. E-mail: maliugin@bsu.by
<i>Бялецкі С. В.</i>	Інстытут гісторыі матэрыяльнай культуры Расійскай акадэміі навук, Санкт-Пецярбург, Расія.
<i>Бон Т.</i>	Гісенскі ўніверсітэт імя Юстуса Лібіха, Гісен, Германія.
<i>Бандарэнка К. М.</i>	Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. А. Куляшова, Магілёў, Беларусь.
<i>Бародкін Л. І.</i>	Маскоўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя М. В. Ламаносава, Масква, Расія.
<i>Брыгадзін П. І.</i>	Дзяржаўны інстытут кіравання і сацыяльных тэхналогій Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, Мінск, Беларусь.
<i>Вабішчэвіч А. М.</i>	Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна, Брэст, Беларусь.
<i>Відэр Э.</i>	Інстытут сярэднявечнай гісторыі Цюбінгенскага ўніверсітэта імя Карла Эберхарда, Цюбінген, Германія.
<i>Егарэйчанка А. А.</i>	Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь.
<i>Жарабцоў І. Л.</i>	Інстытут мовы, літаратуры і гісторыі Комі навуковага цэнтра Уральскага аддзялення Расійскай акадэміі навук, Сыктыв'юкар, Рэспубліка Комі.
<i>Карнаў С. П.</i>	Маскоўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя М. В. Ламаносава, Масква, Расія.
<i>Карпюк С. Г.</i>	Інстытут усеагульнай гісторыі Расійскай акадэміі навук, Масква, Расія.
<i>Каваленя А. А.</i>	Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Мінск, Беларусь.
<i>Кодзін Я. У.</i>	Смаленскі дзяржаўны ўніверсітэт, Смаленск, Расія.
<i>Калеснік В. Ф.</i>	Кіеўскі нацыянальны ўніверсітэт імя Тараса Шаўчэнкі, Кіеў, Украіна.
<i>Коршук У. К.</i>	Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь.
<i>Космач В. А.</i>	Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава, Віцебск, Беларусь.
<i>Касцюк М. П.</i>	Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Мінск, Беларусь.
<i>Кошалеў У. С.</i>	Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь.
<i>Кудраўцава Т. У.</i>	Расійскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя А. І. Герцэна, Санкт-Пецярбург, Расія.
<i>Лаўрыновіч Д. С.</i>	Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. А. Куляшова, Магілёў, Беларусь.

- Ларын М. В.** Гісторыка-архіўны інстытут Расійскага дзяржаўнага гуманітарнага ўніверсітэта, Масква, Расія.
- Лінднер Р.** Констанцкі ўніверсітэт, Констанц, Германія.
- Лакотка А. І.** Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Мінск, Беларусь.
- Марзалюк І. А.** Палата прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь, Мінск, Беларусь.
- Мацяш І. Б.** Вышэйшы савет юстыцыі, Кіеў, Украіна.
- Мязга М. М.** Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны, Гомель, Беларусь.
- Мікніс Р.** Інстытут гісторыі Літвы, Вільнюс, Літва.
- Нячухрын А. М.** Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы, Гродна, Беларусь.
- Навакоўскі В.** Інстытут археалогіі Варшаўскага ўніверсітэта, Варшава, Польшча.
- Навагродскі Т. А.** Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь.
- Піліпенка М. Ф.** Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Мінск, Беларусь.
- Прохараў А. А.** Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь.
- Рок Б.** Вроцлаўскі ўніверсітэт, Вроцлаў, Польшча.
- Салькоў А. П.** Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь.
- Стаўнюк В. У.** Кіеўскі нацыянальны ўніверсітэт імя Тараса Шаўчэнкі, Кіеў, Украіна.
- Церпілоўскі Р. У.** Кіеўскі нацыянальны ўніверсітэт імя Тараса Шаўчэнкі, Кіеў, Украіна.
- Туманс Х.** Латвійскі ўніверсітэт, Рыга, Латвія.
- Фядосік В. А.** Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь.
- Фэн Ш.** Інстытут міжнародных адносін і рэгіянальнага развіцця, Цэнтр вывучэння Расіі Усходне-Кітайскага педагагічнага ўніверсітэта, Шанхай, Кітай.
- Ходзін С. М.** Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь.
- Шадурскі В. Г.** Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь.
- Шындлінг А.** Інстытут гісторыі Новага часу Цюбінгенскага ўніверсітэта імя Карла Эберхарда, Цюбінген, Германія.
- Шмігель М.** Універсітэт Мацея Бела, Банска-Бістрыца, Славакія.
- Шумейка М. Ф.** Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь.
- Яноўскі А. А.** Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь.

EDITORIAL BOARD

Editor-in-chief	KOHANOVSKY A. G. , doctor of science (history), full professor; dean of the faculty of history of the Belarusian State University, Minsk, Belarus. E-mail: kohanovsky@bsu.by
Deputy editor-in-chief	MENKOUSKI V. I. , doctor of science (history), full professor; professor at the department of Russian history of the faculty of history of the Belarusian State University, Minsk, Belarus. E-mail: menkovski@bsu.by
Executive secretary	MALIUGIN O. I. , PhD (history), docent; associate professor at the department of Ancient and Medieval history of the faculty of history of the Belarusian State University, Minsk, Belarus. E-mail: maliugin@bsu.by

Beletsky S. V.	Institute of History of Material Culture of the Russian Academy of Sciences, Saint Petersburg, Russia.
Bohn T.	Justus Liebig University of Giessen, Giessen, Germany.
Bondarenko K. M.	Mogilev State A. Kuleshov University, Mogilev, Belarus.
Borodkin L. I.	Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia.
Bryhadzin P. I.	State Institute of Management and Social Technologies of the Belarusian State University, Minsk, Belarus.
Vabishchevich A. N.	Brest State University named after A. S. Pushkin, Brest, Belarus.
Widder E.	Medieval History Institute of the Eberhard Karls University of Tübingen, Tübingen, Germany.
Yegoreichenko A. A.	Belarusian State University, Minsk, Belarus.
Zherebtsov I. L.	Institute of Language, Literature and History of the Komi Science Centre of the Ural Branch of the Russian Academy of Sciences, Syktyvkar, Komi Republic.
Karpov S. P.	Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia.
Karpyuk S. G.	Institute of World History of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia.
Kovalenya A. A.	National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus.
Kodin E. V.	Smolensk State University, Smolensk, Russia.
Kolesnyk V. F.	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
Korshuk V. K.	Belarusian State University, Minsk, Belarus.
Kosmach V. A.	Vitebsk State University named after P. M. Masharov, Vitebsk, Belarus.
Kostyuk M. P.	National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus.
Koshelev V. S.	Belarusian State University, Minsk, Belarus.
Kudryavtseva T. V.	Herzen State Pedagogical University, Saint Petersburg, Russia.
Lavrinovich D. S.	Mogilev State A. Kuleshov University, Mogilev, Belarus.
Larin M. V.	Institute for History and Archives of the Russian State University for Humanities, Moscow, Russia.
Lindner R.	University of Konstanz, Konstanz, Germany.
Lokotko A. I.	National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus.

- Marzaluk I. A.** House of Representatives of the National Assembly of the Republic of Belarus, Minsk, Belarus.
- Matyash I. B.** High Council of Justice, Kyiv, Ukraine.
- Miazga M. M.** Francisk Skorina Gomel State University, Gomel, Belarus.
- Miknys R.** Institute of Lithuanian History, Vilnius, Lithuania.
- Nechukhrin A. N.** Yanka Kupala State University of Grodno, Grodno, Belarus.
- Nowakowski W.** Institute of Archaeology of the University of Warsaw, Warsaw, Poland.
- Nowogrodski T. A.** Belarusian State University, Minsk, Belarus.
- Pilipenko M. F.** Kandrat Krapiva Institute of Arts Studies, Ethnography and Folklore of the Center for the Belarusian Culture, Language and Literature Research of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus.
- Prokhorov A. A.** Belarusian State University, Minsk, Belarus.
- Rok B.** University of Wrocław, Wrocław, Poland.
- Salkov A. P.** Belarusian State University, Minsk, Belarus.
- Stavnyuk V. V.** Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
- Terpilovsky R. V.** Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
- Tumans H.** University of Latvia, Riga, Latvia.
- Fedosik V. A.** Belarusian State University, Minsk, Belarus.
- Feng S.** School of Advanced International and Area Studies, Centre for Russian Studies of the East China Normal University, Shanghai, China.
- Khodzin S. N.** Belarusian State University, Minsk, Belarus.
- Shadurski V. G.** Belarusian State University, Minsk, Belarus.
- Schindling A.** Institute of the Early Modern History of the Eberhard Karls University of Tübingen, Tübingen, Germany.
- Šmigel' M.** Matej Bel University, Banská Bystrica, Slovakia.
- Shumeiko M. F.** Belarusian State University, Minsk, Belarus.
- Yanouski A. A.** Belarusian State University, Minsk, Belarus.

ОТ РЕДАКЦИИ АД РЭДАКЦЫІ EDITORIAL

На 2018 г. прыпадаюць дзве надзвычай важныя для гісторыі Беларусі юбілейныя даты. У лютым 1468 г., 550 гадоў таму, быў выдадзены Судзебнік Казіміра – першы пісьмовы кодэкс крымінальнага права Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ). А ў студзені 1588 г., 430 гадоў таму, быў зацверджаны Трэці статут ВКЛ. Судзебнік 1468 г. стаў пачаткам працэсу кадыфікацыі феадальнага права ў ВКЛ, а Статут 1588 г. стаў яго бліскучым завяршэннем. На думку выдатнага польскага гісторыка права Юліюша Бардаха, у канцы XVI ст. ВКЛ мела найлепшую ва ўсёй Цэнтральна-Усходняй Еўропе сістэму права.

Стварэнне Судзебніка 1468 г., Статутаў 1529, 1566 і 1588 гг. адлюстравала прыныцкова новыя тэндэнцыі ў развіцці прававой тэорыі і праватворчай дзейнасці ў ВКЛ. Мясцовае беларускае і літоўскае звычайнае права, асобныя пастановы судовых і дзяржаўных органаў замяняліся сістэматызаваным агульнадзяржаўным пісьмовым правам. Працэс яго кадыфікацыі адлюстравалі важныя змены ў сацыяльным жыцці ВКЛ XV–XVI стст.: афармленне саслоўнай структуры феадальнага грамадства, станаўленне саслоўна-прадстаўнічай манархіі, пашырэнне палітычных правоў шляхты, развіццё юрыдычнай навукі, пашырэнне культурных сувязей з Заходняй Еўропай. Ідэі гуманізму, зафіксаваныя ў шматлікіх статутных нормах, сведчаць аб глыбокім пранікненні культуры Рэнесансу ў інтэлектуальнае жыццё ВКЛ. Статуты ВКЛ ствараліся не толькі на айчынным глебе, яны з’яўляюцца прыкладам рэцэпцыі дасягненняў заходнеўрапейскай прававой думкі. Аднак важна тое, што стваральнікі велікакняжацкіх актаў кадыфікацыі не проста пасіўна запазычвалі заходнія канцэпцыі і паняцці, а актыўна перапрацоўвалі іх з улікам мясцовых умоў і патрэб. Самі статуты, у сваю чаргу, сталі адной з крыніц кадыфікацыі права ў Польшчы і Расіі. У другой палове XVIII ст. менавіта Трэці статут ВКЛ

павінен быў стаць асновай для стварэння адзінага кодэкса правоў Рэчы Паспалітай.

У працэсе кадыфікацыі велікакняжацкага права на працягу XV–XVI стст. удзельнічалі ўсё больш шырокія колы грамадства ВКЛ, перадусім шляхты. Судзебнік 1468 г. быў выдадзены каралём польскім і вялікім князем літоўскім Казімірам Ягайлавічам на агульнадзяржаўным сойме ў Вільні: *Казимир... иже мы с князми и с паны радою нашею Великого Княжства Литовскаго и со всем посполством погадавши и врядили есмо так...* Пытанне кадыфікацыі права ў XVI ст. знаходзілася ўжо ў выключнай кампетэнцыі вальнага сойма ВКЛ. Менавіта на ім фарміраваўся склад спецыяльных статутных камісій, зацвярджаліся Статуты 1529 і 1566 гг., уносіліся некаторыя змены ў іх змест. Стварэнне Статута 1588 г. стала вынікам актыўнай праватворчай дзейнасці самых шырокіх колаў беларускай і літоўскай шляхты. Яго нормы і артыкулы абмяркоўваліся не толькі на пасяджэннях адпаведных камісій ці агульнадзяржаўных соймаў ды з’ездаў, але і разглядаліся на соймах у паведах і ваяводствах. Вынік гэтай працы, безумоўна, сведчыць аб высокім узроўні палітычнай і прававой культуры тагачаснай шляхты ВКЛ. Дастаткова згадаць, што менавіта Статут 1588 г. абвяшчаў ідэю прававой дзяржавы, якая абараняе вольнасці сваіх абыяцеляў, а ўлада падпарадкоўваецца праву. У пэўнай ступені гэты акт кадыфікацыі апярэджаў свой час, бо нават перажыў дзяржаву, у якой быў створаны. Яшчэ ў другой палове XIX ст. для шляхты, якая паходзіла з зямель былога ВКЛ, Статут 1588 г. заставаўся сімвалам колішняй гістарычнай велічы.

Асабліваю ўвагу хацелася б звярнуць на той факт, што агульнае для ўсіх зямель Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага пісьмовае права стваралася на старабеларускай мове. Гэта выразна сведчыць аб той ролі, якую яна адыгрывала як у паўсядзённым, так і ў дзелавым жыцці розных

народаў ВКЛ. І Судзебнік 1468 г., і тры Статуты ВКЛ з’яўляюцца выдатнымі помнікамі беларускай мовы XV–XVI стст. Больш за тое, Статуты 1566 і 1588 гг. замацавалі яе афіцыйны статус у дзяржаве, а гэта паказвае, наколькі на той момант старабеларуская мова была важным фактарам захавання ўласнай дзяржаўна-палітычнай ідэнтычнасці шляхты ВКЛ ва ўмовах усё больш цесных уніічных сувязей з Польшчай. Немагчыма не згадаць славутыя словы Льва Сапегі, выказаныя ім у прадмове да першага выдання Статута 1588 г.: *А если которому народу встыдѣ правѣ своихъ не умети, поготовю намѣ, которые не обчыи якимъ языкомъ, але своимѣ власнымѣ права списанные маемъ и каждогого часу, чого намѣ потреба къ отпору всякое кривды, ведати можемѣ.*

Артыкулы, змешчаныя ў раздзеле, прысвечаным прававой культуры ВКЛ, датычацца даволі

разнастайнай праблематыкі. У артыкуле Уладзіміра Падалінскага на прыкладзе распрацоўкі і прыняцця Трэцяга статута ВКЛ адлюстраваны складаныя ўзаемаадносіны паміж ВКЛ і Польшчай у складзе супольнай дзяржавы – Рэчы Паспалітай – у апошняй трэці XVI ст. Андрэй Радаман у грунтоўным артыкуле паказаў удзел соймаў Новагародскага ваяводства ў сістэматызацыі велікакняжацкага права ў канцы XVI – першай трэці XVII ст. Адною з найважнейшых сфер жыцця і дзейнасці шляхты была вайна. Матэрыял Алены Дзянісавай і Юрыя Казакова паказвае арганізацыю сістэмы земскай абароны ВКЛ і яе эвалюцыю на працягу XVI ст. паводле статутных норм. Спадзяёмся, што зацікаўлены чытач знойдзе ў гэтым нумары часопіса шмат карыснай і цікавай інфармацыі па розных аспектах нашай гісторыі.

ТЕМАТИЧЕСКИЙ РАЗДЕЛ

ТЭМАТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

SPECIAL TOPIC SECTION

Право и правовая система ВКЛ
(к 550-летию Судебника Казимира и 430-летию Третьего статута ВКЛ)

Права і прававая сістэма ВКЛ
(да 550-годдзя Судзебніка Казіміра і 430-годдзя Трэцяга статута ВКЛ)

The Law and legal system of the Grand Duchy of Lithuania
(to the 550th anniversary of the Code of Laws of Kazimierz
and the 430th anniversary of the 3rd Statute of the Grand Duchy of Lithuania)

УДК [94+340.130.5](474.5/476 ВКЛ) «15»

ПАРТИКУЛЯРИЗМ VS УНИФИКАЦИЯ: РАЗРАБОТКА И ПРИНЯТИЕ СТАТУТА ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО 1588 г.

В. А. ПОДОЛИНСКИЙ¹⁾

¹⁾Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь

Исследуется проблема сосуществования партикулярных и унификационных тенденций в социально-политической жизни Речи Посполитой XVI в. На примере подготовки Третьего статута Великого княжества Литовского показаны попытки политического народа страны сохранить свою собственную систему права, отражено стремление

Образец цитирования:

Падалінскі У. А. Партыкулярызм vs уніфікацыя: распрацоўка і прыняцце Статута Вялікага Княства Літоўскага 1588 г. // Журн. Беларус. гос. ун-та. Гісторыя. 2018. № 2. С. 10–20.

For citation:

Padalinski U. A. Particularism vs unification: elaboration and adoption of the Grand Duchy of Lithuania Statute of 1588. *J. Belarus. State Univ. Hist.* 2018. No. 2. P. 10–20 (in Belarus.).

Автор:

Владимир Алексеевич Подолinskiй – кандидат исторических наук, доцент; заведующий кафедрой истории Беларуси древнего времени и средних веков исторического факультета.

Author:

Uladzimir A. Padalinski, PhD (history), docent; head of the department of Belarus history of Ancient time and Middle Ages, faculty of history.
ulpadalinski1978@gmail.com

польской шляхты к унификации права двух субъектов Речи Посполитой. Предложена авторская концепция процесса разработки и принятия Статута 1588 г. Приводятся новые сведения, позволяющие пересмотреть некоторые традиционные положения, закрепленные в историографии проблемы. Отмечено, что результаты проведенного исследования являются важными для комплексного изучения политической истории Речи Посполитой, в частности ее государственного и правового строя, парламентской системы, отношений между Великим княжеством Литовским и Короной Польской.

Ключевые слова: Статут ВКЛ; Великое княжество Литовское; Речь Посполитая; шляхта; партикуляризм; унификация; поветовые сеймики; вальный сейм.

ПАРТЫКУЛЯРЫЗМ VS УНІФІКАЦЫЯ: РАСПРАЦОЎКА І ПРЫНЯЦЦЕ СТАТУТА ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА 1588 г.

У. А. ПАДАЛІНСКІ^{1*}

^{1*} *Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь*

Даследуецца праблема суіснавання партыкулярных і ўніфікатарскіх тэндэнцый у сацыяльна-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай XVI ст. На прыкладзе падрыхтоўкі Трэцяга статута Вялікага Княства Літоўскага паказаны спробы велікакняжацкага палітычнага народа захаваць сваю ўласную сістэму права, адлюстравана імкненне кароннай шляхты да ўніфікацыі права двух суб'ектаў Рэчы Паспалітай. Прапануецца аўтарская канцэпцыя працэсу распрацоўкі і прыняцця Статута Вялікага Княства Літоўскага 1588 г. Прыводзяцца новыя звесткі, якія дазваляюць перагледзець некаторыя традыцыйныя палажэнні, замацаваныя ў гістарыяграфіі праблемы. Вынікі праведзенага даследавання з'яўляюцца важнымі для комплекснага вывучэння палітычнай гісторыі Рэчы Паспалітай, у прыватнасці яе дзяржаўнага і прававага ладу, парламенцкай сістэмы, адносін паміж Вялікім Княствам Літоўскім і Каронай Польскай.

Ключавыя словы: Статут ВКЛ; Вялікае Княства Літоўскае; Рэч Паспалітая; шляхта; партыкулярызм; уніфікацыя; павятовыя соймікі; вальны сойм.

PARTICULARISM VS UNIFICATION: ELABORATION AND ADOPTION OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA STATUTE OF 1588

U. A. PADALINSKI^a

^a *Belarusian State University, 4 Niezaliežnasci Avenue, Minsk 220030, Belarus*

The study is devoted to the problem of the coexistence of particularistic and unifying tendencies in the socio-political life of the XVI century's Commonwealth. The example of the Grand Duchy of Lithuania Third Statute's drafting shows the attempts of the Lithuanian (in the historical meaning) political nation to retain its own system of law. On the other hand, it shows the intention of the Polish nobility to unify the law of the two subjects of the Commonwealth. The author's conception of the process of the Statute elaboration and adoption is given. New information is provided that permits reconsidering some of the traditional postulates fixed in the problem's historiography. The study's results are important for the comprehensive research of the political history of the Commonwealth, including its state, parliamentary and legal system, and relations between the Grand Duchy of Lithuania and the Polish Kingdom.

Key words: Statute of the Grand Duchy of Lithuania; the Grand Duchy of Lithuania; the Commonwealth; nobility; particularism; unification; local diets (dietines); the General Diet.

Акт Люблінскай уніі 1569 г. дэклараваў, што Вялікае Княства Літоўскае (ВКЛ) і Карона Польская становяцца адным непадзельным і неадрозным целам, а таксама не рознай, але адной супольнай Рэччу Паспалітай¹ [1, с. 235]. Гэтыя словы былі свайго роду праграмай уніфікацыі, прывядзення да аднастайнасці ўсіх сацыяльна-палітычных адметнасцей, якія існавалі ў абодвух суб'ектах Рэчы

Паспалітай. Аднак ужо першыя дзесяцігоддзі сумеснага існавання ВКЛ і Польшчы ў межах рэальнай уніі паказалі, што велікакняжацкі палітычны народ паслядоўна імкнуўся абараняць і рэалізоўваць свае ўласныя, асобныя дзяржаўныя інтарэсы, якія часам маглі зусім не адпавядаць інтарэсам каронага боку або манарха. Такую тэндэнцыю да захавання адасобленасці ВКЛ у палітычным жыцці Рэчы

¹Тут і далей пераклад наш. – У. П.

Паспалітай на працягу XVI–XVIII стст. найбольш карэктна вызначаць тэрмінам «партыкулярызм» (гл., напрыклад, [2–4]).

Ва ўтворанай Рэчы Паспалітай з’явіліся супольныя для Польшчы і ВКЛ сферы грамадскіх адносін, якія неабходна было максімальна зблізіць. Сярод іншага польскі бок планаваў прывесці да адзінства сістэмы права ВКЛ і Кароны Польскай. Ужо на Люблінскім сойме 1569 г. пад уплывам каронных паслоў была прынята ўхвала (канстытуцыя), прысвечаная рэдагаванню Статута ВКЛ, якая прадугледжвала, па сутнасці, уніфікацыю права двух суб’ектаў Рэчы Паспалітай [1, s. 254–255]. Аднак праца над Статутам пайшла зусім па іншым шляху і наадварот толькі ўзмацніла адасобленасць прававой сістэмы ВКЛ. Мэта дадзенага артыкула якраз і заключаецца ў тым, каб на прыкладзе распрацоўкі і зацвярджэння новага Статута ВКЛ паказаць перапляценне партыкулярных і ўніфікатарскіх тэндэнцый у палітычным жыцці Рэчы Паспалітай апошняй трэці XVI ст.

Гісторыя вывучэння Статутаў ВКЛ налічвае ўжо не адно стагоддзе, па гэтай тэме апублікавана вялікая колькасць прац (агляд гістарыяграфіі гл., напрыклад, у працы Славаміра Годэка [5, s. 11–67]). Асобную традыцыю даследавання мае і працэс падрыхтоўкі Трэцяга статута ВКЛ. Сур’ёзнае навучовае вывучэнне гэтай праблемы распачаў расійскі гісторык Іван Лапа. Асабліваю ўвагу даследчык надаваў менавіта супрацьлеглым поглядам каронага і велікакняжацкага бакоў на мэту стварэння новага кадыфікацыйнага акта ВКЛ [6, с. 190–222; 7, с. 100–105]. У 1930-х гг. выйшла фундаментальнае даследаванне І. Лапы, у якім аўтар грунтоўна разгледзеў ход распрацоўкі Трэцяга статута ВКЛ, гістарычны кантэкст, у якім ён ствараўся, яго змест і далейшы лёс, а таксама кола асоб, якія мелі дачыненне да яго з’яўлення [8]. У 1980-х гг. значны ўклад у вывучэнне працэсу падрыхтоўкі новага Статута ВКЛ і асабліва абставін яго зацвярджэння каралём польскім і вялікім князем літоўскім Жыгімонтам Вазам зрабілі польскія даследчыкі Генрык Віснер [9; 10] і Юліуш Бардах [11, s. 39–53; 12, s. 321–327]. У пачатку XXI ст. у сваіх працах Генрык Люлевіч [13] і Анджэй Закшэўскі [14, s. 219–231] зрабілі пэўнае падсумаванне вынікаў, якіх дасягнулі гісторыкі ў даследаванні праблемы распрацоўкі трэцяга кадыфікацыйнага акта ВКЛ. Беларуская гістарычная навука таксама не засталася ў баку ад вывучэння асаблівасцей падрыхтоўкі Статута ВКЛ 1588 г. У прыватнасці, некаторыя аспекты гэтага працэсу разглядаў Андрэй Радаман [15]. Разам з тым уздым цікавасці сучасных навукоўцаў да праблемы «літоўскага партыкулярызму», спробы перагляду старых палажэнняў і выпрацоўкі новых падыходаў да яе вывучэння сведчаць пра неабходнасць далейшага даследавання ўсіх акалічнасцей рэдагавання і прыняцця Трэцяга статута ВКЛ, асабліва ў кантэксце адносін ВКЛ і Польшчы ў складзе

Рэчы Паспалітай. Вызначаная даследчая праблема абумовіла і выбар адпаведных гістарычных крыніц, асноўнымі з якіх сталі гаспадарскія прывілеі, пастановы соймаў ды партыкулярных з’ездаў ВКЛ, а таксама ўхвалы вальных соймаў Рэчы Паспалітай. Надзвычай важную інфармацыю ўтрымліваюць соймавыя дыярышны і эпісталярныя крыніцы.

На Люблінскім сойме 1569 г. у час дыскусій аб умовах уніі польскія сенатары і паслы неаднаразова звярталі ўвагу на шэраг норм Статута ВКЛ 1566 г., якія супярэчылі іх імкненню да ўніфікацыі дзяржаўных суб’ектаў ВКЛ і Польшчы. У прыватнасці, разглядаліся арт. 3, 6 і 9 трэцяга раздзела, якія гарантавалі захаванне тэрытарыяльнай цэласнасці ВКЛ і правядзенне асобнага вальнага сойма, а таксама забаранялі іншаземцам, у тым ліку палякам, займаць дзяржаўныя пасады ў ВКЛ [16, с. 14–17; 17, с. 80–81]. Польскі бок настойваў на абранні дэпутатаў, якія б уважліва перапрацавалі Статут 1566 г. і выправілі падобныя «супярэчнасці» [16, с. 528, 529–530]. Разам з тым рэдагаванне Статута ВКЛ з’яўлялася актуальнай задачай і для самой шляхты ВКЛ. Некаторыя папраўкі да яго артыкулаў былі ўнесены ўжо ў 1566–1568 гг. на соймах ВКЛ у Берасці і Гародні [8, с. 157–186; 18, с. 73–74]. Акрамя таго, на сойме 1568 г. у Гародні *на попраўленне статуту* была створана адмысловая камісія, якая мелася прыступіць да працы ўжо ў жніўні таго ж года [14, s. 219; 15, с. 24–25; 18, с. 74–75; 19, стб. 466–468]. Аднак па розных прычынах гэта камісія сваю дзейнасць так і не распачала [20, с. 42].

Па выніках нарад на Люблінскім сойме 1569 г. утваралася новая камісія па рэдагаванні Статута ВКЛ. Яна павінна была ўзгадніць велікакняжацкі акт кадыфікацыі са Статутам Кароны Польскай 1506 г., каб *ужо ва ўсіх дзяржавах нашых, як у адзінай Рэчы Паспалітай, аднолькавая і неадкладная справядлівасць людзям ажыццяўляцца магла* [1, s. 254–255] (гл. таксама [11, s. 39]). Праца мусіла распачацца 11 лістапада 1569 г. у Вільні, а яе вынікі трэба было прадставіць на наступным вальным сойме Рэчы Паспалітай. На фінансаванне дзейнасці дэпутатаў у ВКЛ прызначаўся спецыяльны падатак, стаўка якога складала 1 грош з асelay валокі і службы, 8 пенязяў з падляшскіх дымоў, 4 пенязі з агароднікаў, 1 грош з путных і панцырных баяр і 2 грошы са шляхты, якая не валодала сялянамі [1, s. 255].

На сойме ў Любліне быў зацверджаны і персанальны склад гэтай камісіі. З ліку сенатараў ВКЛ дэпутатамі сталі віленскі біскуп Валерыян Пратасевіч і жамойцкі кашталян Мальхер Шэмет. Пры іх павінен быў працаваць каралеўскі сакратар, віленскі воіт Аўгустын Ратундус. Ад шляхты ў яе склад прызначалася па адной асобе ад кожнага ваяводства: стольнік ВКЛ Мікалай Дарагастайскі ад Віленскага ваяводства, гаспадарскі маршалак Лукаш Свірскі ад Троцкага ваяводства, Ян Сцяцковіч

ад Жамойцкага староства, гаспадарскі маршалак Бенедыкт Юрага ад Новагародскага ваяводства, віцебскі падкаморы Павел Друцкі-Саколінскі ад Полацкага ваяводства, Ян Сколка ад Віцебскага ваяводства, берасцейскі харужы і земскі суддзя Кірдзеі Крычоўскі ад Берасцейскага ваяводства, мсціслаўскі харужы і земскі суддзя Багдан Сяліцкі ад Мсціслаўскага ваяводства і менскі земскі пісар Марцін Валадковіч ад Менскага ваяводства. Вядзенне справаводства даручалася віленскаму земскаму пісару: Андрэю Мацковічу і ашмянскаму земскаму пісару Пятру Саковічу [1, s. 254–255] (гл. таксама [8, с. 188–207; 10, s. 36; 20, с. 43]). Такім чынам, з аднаго боку, дэпутаты павінны былі максімальна зблізіць права двух суб'ектаў Рэчы Паспалітай, аднак, з другога боку, камісія складалася выключна з прадстаўнікоў ВКЛ, што давала магчымасць накіраваць яе працу на захаванне асобнай сістэмы права ВКЛ.

Наступны вальны сойм Рэчы Паспалітай праходзіў у маі – ліпені 1570 г. Зразумела, што за такі кароткі час узгадніць велікакняжацкі акт кадыфікацыі з каронным правам і сфармуляваць адпаведныя папраўкі камісія проста не магла. Свой негатывны ўплыў на яе дзейнасць магла аказаць і цяжкая эканамічная сітуацыя, у якой апынулася ВКЛ у выніку Інфлянцкай вайны. Заўважым, што абраныя ў Любліне дэпутаты таксама павінны былі разглядаць справаздачы аб зборы шматлікіх падаткаў, ухваленых у ВКЛ у 1560-х гг. [1, s. 255; 20, с. 73–76]. Ва ўмовах гаспадарчага крызісу гэты абавязак, безумоўна, замінаў камісіі займацца сваёй галоўнай задачай. Не выключана, што яе дзейнасць магла тармазіцца і той часткай палітычнай эліты ВКЛ, якая выступала супраць уніфікатарскіх тэндэнцый, сфармуляваных у соймавай канстытуцыі 1569 г. Аднак праца па рэдагаванні Статута ВКЛ пэўны водгук сярод шляхты ВКЛ усё ж атрымала. Так, на сойміку Віленскага павета напярэдадні вальнага сойма 1570 г. шляхта прасіла надрукаваць Статут ВКЛ і ўключыць у яго ўсе земскія прывілеі ВКЛ [21, s. 179]. Агульны соймік Троцкага ваяводства, які адбыўся ў снежні 1571 г. у Самілішках, даручаў паслам на вальным сойме 1572 г. пільна прасачыць за тым, каб у Статуце ВКЛ былі выпраўлены ўсе парушэнні шляхецкіх вольнасцей [22, с. 250].

Пасля смерці караля і вялікага князя Жыгімонта Аўгуста ў ліпені 1572 г. Рэч Паспалітая ўступіла ў перыяд першага бескаралеўя. У гэты час палітычны народ ВКЛ пачаў барацьбу за перагляд некаторых умоў Люблінскай уніі 1569 г., накіраваны на ўмацаванне пазіцый ВКЛ у складзе Рэчы Паспалітай (гл., напрыклад, [13, s. 80–160]). Сярод іншага шляхта ВКЛ здолела юрыдычна замацаваць права самастойна працаваць над унясеннем змен у сваё заканадаўства. Так, на элекцыйным сойме 1573 г. у склад Генрыкавых артыкулаў быў уключаны пункт, які, па-першае, дазваляў станам ВКЛ,

а таксама шляхце Вальнскага, Кіеўскага і Брацлаўскага ваяводстваў Польшчы, якая карысталася *літоўскім правам*, абмеркаваць папраўкі ў Статут ВКЛ 1566 г. і парадак судаводства ды прадстаўіць іх на зацвярджэнне каралю на будучым каранацыйным сойме. Па-другое, велікакняжацкай шляхце на далейшыя часы гарантавалася магчымасць свабодна праводзіць рэфармаванне *праў сваіх і судоў* [1, s. 328–329; 8, с. 326–327, 382–384; 10, s. 38]. Удзельнікі сойміка Віленскага ваяводства напярэдадні каранацыі ў кастрычніку 1573 г. выставілі даволі катэгарычныя патрабаванні новаму каралю і вялікаму князю Генрыху Валуа: *Права и волности н(а)ши в Статуте литовскомъ описаные, которые Его Королевская М(и)л(о)сть г(оспо) д(а)рь нашъ теперешний попрысягнути рачыть, в чомъ намъ поправы будетъ потреба а на што ся вси ихъ м(и)л(о)сть н(а)нове рады, станы и рыцержство згодять и постановять, то Его Королевская М(и)л(о)сть намъ держати и твердити будетъ повинен* [23, s. 79]. І хаця Генрыкавы артыкулы былі зацверджаны толькі ў 1576 г. прысягай наступнага караля і вялікага князя Стэфана Баторыя [1, s. 357, 368; 11, s. 40], падыход шляхты ВКЛ да працэсу рэфармавання свайго заканадаўства, відавочна, заключаўся ў тым, што ўсе папраўкі павінны выпрацоўвацца самастойна станамі ВКЛ у адпаведнасці з іх патрэбамі і падавацца на канчатковае зацвярджэнне каралю і вялікаму князю. Пра нейкае ўзгадненне гэтых паправак з польскім бокам гаворка нават не вялася.

Акрамя гэтага, у часы бескаралеўя з'явіліся і канкрэтныя вынікі працы камісіі па паправе Статута ВКЛ 1566 г. Так, на каранацыйным сойме 1574 г. Генрыху Валуа быў прадстаўлены на зацвярджэнне адзін папраўлены статутны артыкул. Манарх нават выдаў адпаведны прывілей, але артыкул так у дзеянне і не ўступіў, паколькі не быў зацверджаны канстытуцыяй сойма (каранацыя завяршылася без прыняцця рашэнняў) [17, с. 227–228; 24, s. 193, 198–199, 203–205]. Пазнейшыя падзеі пакажуць, што камісія да восені 1574 г. падрыхтавала і іншыя папраўкі да кадыфікацыйнага акта ВКЛ.

Важна падкрэсліць, што ўжо з 1574 г. праца па рэдагаванні Статута ВКЛ 1566 г. перайшла ў рукі ўсяго палітычнага народа ВКЛ. Пасля ўцёкаў Генрыха Валуа з Рэчы Паспалітай у Вільні ў жніўні 1574 г. адбыўся даволі прадстаўнічы з'езд сенатараў і шляхты, які вырашыў склікаць паспалітае рушэнне на выпадак магчымай агрэсіі з боку Маскоўскай дзяржавы. Пры гэтым у час збору войска маглі абмяркоўвацца і розныя пытанні дзяржаўнага жыцця. Адным з іх якраз і з'яўлялася паправа Статута ВКЛ [13, s. 168; 23, s. 98]. На кастрычнік 1574 г. у Вільні быў прызначаны з'езд станаў ВКЛ, якому папярэднічалі соймікі ў паветах і ваяводствах. На сойміках шляхта абмяркоўвала ў тым ліку ўнясенне паправак у Статут ВКЛ, *до которого абы и привилія земскія вписованы были для постановенія судов и по-*

радку в справедливости [25, с. 103]. З'езд, які працаваў у кастрычніку – лістападзе 1574 г., перадаў *паправу Статута* ВКЛ, падрыхтаваную камісіяй 1569 г., на разгляд павятовых гродскіх і земскіх судаў ВКЛ. Выказаныя прапановы меркавалася ўзгадніць на асобным з'ездзе ВКЛ. У сваю чаргу, вынікі абмеркавання планавалася зацвердзіць на вальным сойме Рэчы Паспалітай [13, с. 185; 23, с. 126]. З гэтага часу ў абмеркаванні і ўдакладненні статутных норм маглі браць непасрэдны ўдзел шырокія колы шляхты з усіх зямель ВКЛ. Аб спыненні дзейнасці камісіі 1569 г. сведчыць таксама складзеная 28 сакавіка 1576 г. інструкцыя паслам Жамойцкага староства на з'езд станаў ВКЛ у Гародні. Жамойцкая шляхта прасіла абраць для рэдагавання Статута *невялікую колькасць асоб, якія б, не будучы занятыя ўласнымі справамі, усёй дзяржаве паслужыць маглі* [26, с. 458].

Каранацыя Стэфана Баторыя ў 1576 г. і пэўная стабілізацыя ўнутрыпалітычнай сітуацыі ў Рэчы Паспалітай спрыялі актывізацыі працы над паправай Статута ВКЛ. Новы кароль склікаў свой першы вальны сойм у Торуні на кастрычнік 1576 г., і адным з пытанняў, вынесены на яго разгляд, стала рэдагаванне велікакняжацкага акта кадыфікацыі. У адпаведнасці з ухвалай Люблінскага сойма 1569 г. і Генрыкавымі артыкуламі 1573 г., Стэфан Баторый заклікаў павятовую шляхту прадставіць на сойме, *што се колвекъ поправило и еще до сойму вального поправит может*². Цалкам магчыма, што дэлегацыя ВКЛ была гатова падаць на зацвярджэнне манарху некаторыя папраўлены артыкулы, але сойм скончыўся без прыняцця канстытуцый. У такіх абставінах земскія паслы ВКЛ салідарна прасілі караля склікаць у ваяводствах і паветах ВКЛ соймікі, а пасля іх – асобны з'езд *около намовы о порядке справедливости и о поправенье статуту*. Стэфан Баторый згадзіўся з такой просьбай і прызначыў павятовыя соймікі на 20 студзеня 1577 г. (супадалі з сесіямі земскіх судаў), а *зъездъ головный* у Вільні – на 3 сакавіка 1577 г. Ухваленая рашэнні кароль абяцаў зацвердзіць на наступным сойме³ [27, с. 38]. Аднак гэты з'езд, напэўна, не адбыўся [13, с. 299–300]. Падаецца, прадстаўнікі ВКЛ свядома імкнуліся перанесці рэдагаванне Статута ВКЛ на партыкулярны ўзровень грамадскага жыцця. Праца на павятовых сойміках і асобных з'ездах дазваляла мясцоваму палітычнаму народу звесці да мінімуму ўплыў кароннай шляхты на рэфармаванне велікакняжацкага права, а значыць, і захаваць сваю асобную прававую сістэму. У ВКЛ сапраўды асцерагаліся ўніфікатарскіх памкненняў з боку Кароны Польскай. Трокскі кашталян падканцлер Астафей Валовіч у лісце ад 11 сакавіка 1577 г. заклікаў віленскага ваяводу канцлера Мікалая Радзівіла Рудога актывізаваць дзейнасць

па паправе Статута ВКЛ. У адваротным выпадку, *папярэджаў А. Валовіч, ніякая рэч, толькі Статут наш літоўскі прывядзе нас пад права і ўрады іныя, гэта значыць каронныя* [13, с. 300].

У інструкцыі на павятовыя соймікі ВКЛ напярэдадні наступнага сойма Рэчы Паспалітай Стэфан Баторый прасіў шляхту прадставіць *што до поправы есть готового* [28, прыложэння, с. 111]. Відаць па ўсім, у снежні 1577 г. на сойміках у паветах і на галоўным сойміку ВКЛ у Ваўкавыску адбылося плённае абмеркаванне змяненняў у Статуце ВКЛ. Вальны сойм, які праходзіў у Варшаве ў студзені – сакавіку 1578 г., сваёй канстытуцыяй зацвердзіў увядзенне ў дзеянне 9 папраўленых і новых статутных артыкулаў, падрабязна апісаных у асобным гаспадарскім прывілеі. Канцылярыя ВКЛ павінна была разаслаць копіі гэтых артыкулаў ва ўсе паветы і ваяводства [1, с. 412; 11, с. 41; 17, с. 223–234; 24, с. 195–203]. Сярод іх быў таксама артыкул, узгоднены яшчэ на каранацыі 1574 г. Звернем увагу на тое, што папраўкі да Статута ВКЛ уводзіліся ў дзеянне прывілеем манарха *на просьбе паноў-рады і паслоў Вялікага Княства Літоўскага*, а соймавая канстытуцыя толькі надавала ім юрыдычную сілу. А гэта сведчыць пра тое, што сам змест статутных артыкулаў на пасяджэннях сойма з сенатарамі і пасламі Кароны Польскай не абмяркоўваўся [24, с. 193–195].

Акрамя таго, сойм 1578 г. прыняў яшчэ адну пастанову, якая вызначала, што, згодна з умовамі Люблінскай уніі, ВКЛ захавала ўласнае права, а рэдагаванне Статута 1566 г. павінна адбывацца ў адпаведнасці з канстытуцыяй 1569 г. і Генрыкавымі артыкуламі [1, с. 411]. Для далейшай працы над паправай кадыфікацыйнага акта ў ВКЛ на 23 мая 1578 г. склікаліся спецыяльныя ваяводскія соймікі, а на 29 верасня 1578 г. – асобны з'езд у Новагародку. Выпрацаваныя на сойміках і з'ездзе рашэнні трэба было прадставіць на бліжэйшым сойме Рэчы Паспалітай для каралеўскага зацвярджэння [1, с. 411–412; 6, с. 196–197]. Аднак, падобна, актывізацыя баявых дзеянняў з Маскоўскай дзяржавай так і не дазволіла правесці гэты з'езд [8, с. 367–368, 390–392; 13, с. 317–318].

Тым не менш ужо на наступны вальны сойм 1579–1580 гг. былі прадстаўлены яшчэ некалькі папраўленых артыкулаў Статута ВКЛ. Аднак сойм завяршыўся без ухвалення канстытуцый, быў прыняты толькі падатковы ўніверсал [1, с. 431–444; 8, с. 392]. Затым на галоўным з'ездзе ВКЛ у красавіку 1580 г. велікакняжацкія сенатары і шляхта звярнуліся да Стэфана Баторыя з просьбай зацвердзіць некаторыя змены ў Статуце ВКЛ, што кароль паабяцаў зрабіць на чарговым вальным сойме [8, с. 368–370, 392–393; 13, с. 330–331; 28, прыложэння, с. 132–133]. Сойм адбыўся ў Варша-

²Рос. нац. б-ка в Санкт-Петербурге. Ф. 293. Западно-русские акты. № 275. Л. 2.

³Нац. гіст. арх. Беларусі ў Мінску. Ф. КМФ–18. Воп. 1. Спр. 56. Арк. 36 – 36 адв.

ве ўжо ў студзені – сакавіку 1581 г. Менавіта на ім было ўхвалена стварэнне ў ВКЛ вышэйшай судовай апеляцыйнай установы – Трыбунала ВКЛ. Таксама соймавымі канстытуцыямі зацвярджаліся некаторыя артыкулы, якія пасля ўвайшлі ў тэкст Трэцяга статута ВКЛ [1, s. 452; 8, с. 396–397]. Абмеркаванне норм, якія рэгулявалі разгляд спраў паміж свецкімі і духоўнымі асобамі, адкладалася на пазнейшы час, паколькі на сойме не было нікога з прадстаўнікоў духавенства ВКЛ [1, s. 452].

Яшчэ адна соймавая канстытуцыя вызначала далейшую працэдуру паправы Статута ВКЛ. Так, у ВКЛ для рэдагавання акта кадыфікацыі неабходна было абраць дэпутатаў, якія б прадставілі вынікі сваёй працы для канфірмацыі каралю і вялікаму князю на будучым сойме [1, s. 452; 8, с. 395–396]. Зноў дэлегацыя ВКЛ падкрэсліла сваё імкненне самастойна, без узгаднення з польскім бокам, весці працоўку статутных норм і падаваць на супольным сойме ўжо гатовыя артыкулы толькі на зацвярджэнне манарху. Гэта не магло не выклікаць занепакоенасці ў каронных паслоў. Відаць, менавіта з іх ініцыятывы ў канстытуцыі спецыяльна агаворвалася, што паправа Статута ВКЛ ні ў чым не павінна парушаць умоў Люблінскай уніі [1, s. 452]. Стэфан Баторый 8 сакавіка 1581 г. выдаў прывілей, у якім больш падрабязна асвятліў парадак увядзення ў дзеянне Трыбунала ВКЛ, а таксама акрэсліў ход працы па рэдагаванні Статута ВКЛ [13, s. 338–339]⁴. У паветах ВКЛ на 10 красавіка 1581 г. склікаліся соймікі, на якіх шляхце трэба было абраць па адным дэпутата *людзей добрых, годных, у праве ВКЛ умелых*. Для выбараў дэпутатаў са складу паноў-рады на 24 красавіка прызначаўся з'езд у Вільні. Абраным асобам даручалася з'ехацца 8 верасня 1581 г. для канчатковай паправы Статута ВКЛ. У сваёй працы яны павінны былі ўлічыць ухвалены Трыбунал ВКЛ, усе папярэднія змяненні, у тым ліку *і першую статутную паправу*, створаную камісіяй 1569 г. Для матэрыяльнага забеспячэння дэпутатаў у ВКЛ уводзіўся спецыяльны падатак. Яго стаўка з аселаі валокі або службы складала 2 грошы з *дыма рускага* і 1 грош з *дыма палескага*. Путныя баяры павінны былі плаціць 2 грошы, мяшчане, якія не валодалі зямлёй, выплачвалі 1 грош, агароднікі – паўгроша, а бяднейшая шляхта – 4 грошы з дома. На гаспадарскіх падданных падатак не распаўсюджваўся⁵. Статутную паправу камісіі трэба было прадставіць на галоўным сойміку ў Ваўкавыску перад соймам Рэчы Паспалітай для абмеркавання ўсімі станами ВКЛ. Затым узгоднены варыянт Статута ВКЛ падаваўся каралю, які абяцаў, што пасля нарады з раднымі панамі ВКЛ, *як слушна*

будзе выдаць яго загадае [13, s. 338–339]⁶. Праца па рэдагаванні Статута ВКЛ 1566 г. уваходзіла ў завяршальную фазу.

Абраныя павятовай шляхтай дэпутаты ўжо да пачатку 1582 г. закончылі працу над папраўкамі да акта кадыфікацыі, а вось паны-рада сваіх прадстаўнікоў так і не вызначылі. На галоўным сойміку ВКЛ у студзені 1582 г.⁷ шляхта прасіла, каб дэлегаты ад паноў-рады ўбліжэйшы час распачалі рэдагаванне Статута ВКЛ, і звярталася да Стэфана Баторыя, каб ён *рачыць абратъ собе дни и часы ку выслуханью зъ ихъ милости паны радами тотъ статутъ, жебы безъ всякой вонтпливости статутъ поправлений до конфирмации его королевское милости водлугъ конституции соймовое на сейме напервши принесенъ и намъ выданъ былъ* [6, с. 190–191; 29, с. 179–180]. Такім чынам, распачата ў 1569 г. рэдакцыйная праца ўжо ў 1582 г. прывяла да стварэння новага кадыфікацыйнага акта ВКЛ. Заўважым таксама, што станы ВКЛ прасілі караля і вялікага князя асобна з панамі-радай разгледзець праект Статута ВКЛ, а на сойме толькі яго зацвердзіць.

Падпісанне 15 студзеня 1582 г. Ям-Запольскага перамір'я і завяршэнне Інфлянцкай вайны давала палітычнай эліце больш часу на тое, каб заняцца канчатковай падрыхтоўкай новага Статута ВКЛ. Хоць і са спазненнем, але сваіх дэпутатаў абралі і радныя паны. На галоўным сойміку ў верасні 1582 г. сенатары і земскія паслы ВКЛ правялі карэктуру новай паправы. Аднак зноў паўсталі супярэчнасці ў пытанні рэгулявання юрыдычных адносін паміж свецкімі і духоўнымі асобамі. Прадстаўнікі каталіцкага духавенства нават выступілі ў Ваўкавыску з адпаведнай пратэстацыяй. Дарэчы, яе змест дазваляе дапусціць, што ў склад новай камісіі па падрыхтоўцы Статута ВКЛ ад паноў-рады ўваходзілі віленскі біскуп Юрый Радзівіл, кіеўскі біскуп Мікалай Пац, віленскі ваявода Мікалай Радзівіл Руды і віленскі кашталян і канцлер Астафей Валовіч [33, s. 71–72]. Падтрымліваем меркаванне польскага гісторыка Г. Люлевіча пра тое, што, нягледзячы на гэту пратэстацыю, ужо на той момант палітычны народ ВКЛ лічыў новы Статут ВКЛ цалкам падрыхтаваным да ўвядзення ў дзеянне [13, s. 345–346]. Тэхнічная праца па афармленні ўсіх правак і звядзенні артыкулаў у адзін кодэкс належала канцылярыі ВКЛ [8, с. 435–473; 11, с. 43–44]. На нашу думку, найважнейшую ролю ў складанні канчатковага тэксту Трэцяга статута ВКЛ адыграў віленскі кашталян Астафей Валовіч, які з 1579 па 1587 г. займаў пасаду канцлера ВКЛ і непасрэдна браў удзел у працоўцы велікакняжацкага акта кадыфікацыі.

⁴Arch. Główny. Akt Daw. w Warszawie (далее – AGAD). Zb. Branickich z Sucheja. Sygn. 147/171. S. 196–201.

⁵Там жа. S. 199.

⁶Там жа. S. 198–199.

⁷Галоўныя соймікі ВКЛ, Малой і Вялікай Польшчы ў студзені 1582 г. мелі надзвычайны характар і праводзіліся без склікання вальнага сойма Рэчы Паспалітай [13, s. 343–344].

Ужо на сойме Рэчы Паспалітай у кастрычніку – лістападзе 1582 г. дэлегацыя ВКЛ прапанавала зацвердзіць новы Статут ВКЛ. Як можна меркаваць, прадстаўнікі ВКЛ настойвалі на яго зацвярджэнні манархам без усякага абмеркавання. Аднак такая прапанова сутыкнулася з супрацівам польскіх земскіх паслоў. На пасяджэннях 29 і 30 кастрычніка 1582 г. яны запатрабавалі дэталёвага разгляду ў пасольскай ізбе ўсіх змен у Статуце ВКЛ [34, s. 342]. У выніку пытанне яго зацвярджэння на сойме 1582 г. не атрымала развіцця. З аднаго боку, такая пазіцыя каронных паслоў была абумоўлена боязю таго, што ў ВКЛ могуць быць парушаны правы каталіцкага духавенства [13, s. 348]. З другога боку, польскі палітычны народ меў усе падставы падазраваць, што новы Статут ВКЛ не зблізіць права дзвюх частак Рэчы Паспалітай, а толькі ўзмоцніць адасобленасць прававой сістэмы ВКЛ.

Вальны сойм 1582 г. скончыўся безвынікова. Урэгуляванне ўсіх супярэчнасцей вакол статутных норм зноў было перанесена на партыкулярны ўзровень. Летам 1583 г. манарх у адпаведнасці з соймавай канстытуцыяй 1581 г. склікаў галоўны з'езд ВКЛ, спецыяльна прысвечаны канчатковай паправае Статута ВКЛ. З'езд працаваў у Вільні з канца студзеня па 25 сакавіка 1584 г. Абмеркаванне цягнулася доўга і напружана. Шэраг артыкулаў паны-рада і земскія паслы зацвердзілі, але па некаторых пытаннях да згоды прыйсці не змаглі. Узгадненне спрэчных артыкулаў было вырашана перанесці на соймікі ў паветах і галоўны сойм у Ваўкавыску перад будучым соймам, а ўжо адтуль, *намовивши се сполне и згодне, на сьемъ до Его К[о]р[ольовское] М[и]л[о]сти ку стверженью принести се то маеть* [1, s. 452; 6, с. 199–205; 13, s. 348–350; 28, приложения, с. 134–139; 29, с. 180]. Стэфан Баторый 25 сакавіка 1584 г. накіраваў у паветы і ваяводства ўніверсалы, у якіх запэўніў станы ВКЛ, што ён зацвердзіць на сойме ўзгоднены праект Статута [30, с. 78].

Пасля абмеркавання на павятовых сойміках⁸ паправа Статута ВКЛ была прадстаўлена на галоўны сойм ВКЛ, які працаваў у Ваўкавыску 17–21 снежня 1584 г. У прыватнасці, сенатары (віленскі біскуп Юрый Радзівіл, віленскі кашталян і канцлер Астафей Валовіч, полацкі ваявода Мікалай Дарагастайскі, менскі кашталян і земскі падскарбі Ян Глябовіч) і земскія паслы ўрэшце ўзгаднілі пяць артыкулаў, якія рэгулявалі адносіны паміж асобамі духоўнага і свецкага стану [6, с. 205–208; 30, s. 78–85]. Лічым, што М. Дарагастайскі і Я. Глябовіч замянілі ў сенатарскай частцы статутнай камісіі М. Радзівіла Рудога (памёр у красавіку 1584 г.) і М. Паца (памёр у канцы 1584 – пачатку 1585 г.). У цэлым новы кадыфікацыйны акт ВКЛ быў падрыхтаваны. На-

прыканцы сойма Рэчы Паспалітай 26 лютага 1585 г. земскія паслы ВКЛ *принесли таксама свой Статут, аб якім, каб быў зацверджаны, прасілі* [31, s. 267]. Відавочна, што велікакняжацкая шляхта зноў імкнулася зацвердзіць Статут ВКЛ цалкам без узгаднення яго норм з кароннымі пасламі. Аднак і на гэты раз дасягнуць сваёй мэты яны не здолелі. Польскі бок настойваў на падрабязным абмеркаванні кадыфікацыйнага акта на соймавых пасяджэннях, а Стэфан Баторый, верагодна, не хацеў аднаасобна ўводзіць яго ў дзеянне без дасягнення згоды паміж палітычнымі народамі ВКЛ і Польшчы. Сойм 1585 г., абцяжараны ўнутрыпалітычнымі праблемамі Рэчы Паспалітай (так званай справай Збароўскіх), скончыўся без прыняцця канстытуцыі.

Пасля смерці Стэфана Баторыя ў Гародні 12 снежня 1586 г. Рэч Паспалітая ўвайшла ў перыяд бескаралеўя. Тым не менш і ў такой надзвычайнай сітуацыі праца па ўдакладненні некаторых статутных норм у ВКЛ працягвалася. Так, у студзені 1587 г. сойм Жамойцкага староства прапаноўваў скасаваць «новаскладзены» артыкул аб абразе каралеўскай асобы, а сойм Новагародскага павета ў маі 1587 г. даручаў сваім паслам на элекцыйным сойме гэты артыкул *поправить*⁹ [32, с. 166]. Прынятая на канвакацыйным сойме Рэчы Паспалітай у сакавіку 1587 г. генеральная канфедэрацыя прадугледжвала, што станы ВКЛ на сойміках перад будучай элекцыяй абяруць як з сенатараў, так і са шляхты дэпутатаў на рэдагаванне Статута ВКЛ і Трыбунала ВКЛ [33, s. 21]. Аднак, відаць па ўсім, новая камісія не была створана, а ўсе папраўкі абмяркоўваліся непасрэдна на павятовых сойміках і з'ездах ВКЛ. Канчатковае ўзгадненне тэксту Статута ВКЛ адбылося на элекцыйным сойме Рэчы Паспалітай летам 1587 г. [13, s. 381; 17, с. 223; 34, с. 42].

У часы бескаралеўя палітычны народ ВКЛ яшчэ больш выразна падкрэсліваў самастойнасць у працы над удасканаленнем свайго права. Напрыклад, ва ўхвале галоўнага сойма ВКЛ, скліканага ў чэрвені 1587 г. напярэдадні элекцыйнага сойма, адназначна сцвярджалася, што паправа Статута ВКЛ і Трыбунала ВКЛ – *гэта справы влстные одному народу нашему литовскому и рускому належачые* [23, s. 244, 252]. Па меркаванні велікакняжацкай шляхты, зацвярджаць новы Статут ВКЛ павінен толькі кароль і вялікі князь без усякага ўмяшання ў гэты працэс польскага боку. У Польшчы, у якой былі распаўсюджаны ідэі аб поўнай уніфікацыі сістэм права двух суб'ектаў Рэчы Паспалітай, глядзелі на гэту праблему зусім інакш. Так, у час бескаралеўя частка польскай шляхты ўвогуле прапаноўвала, каб рэформа права скончылася стварэннем агульнага для ВКЛ і Кароны Польскай Статута [11, s. 39; 13, s. 389].

⁸Рос. нац. б-ка в Санкт-Петербурге. Ф. 293. Западно-русские акты. № 300. Л. 1.

⁹AGAD. Arch. Radziwiłłów. Dział II. Sygn. 165. S. 2.

Тым часам на элекцыі ў жніўні 1587 г. адбыўся раскол, і каралём былі абраны адразу два кандыдаты на ўладу ў Рэчы Паспалітай: эрцгерцаг Максімільян Габсбург і шведскі каралевіч Жыгімонт Ваза. Шляхта ВКЛ афіцыйна не прызнала абрання ні першага, ні другога [13, s. 379–388]. Восенню 1587 г. Рэч Паспалітая апынулася ў стане грамадзянскай вайны. Палітычны народ ВКЛ, нягледзячы на раскол і ў сваіх шэрагах, у перамовах з прадстаўнікамі абедзвюх «партый» імкнуўся забяспечыць свае партыкулярныя інтарэсы. Асноўнымі патрабаваннямі, якія велікакняжацкая шляхта прадстаўляла абодвум прэтэндэнтам, былі заключэнне доўгатэрміновага міру з Маскоўскай дзяржавай, далучэнне ўсіх Інфлянцкіх толькі да ВКЛ, а таксама зацвярджэнне новага Статута ВКЛ (гл., напрыклад, [23, s. 268, 271, 289, 309–310, 312]¹⁰).

Паступова ў выніку актыўных палітычных захадаў і вайсковых перамог усё большую папулярнасць сярод шляхты Рэчы Паспалітай набывала кандыдатура Жыгімонта Вазы. З'езд станаў ВКЛ у снежні 1587 г. таксама выказаўся за прызнанне ўлады шведскага каралевіча і накіраваў на яго каранацыю, якая ўжо распачалася ў Кракаве, спецыяльную дэлегацыю на чале з трокскім ваяводам Янам Глябовічам і падканцлерам ВКЛ Львом Сапегам [13, s. 407–409]. Каранацыя Жыгімонта Вазы адбылася 27 снежня 1587 г., але Максімільян Габсбург працягваў узброеную барацьбу за ўладу ў Рэчы Паспалітай.

Афіцыйная дэлегацыя ВКЛ прыбыла на каранацыйны сойм 8 студзеня 1588 г., 11 студзеня павіталала Жыгімонта Вазу і 14 студзеня распачала перамовы з каралём і польскім бокам [13, s. 410–412]¹¹. У польскай гістарыяграфіі, хоць і з пэўнымі агаворкамі, замацаваўся погляд, у адпаведнасці з якім на пасяджэннях пасольскай ізбы 21, 23 і 25 студзеня адбываліся спрэчкі паміж прадстаўнікамі ВКЛ і Кароны Польскай вакол *korrektury iuris*, гэта значыць Статута ВКЛ [9, s. 217; 10, s. 39–40; 11, s. 50; 12, s. 325–326]. Адпаведна, робіцца выснова пра тое, што акт кадыфікацыі ВКЛ быў зацверджаны пасля яго абмеркавання на супольным сойме (гл., напрыклад, [13, s. 418–419]). Аднак уважлівае прачытанне дыярыгушаў каранацыйнага сойма за 21–25 студзеня 1588 г.¹² дазваляе выказаць думку аб тым, што згаданая карэктура не звязана з перамовамі з дэлегацыяй ВКЛ. Напрыклад, 22 студзеня каронныя сенатары прасілі земскіх паслоў адкласці завяршэнне сойма, паколькі яшчэ ні з Літвой не маем канца, ні *korrektura iurium* не абмеркавана¹³. Больш за тое, можна сцвярджаць, што сам тэрмін *korrektura iuris*

адносіўся не да Статута ВКЛ, а да праекта польскага акта кадыфікацыі. Так, на пачатку каранацыі 29 снежня 1587 г., калі афіцыйнай дэлегацыі ВКЛ у Кракаве яшчэ не было, каронныя паслы прасілі Жыгімонта Вазу выплаціць грошы дэпутатам, якія сядзелі на *korrekturze iuris*¹⁴. А ў рэцэсе каранацыі на разгляд наступнага вальнага сойма пераносіўся артыкул аб *выпраўленні парушэнняў і карэктуры правоў, якія на гэтым сойме не завяршыліся* [33, s. 87]. На нашу думку, у соймавых дыярыгушах гаворка вялася пра камісію, створаную яшчэ на канвакацыі ў пачатку 1587 г., якая павінна была заняцца распрацоўкай польскага статута і паправаў Трыбунала Кароны Польскай [33, s. 21]. Лічым, што і на каранацыйным сойме 1587–1588 гг. дэлегацыя ВКЛ не абмяркоўвала норм Статута ВКЛ з польскім бокам (хаця, напэўна, каронныя паслы і спрабавалі гэта зрабіць), а імкнулася дабіцца яго зацвярджэння непасрэдна ад Жыгімонта Вазы.

У выніку дэлегацыя ВКЛ скарысталася цяжкай унутрыпалітычнай сітуацыяй у Рэчы Паспалітай і вымусіла новага манарха ды каронны бок пайсці на саступкі. На пасяджэнні 27 студзеня 1588 г. прадстаўнікі ВКЛ пагражалі ўвогуле пакінуць Кракаў і не прызнаць каранацыі Жыгімонта Вазы, калі кароль не прыме іх умоў. Увечары таго ж дня Жыгімонт Ваза вымушаны быў зацвердзіць Статут ВКЛ і мір з Маскоўскай дзяржавай, а таксама прысягнуў на захаванне правоў і вольнасцей ВКЛ. Дэлегацыя ВКЛ, у сваю чаргу, прызнала Жыгімонта Вазу каралём польскім і вялікім князем літоўскім і прынесла яму прысягу на вернасць [9, s. 218–219; 13, s. 413–414]¹⁵. Гэты дэмарш быў рашучым і, як аказалася, вельмі своєчасовым палітычным крокам. У крытычных умовах польскім станам проста прыйшлося згадзіцца на зацвярджэнне каралём новага Статута ВКЛ. Хутка пасля прысягі на сойм прыйшлі весткі аб перамозе кароннага вялікага гетмана Яна Замойскага над войскамі Максімільяна ў бітве пад Бычынай 24 студзеня 1588 г. і захопе эрцгерцага ў палон. Навіна адразу выявіла сапраўдную пазіцыю польскіх сенатараў і паслоў. Некаторыя з іх адкрыта заяўлялі, што не дапусцілі б зацвярджэння пастулатаў ВКЛ, калі б інфармацыя аб паражэнні эрцгерцага Максімільяна прыйшла крыху раней¹⁶ [9, s. 219–220; 11, s. 50–51; 13, s. 417].

Новы кароль і вялікі князь 28 студзеня 1588 г. яшчэ ў час каранацыйнага сойма выдаў прывілей аб зацвярджэнні і ўвядзенні ў дзеянне Статута ВКЛ. Каб зняць усякія сумненні ў легітымнасці прыняцця кадыфікацыйнага акта, у прывілеі было ад-

¹⁰ Там жа. Sygn. 196. S. 2.

¹¹ AGAD. Arch. Publicz. Potockich. Zb. Dyaryuszów sejmowych za panowania Zygmunta III. T. 1 (1585–1607). Sygn. 31. S. 272.

¹² Там жа. S. 178–183, 284–287.

¹³ Там жа. S. 181.

¹⁴ Там жа. S. 246.

¹⁵ Там жа. S. 187–189, 189–292.

¹⁶ Там жа. S. 292.

значана, што ён быў абмеркаваны на сойме ўсімі бакамі – каралём, сенатарамі і пасламі Польшчы ды ВКЛ: ...намовивъшисе в томъ с паны радами нашими и зо вѣсими станы обоего народу на сойме вальномъ, коронации нашео будущими. Здымаліся і асцярогі адносна парушэння яго нормаў ўмоў Люблінскай уніі, бо новы Статут ВКЛ *списомъ униі ни в чомъ противенъ быти и ничего шкодити и ублизжати не маетъ* [34, с. 42–43]. Яшчэ адзін гаспадарскі прывілей, выдадзены 1 лютага 1588 г., замацоўваў шэраг пастулатаў, прадстаўленых на каранацыі дэлегацыяй ВКЛ, у тым ліку задавальняў просьбу аб зацвярджэнні новага акта кадыфікацыі [13, с. 415–418; 35, с. 4–5]. У абодвух прывілеях шляхце ВКЛ гарантавалася магчымасць самастойна рэфармаваць сваё права: ...вольность правъ ихъ и Статуту поправу [34, с. 43; 35, с. 4]. Дададзім таксама, што паколькі на самой справе статутныя нормы на пасяджэннях каранацыі з палякамі не абмяркоўваліся, то і рашэнне аб зацвярджэнні Статута ВКЛ у соймавыя канстытуцыі, прынятыя 30 студзеня 1588 г., не ўвайшло [33, с. 62–88]. Дарэчы, частка польскай шляхты ўспрымала новы Статут ВКЛ як парушэнне ўмоў уніі, бачыла ў некаторых яго нормах уціск сваіх правоў, нават ставіла пад сумненне легітымнасць гэтага акта кадыфікацыі. На працягу 1590-х гг. каронныя соймікі неаднаразова патрабавалі правесці на сойме абмеркаванне велікакняжацкага акта кадыфікацыі ці ўвогуле прапаноўвалі яго скасаваць [11, с. 52–53]. Аднак палітычны народ ВКЛ прыныцпыва настойваў на тым, каб не дапускаць польскі бок да рэдагавання статутных норм. Так, у інструкцыі паслам Ашмянскага павета на вальны сойм 1590 г. адназначна сцвярджалася: *А поправованья и корыкгованья статуту нашего через паны поляки панове послове наши весполокъ зъ их м(и)л(ос)тью паны радами и паны послы иными мають пилно боронити и недопущати, кдыж над*

*список униі, панове поляцы ничего до наших прав не мають, и поправа их не им, але нам належить*¹⁷ [36, с. 73]. У сувязі з гэтым асабліва падкрэслім, што Статут ВКЛ 1588 г. ніякім чынам не парушаў асноў дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай і не вёў да разрыву Люблінскай уніі 1569 г. Аднак ён абараняў партыкулярныя інтарэсы велікакняжацкай шляхты ва ўмовах уніі з Каронай Польскай і ўмацоўваў унутраную самастойнасць ВКЛ у складзе Рэчы Паспалітай [2, с. 24, 27; 4, с. 67; 11, с. 43; 13, с. 419–420].

Такім чынам, у працэсе распрацоўкі і прыняцця Трэцяга статута ВКЛ яскрава выявілася перапляценне дзвюх тэндэнцый грамадскага жыцця Рэчы Паспалітай: партыкулярнай і ўніфікатарскай. Палітычны народ Кароны Польскай уяўляў унію як паступовае прывядзенне да аднастайнасці ўсіх сацыяльна-палітычных адметнасцей розных суб'ектаў Рэчы Паспалітай, ператварэнне яе ў *одно непадзельнае і неадрознае цела*. Уніфікацыя права Польшчы і ВКЛ была адным з найважнейшых крокаў на гэтым шляху. Аднак для шляхты ВКЛ прыныцпывае значэнне мела захаванне сваёй унутранай палітычнай адасобленасці, надзейным гарантам чаго якраз і з'яўлялася ўласная прававая сістэма. Менавіта гэта абумовіла той факт, што праца па збліжэнні сістэм права Кароны Польскай і ВКЛ у 1569–1588 гг. ператварылася ў працу па ўмацаванні асобнай прававой сістэмы ВКЛ у складзе Рэчы Паспалітай. Стварэнне новага Статута ВКЛ стала вынікам самастойнай праватворчай дзейнасці шырокіх колаў беларускай і літоўскай шляхты. Яго падрыхтоўка адбывалася ў асобных камісіях, на соймках і з'ездах ВКЛ. Для зацвярджэння манарху на вальных соймах Рэчы Паспалітай выносіліся ўжо ўзгодненыя артыкулы або акт кадыфікацыі цалкам, што дазваляла і захаваць юрыдычную працэдуру прыняцця законаў, і адначасова абмежаваць умяшанне польскага боку ў працэс распрацоўкі Статута ВКЛ.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Volumina Constitutionum. T. II (1550–1609), vol. 1 (1550–1585) / przygot. S. Grodziski [i in.]. Warszawa : Wydaw. Sejm., 2005.
2. Падалінскі У. Барацьба шляхты за суверэнітэт ВКЛ пасля Люблінскай уніі 1569 г. // Беларус. гіст. часоп. 2016. № 7. С. 23–28.
3. Ambroziak T. The Necessity to Reexamine the Question of Lithuanian Particularism during the Reign of Sigismund III and Władysław IV // Zap. Hist. 2014. T. 79, zesz. 4. S. 89–109.
4. Błaszczak G. Rzeczpospolita w latach 1569–1795: węzłowe problemy stosunków polsko-litewskich // Zap. Hist. 1998. T. 63, zesz. 1. S. 59–80.
5. Godek S. Elementy prawa rzymskiego w III Statucie litewskim (1588). Warszawa : Oficyna Naukowa, 2004.
6. Ланно И. И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569–1586). Опыт исследования политического и общественного строя : в 2 т. Т. 1. СПб. : Тип. И. Н. Скорохова, 1901.
7. Ланно И. И. Люблинская уния и третий Литовский статут // Журн. М-ва нар. просвещ. 1917. № 5. С. 89–150.
8. Ланно И. И. Литовский Статут 1588 года : в 2 т. Т. 1. Исследование. Ч. 1–2. Каунас : Spindulio, 1934–1936.
9. Wisner H. Z dziejów zatwierdzenia III Statutu Wielkiego Księstwa Litewskiego // Czasop. Prawno-Hist. 1983. T. 35, zesz. 1. S. 214–220.
10. Wisner H. Unia Lubelska i III Statut Litewski z roku 1588 // Zap. Hist. 1986. T. 51, zesz. 1. S. 23–43.
11. Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań : Uniw. Im. Adama Mickiewicza w Pozn., 1988. S. 39–53.

¹⁷ AGAD. Arch. Radziwiłłów. Dział II. Sygn. 242. S. 7–8.

12. Bardach J. Statuty litewskie jako wyraz kultury prawnej epoki i ich oddziaływanie na kraje sąsiednie // *Dzieje Lubelszczyzny*. T. VI. Między Wschodem i Zachodem. Cz. I. Kultura umysłowa / pod red. J. Kłoczowskiego. Warszawa, 1989. S. 305–338.
13. Lulewicz H. Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588. Warszawa : Wydaw. Neriton, 2002.
14. Zakrzewski A. Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo – urząd – społeczeństwo. Warszawa : Campidoglio, 2013.
15. Радаман А. Статутовая комиссия, созданная на Гродненском сейме 1568 г. в контексте разработки концепции третьей кодификации права ВКЛ // Литовская Метрика и Литовский Статут как источниковедческая база для славистики и балканистики : тез. докл. Междунар. науч. конф. (Москва, 23–25 нояб. 2006 г.). М., 2006. С. 24–25.
16. Дневник Люблинского сейма 1569 года: соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским / изд. М. Коялович. СПб. : Печатня В. Головня, 1869.
17. Доўнар Т. І., Саполін У. М., Юхо Я. А. (склад.). Статут Вялікага Княства Літоўскага 1566 года / рэдкал.: Т. І. Доўнар [і інш.]. Мінск : Тэсей, 2003.
18. Подоцерская Г. Ф. Второй Литовский Статут. (К истории его составления) // Ист. зап. 1945. Т. 17. С. 53–75.
19. Русская историческая библиотека : в 39 т. Т. 30. Литовская Метрика. Отд. 1–2. Ч. 3. Книги публичных дел / ред. И. И. Лаппо. Юрьев : Изд-во Акад. наук, 1914.
20. Падалінскі У. А. Прадстаўніцтва Вялікага Княства Літоўскага на Люблінскім сойме 1569 года: удзел у працы першага вальнага сойма Рэчы Паспалітай. Мінск : А. М. Янушкевіч, 2017.
21. Lulewicz H. Najstarsza znana instrukcja sejmikowa z Wielkiego Księstwa Litewskiego. Sejmik wileński przed sejmem warszawskim 1570 roku // *Studia historyczno-prawne* : pr. dedykow. prof. J. Seredyce w 75-tą rocz. urodzin i 40-lecie pr. naukowej / pod red. J. Dorobisza, W. Kaczorowskiego. Opole, 2004. S. 171–180.
22. Радаман А. Інструкцыя шляхты Гарадзенскага павета паслам на Варшаўскі сойм 1572 г. з агульнаваяводскага сойма Трокскага ваяводства, які адбыўся ў Самілішках 9 снежня 1571 г. // Гарадзенскі палімпсест – 2009. Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV–XX стст. / пад рэд. А. Ф. Смаленчука, Н. У. Сліж. Гародня, 2009. С. 246–251.
23. Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. T. 1. Okresy bezkrólewia / Oprac. H. Lulewicz. Warszawa : Wydaw. Neriton, 2006.
24. Karabowicz A. Sejm czy król? Przyczynek do problemu prawodawstwa dla Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania Stefana Batorego (1576–1586) // *Świat, Europa, mała ojczyzna* : stud. ofiar. prof. S. Grodzkiemu w 80-lecie urodzin / red. M. Małeck. Bielsko-Biała, 2009. S. 189–207.
25. Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці / рэд. Ю. С. Пшыркоў. Мінск : Навука і тэхніка, 1975.
26. Postanowienia na sejmiku wilkijskim w ziemi żmudzkiej roku 1576 marca 28 dnia // *Kwart. hist.* 1902. R. 16, zesz. 3. S. 457–458.
27. Zbiór pamiętników do dziejów polskich : w 4 t. / wyd. W. de Broel-Plater. T. 4. Warszawa : Drukarnia Gazety Codz., 1859.
28. Лаппо И. И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик. Юрьев : Тип. К. Матисена, 1911.
29. Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией : в 39 т. Т. 7. Акты гродненского гродского суда (1510–1784). Вильна : Тип. А. Г. Сыркина, 1874.
30. Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. T. 2. Okresy panowań królów elekcyjnych XVI–XVII wiek / oprac. H. Lulewicz. Warszawa : Wydaw. Neriton, 2009.
31. Dyaryusze sejmowe roku 1585. W dodatkach: ułamki dyaryusza sejmowego roku 1582, akta sejmikowe i inne akta odnoszące się do sejmu 1585 r. / wyd. A. Czuczynski, Kraków : Nakł. Akademii Umiejęt., 1901.
32. Радаман А. Інструкцыя Новагародскага сойма паслам на элекцыйны сойм 1587 г. // Беларус. гіст. агляд. 2003. Т. 10, сш. 1–2 (18–19). С. 163–174.
33. Volumina Constitutionum. T. II (1550–1609), vol. 2 (1587–1609) / przygot. S. Grodziski. Warszawa : Wydaw. Sejm., 2008.
34. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск : БелСЭ, 1989.
35. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею : в 5 т. Т. 4. 1588–1632 гг. СПб. : Тип. Э. Праца, 1851.
36. Лойка П. А. Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI–першай трэці XVII ст. Мінск : БДУ, 2002.

References

1. Grodziski S., Dwornicka I., Uruszczak W. (eds). *Volumina Constitutionum*. T. II (1550–1609), vol. 1 (1550–1585). Warszawa : Wydaw. Sejm., 2005 (in Pol., in Lat.).
2. Padalinski U. The Nobility Struggle for the GDL Sovereignty after the Union of Lublin of 1569. *Belarus. gistar. chasopis* [Belarus. Hist. J.]. 2016. No. 7. P. 23–28 (in Belarus.).
3. Ambroziak T. The Necessity to Reexamine the Question of Lithuanian Particularism during the Reign of Sigismund III and Władysław IV. *Zap. Hist.* T. 79. 2014, zesz. 4. S. 89–109.
4. Błaszczak G. Rzeczpospolita w latach 1569–1795: węzłowe problemy stosunków polsko-litewskich. *Zap. Hist.* 1998. T. 63, zesz. 1. S. 59–80 (in Pol.).
5. Godek S. Elementy prawa rzymskiego w III Statucie litewskim (1588). Warszawa : Oficyna Naukowa, 2004 (in Pol.).
6. Lappo I. Velikoe knyazhestvo Litovskoe za vremya ot zaklyucheniya Lyublinskoi unii do smerti Stefana Batoriya (1569–1586). Opyt issledovaniya politicheskogo i obshchestvennogo stroya [The Grand Duchy of Lithuania from the Conclusion of the Union of Lublin to the Death of Stephan Bathory (1569–1586). Experience in the Study of the Political and Social System] : in 2 vols. Vol. 1. Saint Petersburg : Tipogr. I. N. Skorokhodova, 1901 (in Russ.).
7. Lappo I. [The Union of Lublin and the Third Lithuanian Statute]. *Zhurn. Minist. nar. prosveshcheniya* [The J. of the Minist. of Public Educ.]. 1917. No. 5. P. 89–150 (in Russ.).

8. Lappo I. Litovskii Statut 1588 goda [The Lithuanian Statute of 1588] : in 2 vols. Vol. 1. Issledovanie [Research]. Part 1–2. Kaunas : Spindulio, 1934–1936 (in Russ.).
9. Wisner H. Z dziejów zatwierdzenia III Statutu Wielkiego Księstwa Litewskiego. *Czasop. Prawno-Hist.* 1983. T. 35, zesz. 1. S. 214–220 (in Pol.).
10. Wisner H. Unia Lubelska i III Statut Litewski z roku 1588. *Zap. Hist.* 1986. T. 51, zesz. 1. S. 23–43 (in Pol.).
11. Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań : Uniw. im. Adama Mickiewicza w Pozn., 1988. S. 39–53 (in Pol.).
12. Bardach J. Statuty litewskie jako wyraz kultury prawnej epoki i ich oddziaływanie na kraje sąsiednie. In: *Dzieje Lubelszczyzny*. T. VI. Między Wschodem i Zachodem. Cz. I. Kultura umysłowa. Warszawa, 1989. S. 305–338 (in Pol.).
13. Lulewicz H. Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588. Warszawa : Wydaw. Neriton, 2002 (in Pol.).
14. Zakrzewski A. Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo – ustroj – społeczeństwo. Warszawa : Campidoglio, 2013 (in Pol.).
15. Radoman A. [Statutory Commission, Established at the Hrodna Diet of 1568, in the Context of the Development of the Third Codification's Concept of the GDL Law] In: *Litovskaya Metrika i Litovskii Statut kak istochnikovedcheskaya baza dlya slavistiki i balkanistiki* [Lithuanian Metrics and the Lithuanian Statute as a Source Base of Knowledge for Slavonic Studies and Balkan Studies] : abstr. of the Int. sci. conf. (Moscow, 23–25 Novemb., 2006). Moscow, 2006. P. 24–25 (in Russ.).
16. Koyalovich M. (ed.). [The Diary of the Lublin Diet of 1569: the Connection of the Grand Duchy of Lithuania with the Kingdom of Poland]. Saint Petersburg : Pechatnya V. Golovina, 1869 (in Pol., in Russ.).
17. Downar T. I., Satolin U. M., Juho Ja. A. (compil.). Statut Vjalikaga Knjastva Litovskaga 1566 goda [The Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1566]. Minsk : Tesej, 2003 (in Belarus.).
18. Podoziarskaya G. [The Second Lithuanian Statute. (To the History of its Drafting)]. *Istoricheskie zap.* [Hist. rec.]. 1945. Vol. 17. P. 53–75 (in Russ.).
19. Russkaya istoricheskaya biblioteka [Russian Historical Library] : in 39 vols. Vol. 30. Litovskaya Metrika. [Lithuanian Metrics. First–Second Department]. Part 3. Knigi publicnykh del [Books of Public Affairs]. Yuryev : Publ. house at the Acad. of Sci., 1914 (in Russ., in Belarus., in Pol.).
20. Padalinski U. A. Pradstawnictva Vjalikaga Knjastva Litovskaga na Ljublinskim sojme 1569 goda: udzel u pracy per-shaga val'naga sojma Rjechy Paspalitaj [The Representation of the Grand Duchy of Lithuania at the Lublin Diet of 1569: Participation in the Activities of the First General Diet of the Commonwealth]. Minsk : A. M. Janushkevich, 2017 (in Belarus.).
21. Lulewicz H. Najstarsza znana instrukcja sejmikowa z Wielkiego Księstwa Litewskiego. Sejmik wileński przed sejmem warszawskim 1570 roku. In: *Studia Historyczno-Prawne* : pr. dedykow. prof. J. Seredyce w 75-tą rocz. urodzin i 40-lecie pr. naukowej. Opole, 2004. S. 171–180 (in Pol.).
22. Radaman A. [The Nobility Instruction of the Hrodna District for its Representatives to the Warsaw Diet in 1572, Given from the Common for the Trakai Voivodship dietines, which was Held in Samilishki on December 9, 1571]. In: *Garadzenski palimpsest – 2009. Dzjarzhavnyja wstanovy i palitychnae zhyczo. XV–XX stst.* [Hrodna palimpsest – 2009. Public Institutions and Political Life. XV–XX centuries]. Harodnia, 2009. P. 246–251 (in Belarus.).
23. Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. T. 1. Okresy bezkrólewí. Warszawa : Wydaw. Neriton, 2006 (in Pol., in Belarus., in Lat.).
24. Karabowicz A. Sejm czy król? Przyczynek do problemu prawodawstwa dla Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania Stefana Batorego (1576–1586). In: *Świat, Europa, mała ojczyzna* : stud. ofiar. Profr. Stanisławowi Grodziskiemu w 80-lecie urodzin. Bielsko-Biała, 2009. S. 189–207 (in Pol.).
25. Pshyrkow J. S. (ed.). Pomniki starazhytnaj belaruskaj pis'mennasci [The Monuments of Ancient Belarusian Writing]. Minsk : Navuka i tjehnika, 1975 (in Belarus.).
26. Postanowienia na sejmiku wilkijskim w ziemi żmudzkiej roku 1576 marca 28 dnia. *Kwart. Hist.* 1902. R. 16, zesz. 3. S. 457–458 (in Pol.).
27. Broel-Plater W. de. Zbiór pamiętników do dziejów polskich : w 4 t. T. 4. Warszawa : Drukarnia Gazety Codz., 1859 (in Pol., in Lat.).
28. Lappo I. Velikoe knyazhestvo Litovskoe vo vtoroi polovine XVI stoletiya. Litovsko-russkii povet i ego seimik [The Grand Duchy of Lithuania in the second half of the XVI century. The Lithuanian-Russian District and its Dietine]. Yuryev : Tipogr. K. Mattisena, 1911 (in Russ.).
29. Akty, izdavaemye Vilenskoj arkheograficheskoi komissiei [Acts Issued by the Vilna Archeographic Commission] : in 39 vols. Vol. 7. [Acts of the Hrodno Castle Court (1510–1784)]. Vilna : Tipogr. A. G. Syrkina, 1874 (in Russ., in Belarus., in Pol.).
30. Lulewicz H. (ed.). Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. T. 2. Okresy panowań królów elekcyjnych XVI–XVII wiek. Warszawa : Wydaw. Neriton, 2009 (in Pol., in Belarus., in Lat.).
31. Czuczynski A. (ed.). Dyaryusze sejmowe roku 1585. W dodatkach: Ułamki dyaryusza sejmowego roku 1582, akta sejmikowe i inne akta odnoszące się do sejmu 1585 r. Kraków : Nakł. Akademii Umiejęt., 1901 (in Pol., in Lat.).
32. Radaman A. [The Instruction of the Novaharodak dietine for its Representatives to the Election Diet of 1587]. *Belarus. gist. agljad* [Belarus. hist. rev.]. 2003. Vol. 10, issue 1–2 (18–19). P. 163–174 (in Belarus.).
33. Grodziski S. (ed.). Volumina Constitutionum. T. II (1550–1609), vol. 2 (1587–1609). Warszawa : Wydaw. Sejm., 2008 (in Pol., in Lat.).
34. Statut Vjalikaga Knjastva Litovskaga 1588. Tjesty. Davednik. Kamentaryi [The Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1588. Texts. Directory. Comments]. Minsk : BelSE, 1989 (in Belarus.).
35. Akty, otnosyashchiesya k istorii Zapadnoi Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoyu komissieyu [Acts Relating to the History of Western Russia Collected and Published by the Archaeographic Commission] : in 5 vols. Vol. 4. 1588–1632. Saint Petersburg : Typogr. E. Pratsa, 1851 (in Russ., in Belarus., in Pol.).
36. Loyka P. Shlyakhta belaruskikh zyamel' u gramadska-palitychnym zhyttsi Rechy Paspalitaj drugoi palovy XVI–per-shai tretsi XVII st. [The Nobility of the Belarusian Lands in the Social and Political Life of the Commonwealth of the second half of the XVI – the first third of the XVII century]. Minsk : BSU, 2002 (in Belarus.).

УДК 947.6«15/16»+[340.134+340.136+340.153]:342.541([476+474.5]-89)«15/16»

СИСТЕМАТИЗАЦИЯ ПРАВА ВКЛ И ВОПРОС ПОПРАВЫ ТРЕТЬЕГО СТАТУТА ВКЛ НА СЕЙМИКАХ НОВОГОРОДСКОГО ВОЕВОДСТВА В 1587–1632 гг.

А. А. РАДОМАН¹⁾

¹⁾ Независимый исследователь, пер. Некрасова, 3-2, 220040, г. Минск, Беларусь

Утверждается, что поветовые сеймики Новгородского воеводства неоднократно использовали свое право законодательной инициативы. Отмечено, что в 1587 г. было предложено внести изменения в ряд статей проекта Статута Великого княжества Литовского, которые определяли состав преступления «оскорбление королевского величества», юридическую ответственность за его совершение и порядок судебного рассмотрения таких дел, что могло повлиять не только на окончательную редакцию ст. 2–5 раздела I, но и на разработку и принятие ст. 2 конституций сейма 1588 г. Констатируется, что в 1601 и 1607 гг. новгородский сеймик инициировал принятие решений, которые вносили поправки в текст ст. 46 раздела IV Статута Великого княжества Литовского, которая определяла сроки проведения сессий земских судов. Указано, что в 1607 г. слонимский сеймик через рецепцию коронного права внес коррективы в текст ст. 104 раздела IV Статута Великого княжества Литовского, которая определяла количество и обязанности военных генералов, и статутная норма была изменена в результате санкционирования монархом решения, принятого на региональном уровне. Замечено, что представители новгородской шляхты протестантского вероисповедания кальвинисты А. Харитонович, великий писарь (1574–1589), и Е. Головня, новгородский земский судья (1580–1598), а также антитринитарий В. Зенкович-Тихинский, маршалок (1588–1613) и земский судья Новгородской земли (1598–1613), принимали активное участие в работе над систематизацией права не только на сеймиках, но и на главных съездах Великого княжества Литовского, на сеймах и в составе комиссий, которые создавались в целях исправления и систематизации отечественного законодательства.

Ключевые слова: систематизация права и законодательства; кодификационная деятельность; Статут ВКЛ; сеймики; решения и инструкции сеймиков; сеймовые конституции.

СІСТЭМАТЫЗАЦЫЯ ПРАВА ВКЛ І ПЫТАННЕ ПАПРАВЫ ТРЭЦЬЯГА СТАТУТА ВКЛ НА СОЙМІКАХ НОВАГАРОДСКАГА ВАЯВОДСТВА ў 1587–1632 гг.

А. А. РАДАМАН^{1*}

^{1*} Незалежны даследчык, зав. Някрасава, 3-2, 220040, г. Мінск, Беларусь

Сцвярджаецца, што павятовыя соймікі Новагародскага ваяводства неаднаразова карысталіся правам заканадаўчай ініцыятывы. Адзначана, што ў 1587 г. было прапанавана ўнесці змены ў шэраг артыкулаў праекта Статута Вялікага Княства Літоўскага, якія вызначалі склад злачынства «знявага каралеўскай вялікасці», юрыдычную адказнасць за яго здзяйсненне і парадак судовага разгляду такіх спраў, што магло паўплываць не толькі на канчатковую рэдакцыю арт. 2–5 раздзела I, але і на распрацоўку і прыняццё арт. 2 канстытуцый сойма 1588 г. Канстатуецца, што ў 1601 і 1607 гг. новагародскі соймік выступіў з ініцыятывай прыняцця ўхвал, якія ўносілі папраўкі ў тэкст арт. 46 раздзела IV Статута Вялікага Княства Літоўскага, які вызначаў тэрміны правядзення сесій земскіх судаў. Заўважана, што ў 1607 г. слонімскае соймік праз рэцэпцыю кароннага права ўнёс карэктывы ў тэкст арт. 104 раздзела IV Статута

Образец цитирования:

Радоман А. А. Систематизация права ВКЛ и pytanie паправы Трэцяга статута ВКЛ на сойміках Новагародскага ваяводства ў 1587–1632 гг. // Журн. Белорус. гос. ун-та. История. 2018. № 2. С. 21–31.

For citation:

Radaman A. A. The systematization of law and legislation of the Grand Duchy of Lithuania and the question of the correction of the Third Statute of the Grand Duchy of Lithuania on the dietines of the Novogorodok voivodship in 1587–1632. *J. Belarus. State Univ. Hist.* 2018. No. 2. P. 21–31 (in Belarus.).

Автор:

Андрей Александрович Радоман – независимый исследователь.

Author:

Andrei A. Radaman, independent researcher.
andrei.radaman@gmail.com

Вялікага Княства Літоўскага, які вызначаў колькасць і абавязкі возных-генералаў, і статутная норма была зменена ў выніку санкцыянавання манархам рашэння, прынятага на рэгіянальным узроўні. Паказана, што прадстаўнікі новагародскай шляхты пратэстанцкага веравызнання кальвіністы А. Харытановіч, вялікі пісар (1574–1589), і Ё. Галаўня, новагародскі земскі суддзя (1580–1598), а таксама антытрынітарыі В. Зянковіч-Ціхінскі, маршалак (1588–1613) і земскі суддзя Новагародскай зямлі (1598–1613), прымалі актыўны ўдзел у працы над сістэматызацыяй права не толькі на соймках, але і на галоўных з'ездах Вялікага Княства Літоўскага, соймах і ў складзе камісій, якія ствараліся з мэтай выпраўлення і сістэматызацыі айчыннага заканадаўства.

Ключавыя словы: сістэматызацыя права і заканадаўства; кадыфікацыйная дзейнасць; Статут ВКЛ; соймкі; ухвалы і інструкцыі соймкаў; соймавыя канстытуцыі.

THE SYSTEMATIZATION OF LAW AND LEGISLATION OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA AND THE QUESTION OF THE CORRECTION OF THE THIRD STATUTE OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA ON THE DIETINES OF THE NOVOGORODOK VOIVODSHIP IN 1587–1632

A. A. RADAMAN^a

^aIndependent researcher, 3-2 Niakrasava Lane, Minsk 220040, Belarus

This paper tells that the county gentry assemblies (*dietines*, Belarus. *sojmiki* or Pol. *sejmiki*) of the Novogorodok and Slonim districts of the Novogorodok Voivodship of the Grand Duchy of Lithuania have repeatedly used the right of legislative initiative. In Interregnum 1587, the Novogorodok *sojmik* (pre-diet dietine) initiated the amendments to a number of articles of the draft Third Statute of the Grand Duchy of Lithuania, which determined what should be called the insulting of the Royal Majesty's, the legal responsibility for its commission and the procedure for judicial review of such cases (art. 2–5 of chapter I). This could affect not only their final wording, but also the development and adoption of art. 2 of the Diet's Constitutions of the Coronation Diet (Belarus. *sojm*, *sjem* or *sejm*, Pol. *sejm*) of 1588. In 1601 and 1607, the Novogorodok *sojmik* initiated the adoption of Diet's constitutions, which amended the text of art. 46 of chapter IV of the Third Statute of the Grand Duchy of Lithuania 1588. Which, in its turn, determined the dates of the sessions of Novogorodok District's Land Court. In 1607 at the regional level through the reception of the Crown Law Slonim Sejmik made adjustments to the text of art. 104 of chapter IV of the Third Statute of the Grand Duchy of Lithuania, which determined the number of general bailiffs (Belarus. *vozny general*) and their duties. The representatives of the Novogorodok politically-active nobility protestant activists such as Calvinists Andrei Kharitonovich Obrinsky, the grand notary of Lithuania in 1574–1589 and Esif Holovnya, the Novogorodok District's land judge in 1580–1598, and as well as antitrinitarian Vasil Zenkovich-Tikhinsky, the leader of the nobility (Belarus. *marshalak*) of Novogorodok District in 1588–1613 and the Novogorodok District's land judge in 1598–1613 had been taking an active part in the work on the systematization of the law of the Grand Duchy of Lithuania not only at the sejmiks, but also at the Congresses of Estates of the Grand Duchy of Lithuania, at the Commonwealth Diets and in commissions that were set up in the Diets with a goal to correct and systematize the domestic legislation.

Key words: systematization of legislation; legal system; codification; Statute of the Grand Duchy of Lithuania 1588; county gentry assemblies; *sojmiki*; dietines instructions.

Актуальнасць гэтага даследавання абумоўлена недастатковай распрацаванасцю ў гістарыяграфіі праблемы эвалюцыі протапарламенцкіх інстытутаў і рэгіянальных органаў шляхецкага саслоўнага самакіравання Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ), злучанага з Польскім Каралеўствам рэальнай дзяржаўнай уніяй. У рамках комплекснага даследавання, прысвечанага дзейнасці шляхецкіх з'ездаў Новагародскага ваяводства, была пастаўлена мэта вызначэння галоўных кірункаў, тэндэнцый і асаблівасцей эвалюцыі павятовых соймкаў названага рэгіёна ў другой палове XVI – пачатку XVII ст. Мэта абумовіла пастаўку шэрагу задач, такіх як вызначэнне пазіцыі шляхты ваяводства па пытан-

нях заканадаўчай дзейнасці і кадыфікацыі права, акрэсліванне складу ваяводскай соймкавай рэпрэзентацыі ў камісіях, якія займаліся праблемамі сістэматызацыі заканадаўства.

Метадалагічную аснову праведзенага даследавання склаў комплекс агульнанавуковых і спецыяльных метадаў пазнання, які грунтуецца на сістэмным і полідысцыплінарным падыходах. Апошні выкарыстаны ў сувязі з тым, што праблематыка даследавання ўваходзіць у сферу інтарэсаў гісторыі дзяржавы і права (навуковая спецыяльнасць 12.00.01). Так, пры пры аналізе нарматыўных прававых і правапрымяняльных актаў ужываўся гісторыка-прававы метада. Прасапаграфічны метада выкарыстоўваў-

ся пры вывучэнні шляхоў і варыянтаў сацыяльнай мабільнасці прадстаўнікоў павятовых эліт, рэалізацыі іх кар’ерных памкненняў.

Насуперак патрабаванням акта-дагавора Люблінскай уніі 1569 г., які прадугледжваў уніфікацыю права суб’ектаў дзяржаўна-прававога саюза Рэчы Паспалітай абодвух народаў, у дзяржаве літвінаў і русінаў была захавана асобная прававая сістэма, ядром якой з’яўляўся Статут ВКЛ [1, с. 35–36; 2, р. 280]. У перыяд з 1567 па 1578 г. у Статут 1566 г. былі ўнесены значныя змены і дапаўненні, пасля чаго падрыхтаваны на яго аснове праект новага акта кадыфікацыі быў паартыкулярна разгледжаны галоўным дзяржаўным з’ездам ВКЛ у студзені – сакавіку 1584 г. У абмеркаванні праекта ўдзельнічалі і кальвіністы з Новагародскай зямлі – новагародскі ваявода Мікалай Радзівіл, віцебскі кашталян Мальхер Сноўскі (у 1565–1580 гг. – новагародскі земскі суддзя) і Ёсіф Галаўня¹ (у 1580–1598 гг. – новагародскі земскі суддзя) [3, с. 347–351; 4, с. 149–160; 5, с. 621]. Спрэчныя артыкулы былі ўзгоднены на сойміках 3–5 снежня 1584 г. і на галоўным сойміку ВКЛ у Ваўкавыску 17–21 снежня 1584 г.², аднак прадстаўлены на пасяджэнні сойма 1585 г. праект не быў зацверджаны³ [6, с. 55, 57]. У час бескаралеўя на неабходнасці ўнясення змен у тэкст законапраекта ў маі 1587 г. настойвала новагародская шляхта: *Если бы пришло до того поправовать теперь Статуту – поправитъ артыкулов о ображеню маестату королевского. А може ли час быть, абы вес перед коронацыею короля пришлого поправен и до утверждения новому пану подан был* [7, с. 166]. У апошні дзень пасяджэнняў галоўнага сойма ВКЛ у Ваўкавыску 8–15 чэрвеня 1587 г. было прынята рашэнне ўнесці канчатковыя праўкі ў законапраект⁴, і на элекцыйным сойме ў чэрвені – ліпені 1587 г. дэпутаты, выбраныя з ліку сенатараў і прадстаўнікоў шляхты ВКЛ, толькі ў сваім коле, без удзелу палякаў, узгаднілі канчатковую рэдакцыю Статута ВКЛ⁵ [3, с. 350, 373, 381; 8, с. 59]. Сярод удзельнікаў гэтага абмеркавання мусіў быць і прысутны на сойме но-

вагародскі пасол Андрэй Харытановіч (Вобрынскі) (кальвініст), які ў 1574–1589 гг. займаў урад аднаго з чатырох вялікіх пісараў ВКЛ⁶ [9, с. 291–296; 10, с. 55–59].

Праз паўгода, выкарыстаўшы складанае становішча Жыгімонта Вазы, правы якога на польскі трон аспрэчвалі асобныя еўрапейскія манархі, пасольства ВКЛ пасля прадстаўлення тэксту Статута ВКЛ на пасяджэннях каранацыйнага сойма 21, 23 і 25 студзеня дамаглося 27 студзеня 1588 г. адабрэння манархам і кароннымі станамі мірнага пагаднення з Вялікім Княствам Маскоўскім, падзелу Інфлянтаў і зацвярджэння Статута ВКЛ у абмен на прызнанне Жыгімонта вялікім князем і прынясенне яму прысягі⁷ [3, с. 408–420; 8, с. 71, 73–74; 11, т. 1, ч. 2, с. 200–205; 12; 13, с. 39–51; 14, с. 45–52; 15, с. 217–220]. Пасля атрымання вечарам таго ж дня весткі пра перамогу кароннага гетмана Яна Замойскага ў бітве пад Бычынай палякі адмовіліся ад замацавання дасягнутых пагадненняў соймавымі канстытуцыямі, і Статут ВКЛ быў уведзены ў дзеянне канфірмацыйным прывілеем, які манарх выдаў і падпісаў 28 студзеня 1588 г. Замацаваны малой дзяржаўнай пячаткай, акт быў контрасігнаваны падканцлерам Львом Сапегам і вялікім пісарам Габрыэлем Войнам⁸. У тым жа годзе 1 лютага вялікі князь літоўскі выдаў яшчэ адзін прывілей, які пацвярджаў і дапаўняў папярэдні, у тым ліку ўносіў змены ў арганізацыю дзейнасці Галоўнага Трыбунала ВКЛ⁹ [16, с. 107–109]. У сваім канчатковым варыянце Статут 1588 г. уключаў 488 артыкулаў, згрупаваных у 14 раздзелах [17–20]. Застаецца невядомым, якія менавіта прапановы прадстаўнікоў новагародскай шляхецкай эліты былі ўлічаны пры канчатковым рэдагаванні арт. 2, 3, 4 і 5 раздзела I, што вызначалі склад злачынства знявагі каралеўскай вялікасці, юрыдычную адказнасць за яго здзяйсненне і парадак судовага разгляду такіх спраў, але жаданне новагародскай шляхты ў маі 1587 г. *поправитъ артыкулов о ображеню маестату королевского* [7, с. 166] карэлюе па часе таксама

¹Arch. Gł. Akt Daw. w Warsz. (далей – AGAD), Arch. Radziwiłłów (далей – AR). Dz. V, № 1759; Monumenta Poloniae Vaticana / ed. E. Kuntze. T. VI/2. Kraków, 1938. S. 631; T. VII/3. Kraków, 1950; S. 59; Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego : w 2 t. (далей – AZS WKsL) / oprac. H. Lulewicz. T. II. Okresy panowań królów elekcyjnych XVI–XVII w. Warszawa : Neriton, 2009. S. 73–78.

²AZS WKsL. T. II. S. 78–85; Ліст С. Баторыя ад 25.10.1584 г. да паноў Юндзілаў аб скліканні сойма на 15.01.1585 г., соймакаў перад ім на 3.12.1584 г. і галоўнага соймака ў Ваўкавыску на 17.12.1584 г. // Грод. дзярж. гіст.-археал. музей. КП № 9219/17.

³Dyaryusz sejmowe roku 1585. W dodatkach: Ułamki dyaryusza sejmowego roku 1582, akta sejmikowe i inne akta odnoszące się do sejmiku 1585 r. / wyd. A. Czuczyski. Kraków : Drukarnia Uniw. Jagiell., 1901. S. 267.

⁴AZS WKsL. T. 1. Okresy bezkrólewia (1572–1576, 1586–1587, 1632, 1648, 1696–1697, 1706–1709, 1733–1735, 1763–1764). Warszawa : Neriton, 2006. S. 244.

⁵Biblioteka ks. Czartaryskich w Krakowie. Rękopis (далей – BCzart. Rkps.). 2243 IV. S. 114; AZS WKsL. T. I. S. 252.

⁶AZS WKsL. T. 1. S. 256, 261, 266.

⁷Diaryusz Sejmiku koronacyjnego Zygmunta III Wazy 1587/1588 roku / oprac. I. Kaniewska. Kraków : Tow. wydawnicze «Historia Jagiellonica», 2016. S. 7–8, 11–12, 16–17, 21, 53–57, 70–71, 73–74. У склад пасольства, акрамя трокскага ваяводы Яна Глябовіча і падканцлера Льва Сапегі, уваходзілі 18 прадстаўнікоў пасольскага кола галоўнага з’езда ВКЛ (у тым ліку Васіль Зянковіч-Ціхінскі, які прадстаўляў Новагародскае ваяводства).

⁸AGAD. Zbiór dok. perg. № 7937; Статут ВКЛ 1588 г. тут і далей цытуецца паводле выдання: Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 г. Тэкст. Даведнік. Каментарыі. Мінск : Беларус. сав. энцыкл. імя Петруся Броўкі, 1989 (далей – Статут ВКЛ 1588 г.). С. 42–43.

⁹AGAD. Dz. II. № 215. S. 1–2.

з распрацоўкай і ўхваленнем арт. 2 *De crimine laesae Maiestatis Regiae et perduellionis* соймавых канстытуцый ад 30 студзеня 1588 г.¹⁰

Прававую моц нормы Трэцяга статута ВКЛ набылі ў першы дзень земскіх трохкрольскіх судовых рокаў¹¹ 7 студзеня 1589 г. Асноўны закон абвяшчаў фармальную роўнасць усіх абывацеляў ВКЛ перад тым адным правам пісаным і замацоўваў асноўныя прынцыпы прававой сістэмы, якая ўспрыняла многія ідэі эпохі гуманізму і Рэфармацыі¹². Заканадаўцы вызначалі сваю Айчыну як самастойную дзяржаву – *славное паньство Великое Князство Литовское* (раздзел III, арт. 1)¹³. Як адзначыў расійскі гісторык Іван Лапа, Статут ВКЛ быў складзены так разумна, што яго не было патрэбы карэктаваць нават у выпадку разрыву уніі з Польскім каралеўствам ці заключэння уніі з іншай дзяржавай [11, т. I, ч. 2, с. 88, 143–144]. Таму, нягледзячы на існаванне міждзяржаўнага дагавора, у артыкулах Статута ВКЛ Польская дзяржава згадваецца толькі зрэдку, а само ўнійнае пагадненне называецца толькі аднойчы – у арт. 29 раздзела III, у якім гаворка ішла аб прававых актах, выдадзеных у 1569 г. для Валынскай, Падляшскай і Кіеўскай зямель¹⁴. У якасці агульных з Польскім каралеўствам прававых норм у Статут ВКЛ 1588 г. былі ўнесены ў перакладзе на старабеларускую мову акт *конфедерации, часу интеркгни в той речи межы станы Корунны Польское и ВКЛ учиненой* ад 28 студзеня 1573 г. (раздзел III, арт. 3) і арт. 15 Генрыкавых артыкулаў (пагадненне паміж каралём-электам Генрыхам Валуа і прывілеяванымі станами Рэчы Паспалітай) (раздзел III, арт. 51)¹⁵ [21]. Супраць унясення ў тэкст Статута ВКЛ акта Варшаўскай канфедэрацыі 1573 г. выступіла толькі рымска-каталіцкае духавенства, а 8 лютага 1588 г. у Кракаве віленскі кусташ Бенедыкт Война ўнёс нават афіцыйную пратэстацыю ў кнігі дзяржаўнай канцылярыі ВКЛ¹⁶. Такім чынам, распрацаваны ў перыяд барацьбы за захаванне дзяржаўнага суверэнітэту, Трэці статут ВКЛ завяршыў работу па сістэматызацыі права і заканадаўства, якая вялася на працягу ўсяго XVI ст., і, па сваёй сутнасці, з’яўляўся вынікам глыбокага пераасэнсавання ўсім палітычным народам ВКЛ кадыфікацыйнай дзейнасці, якая ажыццяў-

лялася статутнымі камісіямі 1568 і 1569–1574 гг. першапачаткова ў канцэптуальных рамках *направы – исправления и дополнения Второго статута* [11, т. 1, ч. 1, с. VI, 1–2]. Абсалютная большасць яго артыкулаў адлюстравала і замацавала ўзгодненую палітычную праграму правячых колаў літвінскай і русінскай эліты, якая давала афіцыйнае тлумачэнне ўнійным пагадненням. Па сутнасці, тэкст Статута ВКЛ дазволіў дасягнуць кампрамісу паміж інтарэсамі манарха, прадстаўнікоў уплывовых арыстакратычных родаў і лідараў рэгіянальных шляхецкіх карпарацый. Пры гэтым асноўны закон успрыняў далёка не ўсе заканадаўчыя ініцыятывы пратэстанцкіх ідэолагаў, якія актыўна выказваліся ў друку, на сойміках і галоўных з’ездах ВКЛ па розных праблемах рэфармавання палітычных і прававых інстытутаў дзяржавы.

Зацвярджэнне Статута ВКЛ 1588 г. і яго апублікаванне аказала значны ўплыў на кадыфікацыйную дзейнасць у Польшчы. Ужо на сойме 1589 г. стварылі камісію для карэктуры кароннага земскага права і падрыхтоўкі Статута Польскага каралеўства, таксама было ўхвалена рашэнне аб фарміраванні камісіі для выпраўлення законаў, якія дзейнічалі ў Брацлаўскім і Валынскім ваяводствах (арт. 37, 76)¹⁷. У той жа час асобныя прадстаўнікі польскай шляхты новы Статут ВКЛ лічылі ўведзеным у дзеянне з парушэннем актаў уніі і дзейнага агульнага заканадаўства, а таму патрабавалі яго рэвізіі. Напярэдадні сойма 1590 г. манарх вынес праблему на абмеркаванне перадсоймавых соймікаў. Некаторыя каронныя соймікі абавязалі паслоў да таго, каб зацверджаны манархам Статут ВКЛ быў перададзены для ацэнкі і выпраўлення дэлегатам станаў Кароны Польскай. Так, серадскі соймік наказваў паслам данесці да прадстаўнікоў ВКЛ, што іх дзеянні трактуюцца як парушэнне ўнійных пагадненняў і прысяг і запатрабаваў, каб літвіны перадалі свой новавыдадзены Статут ВКЛ на разгляд каронных станаў на сойме [3, s. 418; 14, s. 52; 22, s. 222; 23, s. 231]. Яшчэ больш жорсткую пазіцыю 8 лютага 1590 г. заняў люблінскі соймік, які наказваў паслам, каб *новы Літоўскі Статут не быў зацверджаны, пакуль яго не прагледзяць нашы карэктары*¹⁸ (тут і далей пераклад наш. – А. Р.) [14, s. 52].

¹⁰ Volumina Constitutionum (далей – VC) : w <10> t. T. II. 1550–1609. Vol. 1. 1550–1585 / przygotow. do druku W. Uruszczak, S. Grodziski, I. Dwornicka. Warszawa : Wydaw. Sejm., 2005 ; T. II. 1550–1609. Vol. 2. 1587–1609 / przygotow. do druku W. Uruszczak, S. Grodziski. Warszawa, 2008. S. 62–63.

¹¹ Зімовыя судовыя сесіі земскіх судоў, якія праходзілі пасля свята Трох Каралёў.

¹² Уплыў ідэй гуманізму і Рэфармацыі на прававую і палітычную думку Еўропы XVI–XVII стст. грунтоўна прааналізаваны ў навуковых працах К. Скінера і Г. Бермана (гл. : Berman H. J. Law and Revolution. Vol. II. The Impact of the Protestant Reformations on the Western Legal Tradition. Cambridge : Cambr. Univ. Press, 2003; *Скіннер К.* Истоки современной политической мысли : в 2 т. / пер. с англ. А. А. Олейникова, А. А. Яковлева. М. : Изд. дом «Дело», 2018. Т. 1 : Эпоха Ренессанса ; Т. 2 : Эпоха Реформации).

¹³ Статут 1588 г. С. 111.

¹⁴ Статут 1588 г. С. 125–126, 369.

¹⁵ Статут 1588 г. С. 112–114, 138, 364, 373–374; VC. Т. II. Vol. 1. S. 358.

¹⁶ Нац. гіст. арх. Беларусі (далей – НГАБ). КМФ-18 (Рос. гос. арх. древ. актов (РГАДА). Ф. 389). Воп. 1. Спр. 278. Арк. 176–176 адв.; Спр. 279. Арк. 557.

¹⁷ VC. Т. II. Vol. 2. S. 106, 113.

¹⁸ Akta sejmikowe województwa lubelskiego (1572–1632) / oprac. H. Gmiterek. Lublin : Wydaw. Uniw. Marii Curie-Skłodowskiej, 2016. S. 74.

Сандамірская соймакавая інструкцыя ўтрымлівала аналагічнае патрабаванне: *Новы Літоўскі Статут, у якім вялікія памылкі, каб не быў зацверджаны, пакуль нашы карэктары не правядуць яго зверку* [13, s. 43–48; 14, s. 52]¹⁹. Вядомыя інструкцыі і асобных соймаў ВКЛ. Так, віленскі соймак забараняў даваць дазвол на змяненне Статута ВКЛ адной ці дзвю асобам і прапаноўваў заканадаўча вызначыць наступны парадак унясення паправак у яго: ад кожнага ваяводства патрэбна выбраць па адным дэпутата з ліку богабазных людзей, што любяць справядлівасць, якія б пасля прынясення прысягі Статут ВКЛ не на сойме, але тут дома выпраўлялі, пасля чаго папраўкі неабходна было б адаслаць у паветы для абмеркавання на соймах і толькі потым перадаць іх на чарговы сойм для зацвярджэння. Дапускалася магчымасць зацвярджэння паправы соймавай канстытуцыяй з удакладненнем, каб увесць Статут у цэласнасці заставаўся, чаго паны паслы з вялікай пільнасцю пасцерагаць маюць²⁰ [6, с. 57]. Разгорнута прадставілі сваю пазіцыю па праблеме ўдзельнікі ашмянскага пасольскага соймака: *Што ся дотычеть в сказанью его королевской милости около Статуту нашего литовского нововыданого, жебы ся в нем омылки и незгоды артыкулов, и повтораня слов непотребное могло направить и згодити порадне, то отсылаем через панов послов наших до зvezду слонимского, жебы там в большем коле, або и на сойме, о том намову учинили ку поправе омылок и згоде противности артыкулов и повторанью слов непотребных, где, коли и через кого то маеть быти чынено. Ведже абы такою поправою в речах самых ку прешкоде и заваде ясное справедливости людское отмена шкодливая в артыкулах не была чынена, жебы место покарания и чалюваня людей злых за ся добрым, цнотливым, непотварным справедливое чого позыскующым дорога ку справедливости их яснотой загорожона не была, иле убожыим против можнейших, также и межы равными себе. А поправованья и корыкгованья Статуту нашего через паны поляки панове послове наши весполок з их милостью паны радами и паны послы иными мають пилно боронити и не допускать, кдыж над список уни панове поляцы ничего до наших прав не мають, и поправа их не им, але нам належыть и вжо нам тот Статут привилем и поприсяженьем Е[го] К[оролевское] М[илости] ест утвержон²¹ [24, с. 73].*

Такім чынам, у разуменні шляхты ВКЛ, як трапна адзначыў У. Падалінскі, «для сойма адводзілася

толькі роля зацвярджэння паправак, але ніяк не іх абмеркавання!» [6, с. 57]. З такім станам рэчаў пагаджаўся і манарх. Праз год, 22–23 лютага 1591 г., новагародскі рэляцыйны соймак у інструкцыі паслам на галоўны з'езд ВКЛ наказваў: *А паколькі выпраўленне Статута і Трыбунала Яго Каралеўскай Міласць нам дазволіў, пра спосаб, месца, асоб і пра ўсё, што належыць да той справы, нашым пана-нам паслам даручаем разам з іншымі ўсімі панами пасламі ў ВКЛ абмяркоўваць і ўзгадняць, толькі таго пільна пасцерагаючы, каб з Новагародска Трыбунал у іншую мясцовасць перанесены не быў²²*. Паколькі практыка правапрымяняльнай дзейнасці выявіла пэўныя недахопы і нестыкоўкі ў тэксце Статута ВКЛ, 20 мая 1591 г. на галоўным з'ездзе ВКЛ у Вільні быў вызначаны склад камісіі ў складзе двух сенатараў, адным з якіх быў канцлер, і прадстаўнікоў шляхты (па адным ад кожнага ваяводства) для выпраўлення Статута 1588 г. і *Способа прав трибунальских*. Пачатак пасяджэнняў быў запланаваны на дзень святога Марціна (11 лістапада). Ад віленскай шляхты ў камісію ўвайшоў кальвініст Ян Вільчак, ад трокскай – упіцкі земскі суддзя католік Станіслаў Белазор (з 16 чэрвеня – падкаморы)²³, ад віцебскай – кальвініст Андрэй Цеханавецкі, яны, як і невядомы дэпутат ад Полацкага ваяводства, былі выбраны яшчэ да прыняцця ўхвалы з'езда²⁴. Застаюцца невядомымі члены камісіі ад Жамойці, Берасцейскага, Мсціслаўскага і Менскага ваяводстваў, якія павінны былі выбірацца на ваяводскіх соймах 1 жніўня 1591 г. Ад Новагародскага ваяводства ў склад камісіі, верагодна, увайшоў маршалак Новагародскай зямлі, заслужаны жаўнер Васіль Зянковіч-Ціхінскі, пра ягога згадвае ў лісце да трокскага ваяводы Мікалая Крыштафа Радзівіла ад 9 лютага 1592 г. канцлер ВКЛ Л. Сапега, які знаходзіўся ў Вільні: *Латаем статутавыя паправы. Ёсць цяжкасці. [Сярод дэпутатаў] прысутнічае дастаткова [шмат] упартых, і некалькі недалёкіх, якія на тым усё вырашылі, што толькі адмаўляць і найлепшую прапанову. Часам самі не ведаюць, чаго хочуць. Калі пытаю, чаго хочуць, каб было запісана, то адказваюць: «Сам не ведаю, як выказаць тое, пра што думаю». А ведай цябе злы дух, як я магу зразумець тваю фантазію, калі ты сам не здольны пра яе выказацца... Так мне ад гэтага агідна стала за настолькі кароткі час, што і сам у сабе сумняваюся, што іх сцяпляю, аднак пра тую справу буду помніць, толькі мяне Ваша Міласць засцеражы які, таксама амаль упэўнены,*

¹⁹На працягу 1590-х гг. каронныя соймакі працягвалі настойваць на скасаванні Статута 1588 г. як падрыхтаванага «на прыватных з'ездах у Літве», уведзенага ў дзеянне насуперак уніям пагадненням і не перагледжанам на сойме, асабліва ў тых рэчах, якія шкодзілі Польскай Кароне. Гэтага патрабавала, напрыклад, ухвала серадскага соймака 1593 г., а таксама інструкцыя перадсоймавага соймака Кракаўскага ваяводства ў Прашавіцах 1598 г. [14, s. 52–53].

²⁰BCzart. Rkps. 2243 IV. S. 186.

²¹AGAD. AR. Dz. II. № 242. S. 7–8.

²²Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejęt. i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Rękopis (далее – BN PAU i PAN w Kr. Rkps.). 365. S. 5–8.

²³Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego : spisy : w 10 t. / red. A. Rachuba. T. II. Województwo trockie: XIV–XVIII wiek / oprac. H. Lulewicz [i in.]. Warszawa : Wydaw. «DiG», 2009. № 3840, s. 514; № 3699, s. 496.

²⁴AZS WKsL. T. II. S. 98–99.

што пан Зянковіч²⁵ [11, т. I, ч. 2, с. 408]. Фінансаванне дзейнасці дэпутатаў камісіі вялося за кошт сродкаў «страўнага» падатку, які быў ухвалены галоўным з'ездам ВКЛ для большасці ваяводстваў у памеры 0,5 гроша з валокі ці службы, а для Полацкага і Мсціслаўскага ваяводстваў – 1 грош. Падаткаабкладанню на гэтыя патрэбы не падлягалі ўласныя маёнткі манарха²⁶. Вядома, што на дыеты для новагародскага прадстаўніка слонімскага паборца збіраў падатак у памеры 0,5 гроша з валокі [25, с. 28]. Праца камісіі павінна была абмяркоўвацца 23 жніўня 1592 г. у Слоніме на пасяджэнні галоўнага соймака [11, т. I, ч. 2, с. 409]. Напярэдадні кракаўскага сойма, 29–30 снежня 1594 г., віленскі соймік наказаў паслам Яну Глябовічу і Аляксандру Хадкевічу нагадаць пра неабходнасць скончыць выпраўленне Статута ВКЛ, паколькі на гэту справу ўся дзяржава выдаткавала вялікія сродкі²⁷. На думку І. Лапы, праца камісіі скончылася безвынікова [11, т. I, ч. 2, с. 410–411], аднак у 1981 г. В. Раўдзялюнас апублікаваў невядомы раней тэкст прывілея Жыгімонта III, выдадзены на адным з варшаўскіх соймаў другой паловы 1590-х гг.²⁸ Названы прававы акт утрымлівае інфармацыю аб выніках працы камісіі, якая зняла супярэчнасці паміж асобнымі артыкуламі і ўнесла ў тэкст Статута ВКЛ пэўныя рэдакцыйныя праўкі (раздзел I, арт. 14, 20, 22; раздзел III, арт. 2, 19; раздзел IV, арт. 5, 23, 32, 48, 49, 51, 53, 62, 66, 75, 92, 94, 100, 105; раздзел VII, арт. 2, раздзел XIV, арт. 2) [26, с. 132–140]. Аднак для таго, каб адказаць на пытанне, наколькі нормы дадзенага прывілея былі ўлічаны ў практыцы правапрымянення, неабходна правесці спецыяльнае даследаванне [22, с. 226].

У канцы XVI – пачатку XVII ст. ініцыятарам унясення змен у права неаднаразова выступала шляхта на соймаках, якія мелі права заканадаўчай ініцыятывы. Можна прывесці некалькі прыкладаў праватворчай дзейнасці шляхты Новагародскага ваяводства. Так, у новагародскай соймакавай інструкцыі паслам на сойм 1598 г. утрымліваўся наступны пункт: *А иж се многие ускаржают на Трибунал же через практыку до тех судов приходят, к тому же слуги и юргелтники панские до тех судовъ обираны бывають, старатисе тогда панове по слову наши мають, абы то правом варовано было, жебы слуги панские, юргелтники земские, кгродские, до тех судов обираны не были* [27, с. 155–156].

Відавочна, што ў падобным змяненні тэксту *Способа прав Трибунальских* не былі зацікаўлены ўплывовыя прадстаўнікі феадальнай арыстакратыі і іх кліенты, таму ў дадзеным выпадку заканадаўчая ініцыятыва не была рэалізавана, хоць сойм 1598 г. разглядаў пытанне аб выпраўленні названага закона і ўнёс пэўныя змены ў дзейнасць Галоўнага Трыбунала ВКЛ (гл. арт. 22 і 23 соймавых канстытуцый²⁹).

У снежні 1600 г. на пасяджэнні новагародскага перадсоймікавага соймака ў інструкцыю паслам на сойм 1601 г.³⁰ Васілю Зянковічу-Ціхінскаму і Мікалаю Падарэўскаму (абодва антытрынітарыі) быў унесены пункт, які абавязваў іх паставіць пытанне аб змяненні тэрмінаў земскіх судовых сесій, якія адбываліся ў ВКЛ тры разы на год і пачыналіся пасля святаў Трох каралёў (6 студзеня), Троіцы (канец мая – пачатак чэрвеня) і святага Міхаіла (29 верасня) (раздзел IV, арт. 46)³¹. На сойме новагародскі маршалак (1588–1613) і земскі суддзя (1598–1613) В. Зянковіч-Ціхінскі агучыў ініцыятыву, паводле якой судовыя сесіі мусілі праходзіць у розных паведах ВКЛ у розны час (як гэта было ў Кароне Польскай). Пасля абмеркавання заканадаўчай ініцыятывы ў соймавыя канстытуцыі быў уключаны арт. 125, які ўносіў змены ў арт. 46 раздзела IV Статута ВКЛ, але змяняў тэрміны правядзення сесій земскага суда толькі ў Новагародскім павеце. Было вырашана, што ў гэтым рэгіёне судовыя сесіі будуць адбывацца пасля святаў Маці Божай Грамнічнай (2 лютага), святага Марка (25 красавіка) і дня Усіх Святых (1 лістапада). Юрыдычную сілу дадзеная норма набыла пасля заканчэння траецкіх рокаў 1601 г.³² У лютым 1602 г. на грамнічных *новых... злых в сэрцах людских розерванных роках* [28, с. 116] узнікла канфліктная сітуацыя, паколькі частка шляхты палічыла, што соймавыя паслы неадкладна зразумелі сутнасць заканадаўчай ініцыятывы соймака [29, с. 74–75]. Пазней, у 1607 г., новагародскі перадсоймавы соймік выступіў з ініцыятывай перанесці пачатак земскіх судовых сесій з наступнага дня пасля свята святага Марка на наступны дзень пасля Троіцы, паколькі ў красавіку дарогі знаходзіліся яшчэ ў дрэнным стане і ў шляхты ўзніклі складанасці з тым, каб даехаць да адміністрацыйнага цэнтра ваяводства, што і было замацавана ў арт. 4 соймавых канстытуцый

²⁵ Archiwum domu Radziwiłłów: listy ks. Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki, Jana Zamojskiego, Lwa Sapiehy. Kraków, 1885. № XXVII, s. 212–213.

²⁶ AZS WKsL. T. II. S. 98–99.

²⁷ Акты, издаваемые археографической комиссией, Высочайше учрежденной в Вильне для разбора древних актов : в 39 т. Т. VIII. Акты Виленского гродского суда (1577–1790) / предисл. И. Спрогиса. Вильна, 1875. № 157. С. 336.

²⁸ Паколькі датаванне дакумента было здзейснена даследчыкам на падставе філіграні 1594–1600 гг., застаецца невядомым, на якім менавіта з варшаўскіх соймаў другой паловы 1590-х гг. (1596, 1597, 1598 ці 1600 гг.) прывілей быў падрыхтаваны і зацверджаны манархам.

²⁹ VC. T. II. Vol. 2. S. 244.

³⁰ Рос. нац. б-ка. Ф. 971. Оп. 1. Авт. 126. Л. 1.

³¹ Статут 1588 г. С. 175, 388.

³² VC. T. II. Vol. 2. S. 294.

ВКЛ³³. Такім чынам, у другі раз за кароткі час уносіліся змены ў статутнае заканадаўства, а менавіта ў арт. 46 раздзела IV Статута ВКЛ.

У снежні 1602 г. у слонімскай соймавай інструкцыі адзначалася, што здараюцца выпадкі, калі пэўныя людзі з ВКЛ у сітуацыі, калі не маглі знайсці справядлівасці ў айчынным праве *roznemi a przewrotnemi powieściami* ўзялі за звычку пераносіць свае судовыя справы ў суды кароннай юрысдыкцыі (*do prawa Coronnego zaciagać*), чым ускладняюць на соймах справы Рэчы Паспалітай і парушаюць Статут ВКЛ. Паслам даручалася адстойваць патрабаванне забараніць падобную практыку [30, с. 236, 243].

Здараліся прэцэдэнты, калі соймікі Новагародскага ваяводства прымалі рашэнні, якія непасрэдна ўносілі пэўныя карэктывы ў статутнае заканадаўства. Так, у 1607 г. слонінская шляхта праз рэцэпцыю кароннага права прыняла ўхвалу аб увядзенні ў павеце пасады другога вознага-генерала і абрала *с посродку себе на врад енеральский возновский человека доброго землина повету Слонимского писма и звычайе права умеетного Дмитра Дешукевича*³⁴, тым самым парушыўшы арт. 104 раздзела IV Статута ВКЛ, які прадугледжваў наяўнасць у кожным з паведаў ВКЛ толькі аднаго вознага-генерала (выключэнне, паводле закону, складала толькі Жамойць)³⁵. Рэкамендаваўшы манарху кандыдатуру другога вознага генерала на зацвярджэнне (першым быў С. Катовіч), слонінская шляхта абгрунтавала свае дзеянні, скіраваныя на карэкцыю статутнага права. У намінацыйным лісце вялікага князя літоўскага Дзешукевічу ад 25 мая 1607 г., які быў выдадзены ў час адбыцця соймавых пасяджэнняў і санкцыянаваў дзеянні слонімскага сойма, адзначалася, што другі возны-генерал прызначаецца ў сілу рашэння шляхты, якая прыняла яго *видечи быть реч потребную, а заживаючи в том прикладу права братаи своее, станов Короны Польское, которые догажаючи с правом и потребам своим, жебы с тем снадней отправовать могли, не под личбою таковых возных енералов заживають, але только яко того потребу быть розумеють*³⁶ [29, с. 95]. У дадзеным выпадку норма Статута ВКЛ была зменена

ў выніку санкцыянавання манархам рашэння, прынятага на рэгіянальным узроўні.

Дзейнасць ракашанаў і шырокае абмеркаванне на соймах і соймах першай дэкады XVII ст. канцэптуальных праблем рэфармавання дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай і непасрэдна патрабаванні соймаў ВКЛ сталі прычынамі ўхвалення соймам 1609 г. рашэння аб стварэнні новай камісіі для выпраўлення законаў ВКЛ і прыняцця функцыянавання Галоўнага Трыбунала ВКЛ (сканчэння выпраўлення закона, які рэгламентаваў яго дзейнасць, патрабаваў, напрыклад, слонімскі пасольскі сойм³⁷). У склад камісіі ад сенатарскага стану ўвайшлі віленскі біскуп Б. Война, трокскі кашталян Юрый Радзівіл (кальвініст, які вывучаў гісторыю, палітыку, этыку і тэалогію ў Базелі і Страсбургу і быў адзіным сенатарам ВКЛ, які падтрымаў Сандамірскі рокаш), віцебскі ваявода Ян Завіша (католік), канцлер Л. Сапега (католік), якога мог замяшчаць на пасяджэннях дэпутат Г. Война (католік), а таксама дзеяць дэпутатаў ад шляхты: Ян ці Рафал (?) Рошчыц (ад Віленскага ваяводства), дынабургскі стараста Адам Тальваш (ад Троцкага ваяводства), жамойцкі земскі суддзя Ян Себасцьян Кештарт (кальвініст; ад Жамойці)³⁸, азярышчанскі стараста і полацкі пасол на сойм 1609 г. князь Крыштаф Друцкі-Саколінскі (католік; ад Полацкага ваяводства), новагародскі земскі суддзя і маршалак В. Зянковіч-Ціхінскі (ад Новагародскага ваяводства), трокскі падкаморы Багдан Агінскі³⁹ (праваслаўны; ад Віцебскага ваяводства) і Андрэй Пякарскі (кальвініст; ад Берасцейскага ваяводства)⁴⁰ [1, с. 47; 11, т. I, ч. 2, с. 411–412; 31, т. XXX, зesz. 2, с. 234–236]. Невядомым застаецца прадстаўніцтва ў камісіі Мсціслаўскага і Менскага ваяводстваў, якія павінны былі выбраць сваіх прадстаўнікоў пазней на соймах. Распачаць працу камісія павінна была ў дзень святога Марціна, для таго каб прагледзець і выправіць законы ВКЛ, у тым ліку «Способ прав Трибунальских», *прихляяючыся найбліжэй да хутчэйшага і лягчэйшага правасуддзя*⁴¹. Кворум для прыняцця рашэнняў меў месца нават пры адсутнасці трох членаў камісіі⁴², асобныя з якіх мелі выдатную юрыдычную адукацыю⁴³.

³³BN PAU i PAN w Kr. Rkps. 360. K. 201v; VC. T. II. Vol. 2. S. 362. Пастановы сойма 1607 г. былі падзелены на Канстытуцыю каронную і Канстытуцыю ВКЛ (VC). Так было таксама на соймах 1611, 1613, 1616 і 1621 гг. (VC. T. III. 1611–1640. Vol. 1. 1611–1626. Warszawa : Wydaw. Sejm., 2010. S. 13–38, 38–45; 118–140, 140–149; 193–216, 217–222, 297–309, 309–311), але ў часы панавання Жыгімонта III Вазы асобныя соймавыя канстытуцыі ВКЛ прымаліся не на кожным сойме [40].

³⁴НГАБ. КМФ-18 (РГАДА. Ф. 389). Воп. 1. Спр. 89. Арк. 20.

³⁵Статут 1588 г. С. 212–213, 402.

³⁶НГАБ. Ф. 1785. Воп. 1. Спр. 22. Арк. 209 адв. – 210 адв.; НГАБ. КМФ-18. Спр. 89. Арк. 20–21.

³⁷Muz. Nar. w Krakowie. Dz. VIII. Rkps. 750c/1. K. 1v.

³⁸Urządnicy WKsL : spisy : w 10 t. T. III. Księstwo Żmudzkie: XIV–XVIII wiek / oprac. H. Lulewicz [i in.]. Warszawa : Wydaw. «DiG», 2014. № 1124. S. 242.

³⁹Там жа. Т. II. № 524. S. 127. № 940. S. 173.

⁴⁰Арт. 74 соймавых канстытуцый (VC. T. II. Vol. 2. S. 396); Обзорение исторических сведений о составлении Свода местных законов Западных губерний / изд. М. Я. Пергамент, А. Э. Нольде. СПб., 1910. С. 60.

⁴¹VC. T. II. Vol. 2. S. 396.

⁴²Ibid.

⁴³Князь К. Друцкі-Саколінскі вывучаў права ў Інгальштаце (1595, 1600), Рыме (1598) і Альтдорфе (1599). У 1598 г. з дазволу рэктара Рымскага ўніверсітэта М. Веліуса апублікаваў даследаванне па рымскім праве «Conclusiones iuridicae de legatis...», якое прысвяціў патрону Л. Сапегу і ў якім вывучаў пытанне паўнамоцтваў і дзейнасці легатаў на некалькіх дзясятках прыкладаў, галоўным чынам з Кодэкса Юсцініяна [31, т. XL, zesz. 1, с. 42–43].

Як лічыў І. Лапа, працы камісіі перашкодзіў пачатак ваенных дзеянняў супраць Вялікага Княства Маскоўскага восенню 1609 г. [11, т. I, ч. 2, с. 412], аднак Альбрэхт Станіслаў Радзівіл прыводзіць сведчанне пра пасяджэнне камісіі, якое адбылося ў 1611 г. і на якім старшынстваваў гарадзенскі падкаморы Пётр Валовіч⁴⁴ (католік, кліент М. К. Радзівіла⁴⁵) [32, с. 94–96]. Паколькі дзейнасць камісіі, створанай у 1609 г., не прынесла плёну, арт. 5 соймавых канстытуцый ВКЛ, ухваленых на сойме 1611 г., прадугледжваў стварэнне новай кадыфікацыйнай камісіі для завяршэння карэктуры законаў і зверкі перапісаных кніг архіва дзяржаўнай канцылярыі. Сенатарскі стан прадстаўлялі, як і раней, Л. Сапега і Я. Завіша, да якіх далучаўся жамойцкі кашталян і лідскі стараста князь А. Галаўчынскі-Рапалоўскі, таксама католік⁴⁶ [33, т. III, с. 57]. Ад шляхты кожнага павета на рэляцыйных соймаках павінны былі выбраць у склад камісіі па адным дэпутате. Тыя ж соймакі павінны былі вызначыць падаткі на іх фінансаванне. Вядома, што ў студзені 1612 г. новагародскі паборца А. Пачапоўскі збіраў падатак на *поправу Статута* ў адпаведнасці з рашэннем, ухваленым на сойме і рэляцыйным соймаку ў снежні 1611 г. [25, с. 28]. Месцам пасяджэнняў камісіі з 12 сакавіка 1612 г. была абрана Вільня⁴⁷. Па ўказанні Л. Сапегі складаліся вытрымкі з соймавых пастаноў з размеркаваннем іх па тых артыкулах Статута ВКЛ, якія яны тлумачылі ці дапаўнялі. Такім чынам, на думку М. Пергаменты і А. Нольдэ, камісія ставіла мэту звесці соймавыя ўхвалы са Статутам ВКЛ, класці зводны Статут ВКЛ⁴⁸. Праект выдання законаў ВКЛ 13 снежня 1611 г. прадставіў канцлеру Я. Янушоўскі, які ўжо ведаў, што Л. Сапега і *ад іншых нададзенага і гатовага штосьці меў* [34, с. 75; 35, с. 438–439]. Камісія завяршыла сваю работу, пра што дакладваў на надзвычайным сойме 1613 г. А. Пякарскі (гл. арт. 20 соймавых канстытуцый ВКЛ). Неабходнасць разгляду іншых важных пытанняў, якія выносіліся на экстраннае абмеркаванне, стала прычынай рашэння аб перадачы праекта *поправы Статута* на разгляд дэпутацкіх соймакаў, якія павінны былі сабрацца 2 лютага 1614 г. Пасля абмеркавання прапаноўвалася разгледзець і зацвердзіць праект «карэктуры» на бліжэйшым сойме⁴⁹ [33, т. III, с. 57].

У 1614 г. было здзейснена і першае выданне Статута ВКЛ 1588 г. на польскай мове, падрыхтоўкай якога (як і наступнага ў 1619 г.), кіраваў Л. Сапега. Аналіз зместу польскамоўнага выдання Статута ВКЛ паказаў, што праўкі камісіі, якая скончыла сваю працу ў 1590-х гг., у яго ўнесены не былі [11, т. I, ч. 2, с. 412–431; 34, с. 75]. Магчыма, іх, як і праўкі 1609–1614 гг., павінны былі прадставіць на разгляд сойма 1615 г., які, аднак, не зацвердзіў увогуле ніводнай канстытуцыі⁵⁰ [38].

Перадсоймавыя соймакі Новагародскага павета ВКЛ яшчэ як мінімум двойчы ў першай трэці XVII ст. патрабавалі рэалізацыі «карэктуры законаў». Так соймакі, які быў скліканы напярэдадні сойма 1619 г. на 11 снежня 1618 г., даў наказ паслам, каб *карэктура законаў ВКЛ была прыведзена да выканання, а таксама асабліва дамаўляцца і патрабаваць ад паноў пятагараў, каб усе прывілеі, нададзеныя ВКЛ ласкаю каралёў іх міласці і вялікіх князёў літоўскіх за разліццё крыві і працу нашых продкаў (vestigia in lucet – дасл. 'крокамі ў святле'. – А. Р.), былі прагледжаны і да друку нададзены*⁵¹ [1, с. 47; 35, с. 440]. У час бескараляўя 1632–1633 гг. зноў ставілася задача выпраўлення Статута ВКЛ. Напярэдадні канвакацыйнага сойма 1632 г. у інструкцыі паслам змяшчалася патрабаванне, каб *карэктура законаў была даведзена да канца ці да эфекту прыйшла паводле старадаўняй эфактацыі*⁵². Аднак і на гэты раз створаная на каранацыйным сойме 1633 г. кадыфікацыйная камісія завяршыла сваю працу безвынікова ў 1636 г.⁵³ [11, т. I, ч. 2, с. 431–442; 33, т. III, с. 58; 37, с. 161–173].

Такім чынам, лідары палітычна актыўнай сярод якой пераважалі пратэстанты, прымалі непасрэдыны актыўны ўдзел у заканадаўчай дзейнасці на соймаках, галоўных з'ездах ВКЛ і соймах, а таксама ў працы па сістэматызацыі права і заканадаўства. Калі для трох паветаў Новагародскага ваяводства ў складзе кадыфікацыйных камісій рэзервавалася толькі адно месца, яго займаў прадстаўнік шляхты Новагародскага павета. Нягледзячы на беспаспяховасць спроб соймавых камісій у першай трэці XVII ст. падрыхтаваць тэкст новай рэдакцыі Статута ВКЛ, якая б атрымала санкцыю сойма, пэўныя змены і дапаўненні ў яго артыкулы ўносіліся пас-

⁴⁴Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce (1632–1656) : w 3 t. / wyd. A. Przyboś, R. Żelewski. T. I. 1632–1636. Warszawa : PIW, 1980. S. 516.

⁴⁵Мог быць дэпутаваны ў склад камісіі Мсціслаўскім ці Менскім ваяводствам.

⁴⁶Urządnicy WKsL: spisy. T. I. Województwo wileńskie: XIV–XVIII wiek / oprac. H. Lulewicz [i in.]. 2004. № 2792. S. 386; T. III. № 635. S. 164.

⁴⁷VC. T. III. Vol. 1. S. 39.

⁴⁸Обозрение исторических сведений о составлении Свода местных законов Западных губерний. СПб. : М.Я. Пергамент, А.Э. Нольде, 1910. С. 60–61.

⁴⁹VC. T. III. Vol. 1. S. 147.

⁵⁰VC. T. III. Vol. 1. S. 191.

⁵¹AGAD. AR. Dz. II. № 701. S. 4, 12.

⁵²AGAD. AR. Dz. II. № 1089. S. 6; PHB. Ф. 971. Оп. 1. Авт. 126. Л. 54 об. (56 об.).

⁵³VC. T. III. 1611–1640. Vol. 2. 1627–1640. / przygotow. do druku S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz ; przedm. W. Uruszczak. Warszawa: Wydaw. Sejm., 2013. S. 206, 273; Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce (1632–1656) : w 3 t. / wyd. A. Przyboś, R. Żelewski. T. I. 1632–1636. Warszawa : PIW, 1980. S. 313–315, 319, 514, 516, 521–526, 531–536.

ля апаведных ухвал, якія прымаліся на соймаках ВКЛ і соймах. Павятовыя соймікі Наваградскага і Слонімскага павеатаў неаднаразова карысталіся правам заканадаўчай ініцыятывы і прапаноўвалі ўносіць змены ў статутным заканадаўстве, якія становіліся нормамі соймавых канстытуцый.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Zakrzewski A. B. O kulturze prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII wieku – uwagi wstępne // *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego* / red. M. T. Lizisowa. Kraków, 2005. S. 33–63.
2. Zakrzewski A. B. Statuty Litewskie – zasady a praktyka stosowania // *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos atodangos. Profesoriaus Mečislavo Jučo 90-mečio jubiliejui skirtas mokslinių straipsnių rinkinys* / sud. V. Dolinskas, et al. Vilnius : Nac. musiejus Liet. Didžiosios Kunigaikštystės valdovu rumai, 2016. P. 279–291.
3. Lulewicz H. Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588. Warszawa : Neriton, 2002.
4. Kieniewicz L. Senat za Stefana Batorego. Warszawa : Wydaw. Sejm., 2000.
5. Ferenc M. Mikołaj Radziwiłł «Rudy» (ok. 1515–1584): działalność polityczna i wojskowa. Kraków : Historia Jagell., 2008.
6. Подолинский В. Великое княжество Литовское в системе представительных органов власти Речи Посполитой: обособленные формы парламентской деятельности в последней трети XVI в. // *Парламентаризм в Республике Беларусь: опыт становления и развития* : сб. науч. ст. / ред. В. А. Божанов. Минск, 2006. С. 52–62.
7. Радаман А. Інструкцыя новаградскага соймака паслам на элекцыйны сойм 1587 г. // *Беларус. гіст. агляд*. 2003. Т. 10, сш. 1–2 (18–19). С. 163–174.
8. Czwółek A. Piórem i buławą. Działalność polityczna Lwa Sapiehy, kanclerza litewskiego, wojewody wileńskiego. Toruń : Wydaw. Naukowe Uniw. Mikołaja Kopernika, 2012.
9. Радаман А. Кліенты «спрыяцелі» Астафея Багданавіча Валовіча ў Наваградскім павеце ВКЛ у 1565–1587 гг. // *Unus pro omnibus*: Валовічы ў гісторыі Вялікага Княства Літоўскага XV–XVIII стст. / навук. рэд. А. І. Шаланда. Мінск, 2014. С. 284–296.
10. Радаман А. Род Харытановічаў Вобрынскіх (Абрынскіх) уласнага герба «Харыгтон» у Наваградскім павеце ў другой палове XVI ст. // *Карэлічына: людзі, падзеі, час* : зб. навук. арт. / уклад. А. А. Скеп'ян [і інш.] ; рэдкал. А. А. Каваленя [і інш.]. Мінск, 2012. С. 50–63.
11. Lappo J. Литовский Статут 1588 года = Lappo J. 1588 metų Lietuvos Statutas : в 2 т., 3 кн. Kaunas : «Spindulio» B-vės spaustuvė, 1934–1938. Т. 1 : Исследование. Ч. 1. 1934 ; Ч. 2. 1936 ; Т. 2 : Текст. 1938.
12. Пташицкий С. К истории Литовского права после третьего статута. СПб. : Тип. В. С. Балашева и К°, 1893.
13. Bardach J. Zatwierdzenie III Statutu litewskiego przez Zygmunta III Wazę // *Czas. Prawno-Historyczne*. 1978. Т. XXX, zesz. 2. S. 39–51.
14. Bardach J. Statuty litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym // *O dawnej i niedawnej Litwie*. Poznań, 1988. S. 9–71.
15. Wisner H. Z dziejów zatwierdzenia III Statutu Wielkiego Księstwa Litewskiego // *Czas. Prawno-Historyczne*. 1983. Т. XXXV, zesz. 1. S. 213–220.
16. Бершадский С. Литовский Статут и Польские Конституции : ист.-юр. исслед. СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1893.
17. Пташицкий С. К вопросу об изданиях и комментариях Литовского Статута. Историко-библиографическая справка. СПб. : Тип. С. А. Корнатовского, 1893.
18. Мякишев В. Кириллические издания Литовского Статута 1588 г. Kraków : Lexis, 2014.
19. Bednarski E. Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego // *Prz. Wschod.-eur.* 2012. № 3. S. 29–40.
20. Godek S. Elementy prawa rzymskiego w III Statucie litewskim (1588). Warszawa : Oficyna Naukowa, 2004.
21. Ptaszycki S. Konfederacja Warszawska roku 1573 w trzecim Statucie Litewskim // *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania Pierwszego Statutu Litewskiego* / red. S. Ehrenkreutz. Wilno, 1935. S. 185–213.
22. Zakrzewski A. B. Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo – ustrój – społeczeństwo. Podkowa Leśna : Wydaw. Campidoglio Marcin Trepczyński, 2013.
23. Zakrzewski A. B. Zakaz, którego nie było: o rzekomym zakazie drukowania III Statutu w języku oryginału i kilku innych wątpliwościach // *Stud. z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*, 2006. Т. 9. S. 227–237.
24. Лойка П. Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI – першай трэці XVII ст. Мінск : БДУ, 2002.
25. Радаман А. Ухваленне мясцовых падаткаў на соймаках і шляхецкіх з'ездах Наваградскага ваяводства ВКЛ у другой палове XVI – пачатку XVII ст. // *Беларус. гіст. часоп.* 2013. № 9. С. 22–33.
26. Raudeliūnas V. Treciojo Lietuvos Statuto pataisos (XVI a. pab.) // *Teisinių institutų raida Lietuvoje XIV–XIX* / red. P. Dičius, et al. Vilnius, 1981. P. 129–141.
27. Радаман А. Наваградскі перадсоймавы соймік 19–21 студзеня 1598 г. // *Людзі і ўлада Навагрудчыны: гісторыя ўзаемадзеяння (да 500-годдзя надання Навагрудку прывілея на магдэбургскае права)* : зб. навук. арт. / уклад. А. Скеп'ян [і інш.] ; рэдкал. А. Каваленя [і інш.]. Мінск, 2013. С. 139–162.
28. Свяжынскі У. «Гістарычныя запіскі» Ф. Еўлашоўскага. Мінск : Навука і тэхніка, 1990.
29. Radaman A. Samorząd sejmikowy w powiatach województwa nowogrodzkiego Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1565–1632 // *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku* / red. U. Augustyniak, A. B. Zakrzewski. Warszawa, 2010.
30. Радаман А. Павятовыя соймікі Наваградскага ваяводства Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага напярэдадні кракаўскага ардынарнага сойма Рэчы Паспалітай абодвух народаў 1603 г. // *Вялікае Княства Літоўскае: палітыка, эканоміка, культура* : зб. навук. арт. : у 2 ч. / уклад.: А. А. Скеп'ян ; рэдкал.: У. Р. Гусакоў [і інш.]. Мінск, 2017. Ч. 1. С. 221–252.
31. Polski Słownik Biograficzny. Т. I–LI. Poznań ; Kraków ; Warszawa ; Wrocław, 1935–2017.
32. Рыбчонак С. Паходжанне і радавод Валовічаў XV – пачатку XVII ст. // *Unus pro omnibus*: Валовічы ў гісторыі Вялікага княства Літоўскага XV–XVIII стст. / навук. рэд. А. Шаланда. Мінск, 2014. С. 15–107.

33. Wisner H. Rzeczpospolita Wazów : w 3 t. Warszawa : Neriton, 2002–2008. T. I : Czasy Zygmunta III i Władysława IV. 2002 ; T. II : Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego, dyplomacja, varia. 2004 ; T. III : Sławne państwo – Wielkie Księstwo Litewskie. 2008.
34. Zakrzewski A. Lew Sapieha a kodyfikacja prawa litewskiego // Леў Сяпера (1557–1633 гг.) і яго час. Гродна, 2007. С. 73–79.
35. Zakrzewski A. B. Oferta Jana Januszowskiego wobec Lwa Sapiehy, czyli nieznany projekt wydania praw i przywilejów litewskich z 1611 roku // Prawo wczoraj i dziś. Studia dedykowane profesor Katarzynie Sójce-Zielińskiej / red. G. Bałtrusajtys. Warszawa, 2000. S. 435–446.
36. Ochmann S. Sejmy z lat 1615–1616. Wrocław: Zakład Nar. im. Ossolińskich, 1970.
37. Kaczorowski W. Korektura prawa na sejmach okresu bezkrólewia 1632 roku oraz na sejmie koronacyjnym 1633 roku // Acta Universitatis Wratislaviensis. No. 3270. Prawo CCCXI. Wrocław, 2010. S. 161–173.
38. Дружыцкі В. Палажэнне Літоўска-Беларускай дзяржавы пасля Люблінскай вуніі // Пр. Беларус. дзярж. ун-та. 1925. № 6–7. С. 216–251.

References

1. Zakrzewski A. B. O kulturze prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII wieku – uwagi wstępne. In: *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Kraków, 2005. P. 33–63 (in Pol.).
2. Zakrzewski A. B. Statuty Litewskie – zasady a praktyka stosowania. In: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos atodangos. Profesorius Mečislovas Jučas 90-mečio jubiliejui skirtas mokslinių straipsnių rinkinys*. Vilnius : Nac. musiejus Liet. Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2016. P. 279–291 (in Pol.).
3. Lulewicz H. Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588. Warszawa : Neriton, 2002 (in Pol.).
4. Kieniewicz L. Senat za Stefana Batorego. Warszawa : Wydaw. Sejm., 2000 (in Pol.).
5. Ferenc M. Mikołaj Radziwiłł «Rudy» (ok. 1515–1584) : działalność polityczna i wojskowa. Kraków : Historia Iagell., 2008 (in Pol.).
6. Podolinsky V. [The Grand Duchy of Lithuania in the system of representative authorities of Rzeczpospolita: isolated forms of parliamentary activity in the last third of the XVI century]. In: *Parlamentarizm v Respublike Belarus': opyt stanovleniya i razvitiya* [Parliamentarism in the Republic of Belarus: the experience of formation and development]. Minsk, 2006. P. 52–62 (in Russ.).
7. Radaman A. [The instruction of Novaharodak local diet for its deputies to the 1587 election Sojm]. *Belarus. gistorychny agljad* [Belarus. Hist. Rev.]. 2003. Vol. 10, fasc. 1–2 (18–19). P. 163–174 (in Belarus.).
8. Czwolok A. Piórem i buławą. Działalność polityczna Lwa Sapiehy, kanclerza litewskiego, wojewody wileńskiego. Toruń : Wydaw. Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2012 (in Pol.).
9. Radaman A. [Astafiej Bogdanovich Volovich's Customers and «Buddies» in Novohorodok county in 1565–1587]. In: *Unusproomnibus: Valovichy w gistorii Vjalikaga Knjastva Litovskaga XV–XVIII stst.* [Unus pro omnibus: Family name Wołowicz in the history of the Grand Duchy of Lithuania]. Minsk, 2014. P. 284–296 (in Belarus.).
10. Radaman A. [Family name Charitonovich Obrinskij, own emblem «Chariton» [«Khariton»] in Novohorodok county in the second half of the XVI century]. In: *Karjelichchyna: ljudi, padzei, chas* [Karelichchine: people, events, time] : collect. of sci. articles. Minsk, 2012. P. 50–63 (in Belarus.).
11. Lappo I. Litovskii Statut 1588 goda = 1588 metų Lietuvos Statutas [The Lithuanian Statute of 1588] : in 2 vols, 3 books. Kaunas, 1934–1938. Vol. 1. [A study]. Part. 1. 1934 ; Part. 2. Kaunas : «Spindulio» B-vės spaustuvė, 1936; Vol. 2. [Text], 1938 (in Russ.).
12. Ptashickij S. K istorii Litovskogo prava posle tret'ego statuta [To the History of Lithuanian Law after the Third Statute]. Saint Petersburg : Print. House by V. S. Balashev & C°, 1893 (in Russ.).
13. Bardach J. Zatwierdzenie III Statutu litewskiego przez Zygmunta III Wazę. *Czas. Prawno-Historyczne*. 1978. T. XXX, zes. 2. P. 39–51 (in Pol.).
14. Bardach J. Statuty litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym. In: *O dawnej i niedawnej Litwie*. Poznań, 1988. P. 9–71 (in Pol.).
15. Wisner H. Z dziejów zatwierdzenia III Statutu Wielkiego Księstwa Litewskiego. *Czas. Prawno-Historyczne*. 1983. T. XXXV, zes. 1. P. 213–220 (in Pol.).
16. Bershadskii S. Litovskii Statut I Pol'skie Konstitutsii [The Lithuanian Statute and the Polish Constitutions] : hist. and leg. res. Saint-Petersburg, 1893 (in Russ.).
17. Ptashickij S. K voprosu ob izdaniyakh i kommentariyakh Litovskogo Statuta. Istoriko-bibliograficheskaya spravka [On the question of the publication and the comments of the Lithuanian Statute. Historical and bibliographic reference]. Saint Petersburg : Publ. house by S. A. Korontovskii, 1893 (in Russ.).
18. Myakishev V. Kirillicheskie izdaniya Litovskogo Statuta 1588 goda. [Cyrillic edition of the Lithuanian Statute of 1588]. Kraków : Lexis, 2014 (in Russ.).
19. Bednarski Ł. Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego. *Prz. Wschod.-eur.* 2012. No. 3. S. 29–40 (in Pol.).
20. Godek S. Elementy prawa rzymskiego w III Statucie litewskim (1588). Warszawa : Oficyna Naukowa, 2004 (in Pol.).
21. Ptaszycki S. Konfederacja Warszawska roku 1573 w trzecim Statucie Litewskim. In: *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania Pierwszego Statutu Litewskiego*. Wilno, 1935. P. 185–213 (in Pol.).
22. Zakrzewski A. B. Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo – ustrój – społeczeństwo. Podkowa Leśna : Wydaw. Campidoglio Marcin Trepczyński, 2013 (in Pol.).
23. Zakrzewski A. B. Zakaz, którego nie było : o rzekomym zakazie drukowania III Statutu w języku oryginału i kilku innych wątpliwościach. *Stud. z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*. 2006. Vol. 9. P. 227–237 (in Pol.).
24. Lojka P. Shljahta belaruskich zjamel' u gramadska-palitychnym zhyccy Rjechy Paspalitaj drugoj palovy XVI – pershaj trjeci XVII st. [Gentry Belarusian lands in the socio-political life of Rzeczpospolita the second half of XVI – the first third of the XVII century]. Minsk : BSU, 2002 (in Belarus.).

25. Radaman A. Uhvalenne mjascovyh padatkaw na sojmikah i shljaheckih z'ezdah Novagardskaga vajavodstva VKL u drugoj palove XVI – pachatku XVII st. *Belarus. gistorychny chasopis* [Belarus. hist. J.]. 2013. No. 9. P. 22–33 (in Belarus.).
26. Raudeliunas V. Treciojo Lietuvos Statuto pataisos (XVI a. pab.). In: *Teisinių institutų raida Lietuvoje XIV–XIX*. Vilnius, 1981. P. 129–141 (in Lith.).
27. Radaman A. [Pre-diet Dietine in the Novogorodok County, 19–21 January 1598]. In: *Ljudzi i wlada Navagrudchyny: gistoryja ūzaemadzejannja (da 500-goddzja nadannja Navagrudku pryvileja na magdeburgskae prava)* [People and authorities of Navagrudak Land: history of interaction (to the 500th anniversary of Novogrudok giving privileges on Magdeburg Law)]. Minsk, 2013. P. 139–162 (in Belarus.).
28. Svyazhynski U. «Gistorychnyja zapiski» Fjodara Jewlashowskaga [Fyodor Evlashovsky's «Historical Records». Minsk : Navuka i technika, 1990 (in Belarus.).
29. Radaman A. Samorząd sejmikowy w powiatach województwa nowogrodzkiego Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1565–1632. In: *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku*. Warszawa, 2010 (in Pol.).
30. Radaman A. [County Dietines of the Novohorodok province of the Grand Duchy of Lithuania, Rus' and Samogitia on the eve the Cracow Ordinary Diet (Sejm) of the Commonwealth of the Both Nations in 1603]. In: *Vjalikae Knjastva Litovskae: palityka, ekanomika, kul'tura* [The Grand Duchy of Lithuania: politics, economy, culture]. Minsk, 2017. Part 1. P. 221–252 (in Belarus., in old Belarus., in Pol.).
31. Polski Słownik Biograficzny [Polish Biographical Dictionary]. Vol. I–LI. Poznań; Kraków ; Warszawa ; Wrocław, 1935–2017 (in Pol.).
32. Rybchonak S. [The origin and ancestry Family name Volovich XV – early XVII century]. In: *Unus pro omnibus: Valovichy w gistoryi Vjalikaga Knjastva Litovskaga XV–XVIII stst.* [Unus pro omnibus: Family name Volovich in the history of the Grand Duchy of Lithuania]. Minsk, 2014. P. 15–107 (in Belarus.).
33. Wisner H. Rzeczpospolita Wazów : w 3 t. Warszawa : Neriton, 2002–2008. T. I : Czasy Zygmunta III i Władysława IV. 2002 ; T. II : Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego, dyplomacja, varia. 2004 ; T. III : Sławne państwo – Wielkie Księstwo Litewskie. 2008 (in Pol.).
34. Zakrzewski A. B. Lew Sapieha a kodyfikacja prawa litewskiego. In: *Lew Sapieha (1557–1633) i jago chas*. Grodna, 2007. P. 73–79 (in Pol.).
35. Zakrzewski A. B. Oferta Jana Januszowskiego wobec Lwa Sapiehy, czyli nieznany projekt wydania praw i przywilejów litewskich z 1611 roku. In: *Prawo wczoraj i dziś. Studia dedykowane profesor Katarzynie Sójce-Zielińskiej*. Warszawa, 2000. P. 435–446 (in Pol.).
36. Ochmann S. Sejmy z lat 1615–1616. Wrocław : Zakład Nar. im. Ossolińskich, 1970 (in Pol.).
37. Kaczorowski W. Korektura prawa na sejmach okresu bezkrólewia 1632 roku oraz na sejmie koronacyjnym 1633 roku. In: *Acta Universitatis Wratislaviensis*. No. 3270. Prawo. Vol. CCCXI. Wrocław, 2010. P. 161–173 (in Pol.).
38. Druzhhyc V. [The status of the Lithuanian-Belarusian state after Lublin union]. *Pracy Belaruskaga dzjarzhawnaga wniwersiteta* [Scientific works of the Belarusian State University]. 1925. No. 6–7. P. 216–251 (in Belarus.).

Артыкул паступіў у рэдкалегію 05.02.2018.
Received by editorial board 05.02.2018.

УДК 340.153(474/476ВКЛ)+355.51(474/476ВКЛ)(091)

СТАТУТЫ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО: ОРГАНИЗАЦИЯ ОБОРОНЫ ЗЕМСКОЙ

Е. Г. ДЕНИСОВА¹⁾, Ю. Л. КАЗАКОВ¹⁾

¹⁾Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь

Рассматриваются вопросы организации обороны государства в соответствии со статутами Великого княжества Литовского 1529, 1566, 1588 гг. Характеризуются предпосылки формирования военного законодательства, основой которого стали нормы обычного права и постановления верховной власти. Отмечается, что в XVI в. принципы организации и деятельности войска были систематизированы статутами Великого княжества Литовского. Показана важная роль посполитого рушения в структуре вооруженных сил государства. На основе анализа текстов статут Великого княжества Литовского выявляются нормы воинской повинности и категории военнообязанного населения, особенности мобилизации войска и полномочия лиц командного состава. Исследуются вопросы воинской дисциплины, а также порядок формирования и содержания наемного войска.

Ключевые слова: законодательство; Статут Великого княжества Литовского; Великое княжество Литовское; оборона земская; шляхта; посполитое рушение.

СТАТУТЫ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА: АРГАНІЗАЦЫЯ АБАРОНЫ ЗЕМСКАЙ

А. Р. ДЗЯНІСАВА^{1*}, Ю. Л. КАЗАКОЎ^{1*}

^{1*}Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь

Разглядаюцца пытанні арганізацыі абароны дзяржавы ў адпаведнасці са статутамі Вялікага Княства Літоўскага 1529, 1566, 1588 гг. Характарызуюцца перадумовы фарміравання ваеннага заканадаўства, асновай якога сталі нормы звычайнага права і пастановы вярхоўнай улады. Адзначаецца, што ў XVI ст. прынцыпы арганізацыі і дзейнасці войска былі сістэматызаваны статутамі Вялікага Княства Літоўскага. Паказана важная роля паспалітага рушэння ў структуры ўзброеных сіл дзяржавы. На аснове аналізу тэкстаў статутаў Вялікага Княства Літоўскага выяўляюцца нормы вайскавай павіннасці і катэгорыі ваеннаабавязанага насельніцтва, асаблівасці мабілізацыі войска і паўнамоцтвы асоб каманднага складу. Даследуюцца пытанні воінскай дысцыпліны, а таксама парадак фарміравання і ўтрымання наёмнага войска.

Ключавыя словы: заканадаўства; Статут Вялікага Княства Літоўскага; Вялікае Княства Літоўскае; абарона земская; шляхта; паспалітае рушэнне.

Образец цитирования:

Дзянісав А. Р., Казакоў Ю. Л. Статуты Вялікага Княства Літоўскага: арганізацыя абароны земскай // Журн. Беларус. гос. ун-та. История. 2018. № 2. С. 32–37.

For citation:

Dzianisava A. R., Kazakou Y. L. The Statutes of the Grand Duchy of Lithuania: organization of state defence. *J. Belarus. State Univ. Hist.* 2018. No. 2. P. 32–37 (in Belarus.).

Авторы:

Елена Григорьевна Денисова – кандидат исторических наук, доцент; доцент кафедры истории Беларуси древнего времени и средних веков исторического факультета.

Юрий Леонидович Казаков – кандидат исторических наук, доцент; доцент кафедры истории Беларуси древнего времени и средних веков исторического факультета.

Authors:

Alena R. Dzianisava, PhD (history), docent; associate professor at the department of Ancient and Medieval history of Belarus, faculty of history.

e.g.denisova2012@gmail.com

Yuryi L. Kazakou, PhD (history), docent; associate professor at the department of Ancient and Medieval history of Belarus, faculty of history.

histbelant@bsu.by

THE STATUTES OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA: ORGANIZATION OF STATE DEFENCE

A. R. DZIANISAVA^a, Y. L. KAZAKOU^a

^aBelarusian State University, 4 Niezaliežnasci Avenue, Minsk 220030, Belarus
Corresponding author: A. R. Dzianisava (e.g.denisova2012@gmail.com)

The issues of organization of state defence in according to the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania 1529, 1566, 1588 are considered. The prerequisites for the formation of military legislation, based on the norms of customary law and the decrees of the supreme authority, are characterized. It is noted that in the XVI century principles of organization and activities of the army were systematized by the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania. The important role of the *pospolite ruszenie* in the structure of the armed forces of the state is shown. Based on the analysis of the texts of the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania, the norms of compulsory military service and categories of the people liable for service, features of the mobilization of the troops and powers of the officers are revealed. The questions of military discipline, as well as the order of formation and maintenance of the mercenary army are being investigated.

Key words: legislation; Statute of the Grand Duchy of Lithuania; the Grand Duchy of Lithuania; state (*zemsky*) defence; *szlachta*; *pospolite ruszenie*.

У канцы XV – пачатку XVI ст. Вялікае Княства Літоўскае (ВКЛ) уступіла ў перыяд працяглай барацьбы з Вялікім Княствам Маскоўскім і Крымскім ханствам. Выдаткі на баявыя дзеянні запатрабавалі значнай актывізацыі ўсіх вайсковых і матэрыяльных рэсурсаў дзяржавы. Цэнтральная ўлада праводзіла мерапрыемствы па паляпшэнні абароназдольнасці краіны і арганізацыі вайсковай павіннасці.

Парадак выканання вайсковай павіннасці ў ВКЛ грунтаваўся на старажытных звычаях і асобных прававых нормах, вызначаных пастановамі кіраўнікоў дзяржавы. Так, прывілей ад 20 лютага 1387 г., зацверджаны вялікім князем Ягайлам, прадугледжваў, што ў выпадку ўварвання непрыяцеля ў дзяржаву яе насельніцтва прыцягваецца да спецыяльнай павіннасці па пераследаванні ворагаў, якая называецца «пагоня». У пагоню выпраўляліся не толькі рыцары, але і ўсе мужчыны, здольныя насіць зброю, набытую за свой кошт [1, с. 287; 2, с. 108].

У XV–XVI стст. асноўнай часткай узброеных сіл ВКЛ становіцца паспалітае рушэнне (земскае апалчэнне), якое ахоплівала ўсіх землеўладальнікаў. Кожны жыхар ВКЛ, які валодаў зямлёй, мусіў адбываць вайсковую павіннасць – земскую службу [3, с. 6].

Першапачаткова заканадаўчымі актамі дакладна не вызначаліся прынцыпы камплектавання войска ВКЛ і памеры земскай службы. Кожны маёнтак выстаўляў на службу ратнікаў згодна з усталяваным звычаем або ўмовамі трымання зямельнага ўладання. З цягам часу, калі адбыліся колькасныя і якасныя змяненні прыватнаўласніцкіх маёнткаў, такі парадак страціў сваё значэнне. Неспрыяльныя знешнепалітычныя ўмовы і працяглая баявая дзеянні патрабавалі ўвядзення больш дасканалых парадкаў выканання вайсковай павіннасці і ўдзелу насельніцтва ў абароне дзяржавы, так званай абароне земскай.

Прынцыпы фарміравання і дзейнасці войска набылі прававое афармленне ў Першым статуте ВКЛ 1529 г., дзе была зроблена першая спроба катэгорызацыі ваеннага права дзяржавы: 15 артыкулаў аб арганізацыі вайсковай справы ўвайшлі ў другі раздзел зводу законаў пад назвай «О обороне земской» [4, с. 42–47]. У Другім статуте ВКЛ 1566 г. ён быў дапрацаваны і налічваў 29 пунктаў [5, с. 65–77]. Канчатковая рэдакцыя раздзела была зроблена ў Трэцім статуте ВКЛ 1588 г. [6, с. 101–111].

Вайсковыя артыкулы вызначалі катэгорыі насельніцтва, якія павінны былі выконваць земскую службу. У Статуте ВКЛ 1529 г. было зафіксавана: *Уставаем с призволенем рад наших зуполных и всех подданных, иж каждый князь и пан, и дворянин, и вдова, также иж который сирота, лета зуполные маючи або не маючи, и всякий иной человек, лета зуполные маючи и земское имене маючи, часу потребы с нами и с потомки нашими або при гетманех наших повинен войну служити и выправляти на службу военную, колко бы коли надобе было подле уфалы земское...* [4, с. 42].

Гэты артыкул у Другім статуте ВКЛ быў дапоўнены. У Трэцім статуте ВКЛ ён набыў апошнюю рэдакцыю, паводле якой *все станы духовные и светские, княжата, панята и врядники земские, дворные, дворане и земляне, шляхта хорунговная и вдовы, и теж татарове и мещане мест наших, маючи именья, земские, и каждый от вышшого до низшого стану... лета зуполные маючие... винны будут сами особами своими войну служити и выправовати на службу военную, коли бы кольвек была потреба водле уфалы земское с соймов вальных...* [6, с. 102].

Земскую службу выконвалі ўдовы, сіроты і непаўналетнія дзеці, якія мелі зямельную ўласнасць. Згодна са статутавай нормай, ім прадпісвалася *выправоват водле важности именей своих конно, збройно, яко се на сойме постановить* [6, с. 102]. У выпадку калі зямельны надзел з'яўляўся ўлас-

насцю некалькіх братоў, ім патрэбна было вылучыць і паслаць у паспалітае рушэнне *годнейшаго, лет дорослага брата* [5, с. 66; 6, с. 102]. Ад маёнтка, які знаходзіўся ў заставе (форма залогі), у земскае апалчэнне выпраўляўся яго трымальнік з пэўнай колькасцю ратнікаў [5, с. 67; 6, с. 103].

Артыкулы статутаў ВКЛ і соймавыя пастановы (ухвалы, уставы) вызначалі пэўныя нормы ўзбраення ратнікаў. У Другім статуте ВКЛ было запісана, што ў земскае апалчэнне кожны мусіў выступаць *зо всимъ на добромъ кони, што бы конь стоялъ наименшей осмъ копъ грошей литовскихъ, а на немъ сукня цветная, панцеръ, прилбица, мечъ, павеза древо съ прапорцемъ цветнымъ* [5, с. 65–66].

Ні вялікі князь, ні гетман нікога не маглі адхіляць ад земскай службы. Толькі хворыя, непаўналетнія ці занятыя на дзяржаўнай службе ўраднікі вызваліліся ад асабістага ўдзелу ў паспалітым рушэнні. Але і ім патрэбна было сабраць почты (вайсковыя атрады) са сваіх зямельных уладанняў [5, с. 67; 6, с. 103]. Вольнымі ад выканання вайсковай павіннасці таксама былі ваяводы, старасты і дзяржаўцы памежных раёнаў, у якіх знаходзіліся замкі. У якасці пакарання за ўхіленне ад удзелу ў земскім апалчэнні ва ўсіх трох статутах ВКЛ было вызначана пазбаўленне маёнткаў.

Пры распрацоўцы вайсковага заканадаўства вырашалася пытанне аб тых, хто не мог ехаць на вайну па прычыне сваёй хваробы. Упершыню гэты момант быў адлюстраваны ў Статуте ВКЛ 1529 г., а ў Статуте ВКЛ 1588 г. ён набыў разгорнутае тлумачэнне: *Уставуем теж, естли бы хто кольвек повинный войну служати з божьего допущенья был немоцион обложную хоробую, за которую на службу нашу ехати бы не мог, а не мел бы сына дорослого, тогда маеть се оповедати хоружому своему, у которого ест повете, а при нем трема шляхтичом, которые немоцы его очима своими огледавши, а то мають нам або гетману нашоу оповедати под сумненьем своим* [6, с. 106]. Нягледзячы на хваробу, шляхціц павінен быў выставіць почат і замест сябе паслаць на вайну чалавека *годного и доброго*.

Калі бацька быў не ў стане ехаць на вайну, замест яго мог адправіцца дарослы сын разам з ратнікамі. Паводле Статута ВКЛ 1529 г., сын мусіў дасягнуць 17 гадоў, згодна са Статутамі 1566 і 1588 гг. – 18 гадоў [4, с. 45; 5, с. 71; 6, с. 107].

Важнай праблемай заканадаўства ВКЛ стала выкананне вайсковага абавязку духавенствам. Доўгі час гэта пытанне не вырашалася належным чынам. У Статуте ВКЛ 1529 г. у арт. 3 раздзела 2 духоўным асобам прадпісвалася: *Тэж коли бы которые духовные имене закупное держал, тогда з ыменя закупного повинен будет сам своею парсуюю подле уставы нашею службу нашу господарскую и земскую заступати. Естли который духовный будет мети имене дедизное, тогда повинен будет з ыменя дедизного на службу нашу земскую выправо-*

вати, а их самих парсуны будут на ласце нашей господарской [4, с. 43–44].

Але такі падыход не задаволіў шляхту, і ў Другім статуте ВКЛ гэты артыкул быў дапрацаваны [5, с. 70], а ў Статуте ВКЛ 1588 г. зацвярджалася: *Уставуем теж, иж вси духовъные з именей своих светских и костельных наданных, с которых служба земская военная бывала, также з именей своих отчизных, купленых и закупленых шляхетских войне повинных, службу земскую военную мають служить тым обычаем, выправуючи с тых именей своих почот повинный и при нем за свою особу человека доброго шляхтича, войне годного, водле уфалы земское соймовое* [6, с. 105]. Ад вайсковай павіннасці вызваліліся толькі маёнткі Віленскага калегіума, набытыя да выдання Статута ВКЛ 1588 г.

Згодна са статутамі ВКЛ, колькасць узброеных ратнікаў, якія выстаўляліся з зямельных уладанняў, вызначалася соймавымі ўхваламі. Першыя рэгламентацыі норм вайсковай службы ў агульнадзяржаўным маштабе былі зроблены ў ВКЛ ужо ў пачатку XVI ст. На Наваградскім сойме 1502 г. вялікі князь разам з прэлатамі і панамі-радай вырашылі, што надалей усе князі, паны, шляхта і зямiane павінны выстаўляць на вайну з кожных дзесяці сялянскіх службаў аднаго ратніка на кані і са зброяй [1, с. 306–307; 2, с. 108]. Адна служба ўключала два ці тры сялянскія дымы (гаспадаркі).

Аднак пасля вайны Вялікага Княства Маскоўскага з ВКЛ 1512–1522 гг. і ў сувязі са значнай пагрозай з поўдня было вырашана перагледзець колькасць сялянскіх службаў, ад якой выпраўляліся ратнікі. У 1529 г. на Віленскім сойме была зацверджана пастанова, у адпаведнасці з якой вызначаліся наступныя правілы:

- аднаго ратніка трэба выстаўляць не з 10, а з 8 сялянскіх службаў;
- у тых маёнтках, дзе толькі 8 сялянскіх службаў, на вайну павінен ехаць сам гаспадар;
- калі ў такім маёнтку ўладальніца – жанчына, яна павінна выставіць замест сябе «пахолка добрага» (слугу);
- той шляхціц, у якога сялян менш, або зусім няма, мусіў ехаць на вайну *водле можности свое* [7, с. 208].

На Берасцейскім сойме 1544 г. гэтая норма была зменена, прынялі новую ўставу, якая патрабавала выпраўляць на земскую службу аднаго конніка з кожных дзевяці сялянскіх службаў. Супраць новаўвядзення выказаліся станы (саслоўі), бо палічылі яго вельмі цяжкім [7, с. 208]. З 1554 г. канчаткова вярнуліся да старой нормы земскай павіннасці ў 10 службаў [8, с. 126].

Згодна са статутамі ВКЛ, землеўладальнік, які не меў неабходнай колькасці сялянскіх гаспадарак, павінен быў ехаць у войска адзін, узброены паводле сваіх магчымасцей. Калі ж сялян не было зусім, такому баярыну або мешчаніну трэба было *пеши*

ити зъ ручницею або зъ рогатиною [5, с. 66]. Паны, якія валодалі значнымі зямельнымі маёнткамі, апрача вызначаных соймавымі ўхвалямі коннікаў, добраахвотна маглі выстаўляць дадатковую колькасць ратнікаў на ласку *господарскую* [3, с. 6].

Каб законы дзейнічалі, патрэбна было забяспечыць адпаведную працу па арганізацыі іх выканання, таму на Віленскім сойме 1507 г. было вырашана перыядычна праводзіць попісы (перапісы) земскага войска для вызначэння колькасці ваеннаабавязанай шляхты і выстаўляемых на вайну ўзброеных ратнікаў. Згаданую работу павінны былі праводзіць самі землеўладальнікі і пад прысягай даводзіць звесткі да гаспадара (вялікага князя літоўскага).

Цяжка сказаць, наколькі добрасумленна выконвалася гэта задача. Віленскі сойм 1528 г. зацвердзіў новы парадак правядзення земскіх попісаў. Згодна з ім у кожным павеце дзяржаўца выбіраў двух зямлян, «годных веры». Яны разам з дзякам павінны былі аб'язджаць усе маёнткі і рабіць іх попісы, узяўшы ва ўладальнікаў пад прысягай звесткі адносна колькасці сялянскіх службаў. Потым зямяне і дзяк складалі рэестр (спіс), які падавалі ваяводу. У вялікакняжацкіх маёнтках гэту працу выконвалі пісары, прысланыя з цэнтра [7, с. 208].

Вынікам названых мерапрыемстваў стаў першы агульнадзяржаўны попіс войска ВКЛ 1528 г. На яго падставе быў складзены рэестр князеў, паноў, баяр, шляхты і тых почтаў, з якімі яны павінны былі ехаць на вайну [9]. Попіс 1528 г. меў вялікае вайсковае значэнне, акрамя таго ён аказаў уплыў на кансалідацыю шляхецкага саслоўя. Запісы, зробленыя пры стварэнні дакументаў, сталі важнай крыніцай па генеалогіі шляхецкіх родаў ВКЛ.

Артыкуламі статутаў ВКЛ вызначаўся парадак збору земскага апалчэння, попісаў і шыхавання (пастраення) ваеннаабавязаных. Пытанне аб скліканні ўсяго паспалітага рушэння належала да соймавай кампетэнцыі. У Другім статуте ВКЛ адзначалася, што распачынаць вайну, як і ўводзіць падаткі на яе, можна толькі пасля адпаведнага рашэння вальнага сойма. У выпадку нечаканага нападу ворага збор войска мог быць абвешчаны вялікім князем або панамі-радай [5, с. 66–67]. Апошняя норма адсутнічае ў Статуте ВКЛ 1588 г., паводле якога вялікі князь *без сойму и позволения всех станов войны вчинати и вести* не меў права [6, с. 102].

Статутамі ВКЛ вызначаліся паўнамоцтвы асобных вайсковых ураднікаў, якія адыгрывалі важную ролю ў арганізацыі абароны земскай. Кіраўніком войска ВКЛ з'яўляўся гетман найвышэйшы, які прызначаўся гаспадаром дзяржавы. Вялікія князі абяцалі *тот вряд гетманство великое годным и досветчоным людем народу шляхетского, родичом стародавним тутошнего панства нашего Великого князства Литовского давати и тое местце засаживати* [5, с. 66; 6, с. 102].

Гетманская ўлада пашыралася на паспалітае рушэнне, сабраное ім наёмнае войска, а таксама на павятовыя і прыватныя харугвы, якія прыйшлі да гетманскага абозу [3, с. 33–34]. Гетман павінен быў рабіць попіс тых, хто з'явіўся на вайну і застаўся да роспуску войска. Ён мог вызваляць ад абароны земскай асоб, якія праз *немоц свою* не маглі яе адбыць. Кіраўнік войска сачыў за дысцыплінай у войску і караў яе парушальнікаў. Кампетэнцыя гетмана абмяжоўвалася манархам, без адпаведнай санкцыі якога нельга было ні збіраць войска, ні весці перамовы з непрыяцелем [3, с. 11–12].

Шмат увагі ў заканадаўстве ВКЛ надавалася кампетэнцыям харужых. У артыкулах статутаў ВКЛ адзначалася, што на гэту пасаду павінны былі абірацца толькі ўраджэнцы дзяржавы, аселя (якія мелі маёнткі, зямлю) у вызначаным павеце [5, с. 68; 6, с. 103]. Харужыя прызначаліся вялікім князем і панамі-радай без папярэдніх выбараў, а з 1588 г. зацвярджаліся з ліку асоб, выбраных жыхарамі павеатаў.

У мірны час харужыя павінны былі праводзіць попісы войска па павеатах. Калі ж мабілізоўвалася паспалітае рушэнне, харужы збіраў шляхту павеата і рухаўся з ёй да месца рэгістрацыі. Адтуль пад кіраўніцтвам кашталяна або маршалка павятовыя харугвы збіраліся да ваяводы. Буйныя землеўладальнікі з вялікімі ўласнымі аддзелаў коннікаў не ўваходзілі ў павятовыя харугвы, а выступалі са сваімі почтамі [3, с. 9]. З ваяводстваў злучаныя харугвы накіроўваліся да агульнага месца збору войска і пераходзілі пад уладу гетмана. Далей праводзіўся так званы палявы попіс усяго сабранага войска, пасля чаго яно лічылася гатовым да баявых дзеянняў. Акрамя збору земскага войска, артыкулы статутаў ВКЛ вызначалі юрысдыкцыю вайсковых ураднікаў па справах аб крымінальных злачынствах [5, с. 68–69; 6, с. 104–105].

Шляхце разам з почтамі *грозна* прадпісвалася шыхавацца пад сваёй павятовай харугвай, *в котором суть повете оселыми*. Той, хто меў зямельныя ўладанні ў розных месцах, мусіў прыбыць у павет, *в котором будет наголовнейшее имяе свое мети* [4, с. 43; 5, с. 69; 6, с. 105]. Харужым забаранялася самавольна вызваляць шляхту ад ваеннай службы. Згодна са Статутам 1529 г., за падобнае злачынства ўрадніка пазбаўлялі пасады і маёнтка, у адпаведнасці са статутамі 1566 і 1588 гг. – толькі пасады [4, с. 46; 5, с. 72–73; 6, с. 108].

Статутамі ВКЛ было прадугледжана, што служба працягвалася да агульнага роспуску войска. Тыя, хто пакідаў войска без ведама гетмана, караліся канфіскацыяй маёнтка, а хто ўцякаў з поля бітвы, губляў і маёнтка, і гонар [5, с. 70–72; 6, с. 106–107].

Арганізацыя вайсковай службы патрабавала, каб кожны ўладальнік земскага маёнтка выконваў свае абавязкі згодна з вызначанай нормай і ўста-

ляваным звычай і не ўхіляўся ад іх. Аднак былі такія выпадкі, калі шляхта своечасова на вайну не з'яўлялася, таму ўжо на сойме 1507 г. была прынята ўхвала, якая зацвярджала наступныя палажэнні:

- той, хто не з'явіцца на вайну ў вызначаны тэрмін, будзе карацца грашовым штрафам;
- хто не прыбудзе праз тыдзень, спадзеючыся на багацце сваё і *упоромъ своимъ, той шыю тратитъ*;
- таму, хто без дазволу пакіне месца баявых дзеянняў таксама прызначаецца смяротнае пакаранне [7, с. 209].

Нясвоечасовая яўка на месца збору паспалітага рушэння стала такой распаўсюджанай з'явай, што Гарадзенскі сойм 1522 г. быў вымушаны замяніць смяротнае пакаранне канфіскацыяй маёнтка і пазбаўленнем шляхецкай годнасці. Зямельныя ўладанні аддаваліся гетману, і ў яго з'яўлялася магчымасць узнагародзіць тых, хто вызначыўся ў баях. Ужо ў Статуце ВКЛ 1529 г. было зафіксавана: *... если бы хто замешкал року войны, от нас уставленого, и на тот рок не приехал без жадное слушное причины, тогда таковых гетманове наши не имеют в рейстра свои приимовати а от них даров брати под ласкою нашою панскою, ани таковых выступных имеют перед нами таити, абы были караны водле уфалы наше земское...* [4, с. 45].

Статуты ВКЛ 1566 і 1588 гг. удакладнілі гэту прававую норму, і ў апошняй рэдакцыі было запісана: *Уставуем, если бы хто замешкал року на попис, через листы наши положоного, и до войска не поспешилсе, и на рок у нас и у гетмана нашего Великого князства Литовского, не постановил без слушное причины, тогда... вси таким способом карани быти мають, иж мы, господар, через пана гетмана литовского маем их послати на границы або там, где того потреба речи посполитой окажетъ* [6, с. 107].

Асноўнай прычынай спазненняў шляхты на вайну было тое, што ў вызначаны тэрмін кожны мусіў з'явіцца на месца збору з вайсковым рыштункам і запасам ежы на месяц. Калі ж вайна зацягвалася, то праблему трэба было вырашаць або закупкай неабходнага ў маркітантаў, якія заўсёды ішлі за войскам, або папаўняць прыпасы ў сваім маёнтку.

Улічваючы гэтыя абставіны, ужо Першы статут ВКЛ увёў норму, у адпаведнасці з якой адзначалася: *Кому бы не достало, будучи на войне, стацеи и самому если або на кони его, тогда маєт тот з вижом гетманским где ехати або пойти и взяти с потребу живности собе и на кони; а то маєт заплатить подлуг уставы положоное* [4, с. 47]. За страты, нанесеныя гаспадаркам, прадугледжвалася адказнасць: *А дрова мають брати, где будутъ стояти; нижли домов розбирати и плотов жечи, и ставов волочити ани спускати, ани жит и ярин топтати и травити не мають. А если бы хто таковую шкоду вчинил, тогда маєт гетман наш таковых в ланцуг сажати, а предся оный тую шкоду маєт отпраовати и квалт платити* [4, с. 47].

Парадак набыцця прадуктаў харчавання і фуражу ў мясцовага насельніцтва ў час вайны таксама вызначаўся адпаведнымі артыкуламі статутаў ВКЛ 1566 і 1588 гг. Згодна з імі, забаранялася наносіць шкоду гаспадаркам і сельскагаспадарчым угоддзям і прадугледжваліся пакаранне і кампенсация ў выпадках парушэння заканадаўчых норм [5, с. 73–74; 6, с. 108–109]. У Трэцім статуце ВКЛ было запісана: *А хто бы таковой кому шкоду учинил, тот шкоду со-вито маєт заплатити. А если бы кто на збожъях и яринах обозом умыслие положился и шкоду учинил, такового пан гетман карати водле шкод и выступу его маєт з нагородою слушною в том укривжоному* [6, с. 108].

Адметнасцю ваеннага права, адлюстраванай у статутах ВКЛ, стала пытанне адносін удзельнікаў паспалітага рушэння да насельніцтва тых мясцовасцей, дзе адбываліся баявыя дзеянні. Ці не ўпершыню ў еўрапейскай практыцы вайскоўцам забаранялася прычыняць шкоду мірным жыхарам і рабаваць іх маёнткі. У Статуце ВКЛ 1529 г. адзначалася: *... хто бы, на вайне будучи, который шляхтич наездчал на дом або гумно которого шляхтича або, едучи на войну, по дорозе грабил, а переведено бы то на него, што пограбил або пошкодил, тогда, иле кротъ будетъ тот на дом або на гумна наездчати або по дорозе грабити, тот за каждым своим наездом и по дорозе браньем маєт квалт платити* [4, с. 47].

Падобныя меры за вайсковыя злачынствы зацвярджаліся і Статутам ВКЛ 1566 г. [5, с. 73]. Паводле Трэцяга статута ВКЛ, крыўдзіцель таксама абавязваўся выплаціць матэрыяльную кампенсацию асобам з духоўных або светских становаў за шкоду, нанесеную іх маёмасці. Але калі *при таковом наезде гвалтовном если бы кого в дому таковом забил або ранил, збил або гвалт, насилье белой голове учинил, тогда тот маєт за слушным доводом горлом каран быти* [6, с. 108].

Пакаранне смерцю прызначалася за забойства або нанясенне раненняў сваім вайскоўцам [5, с. 74; 6, с. 109]. Злачынца, які распачаў бойку і зрабіў шкоду або *слова неучтивыми соромтил, павінен быў карацца гетманам водлуг артыкулов, которые бы на он час о спокойном захованью у войску выданы были* [6, с. 109].

Практыка паказала, што паспалітае рушэнне, якое складала аснову ўзброеных сіл ВКЛ, мела шэраг недахопаў. Для шляхты ваенныя зборы былі вельмі стратнымі мерапрыемствамі. Утойванне рэальных памераў уладанняў адмоўна адбівалася на колькасці войска [8, с. 159]. Да сярэдзіны XVI ст. выпадкі, калі феодальныя, якія прайшлі вайсковыя попісы, коні і зброю *отсылають, а сами ся только у малом почте зоставують*, былі нярэдкай з'явай [10, с. 10]. У час працяглых ваенных дзеянняў шляхціцы, маючы патрэбу ў прыпасах і грошах, нярэдка вымушаны былі ездзіць па дамах.

Рэаліі часу і выяўленыя хібы земскага апалчэння патрабавалі ўнясення карэктываў у прынцыпы камплектавання арміі ў ВКЛ. З пачатку XVI ст. улады пачалі звяртацца да найму жаўнераў. Наёмнае войска, не такое шматлікае, як паспалітае рушэнне, было больш дысцыплінаваным і прафесійным, пастаянна гатовым да вядзення баявых дзеянняў.

Якасныя змены ў войску знайшлі адлюстраванне ў заканадаўстве. Артыкулы статутаў ВКЛ 1566 і 1588 гг. вызначалі парадак вярбоўкі і камплектавання наёмнага войска, правы і абавязкі ваяроў, якія набіраліся як з чужаземцаў, так і з *тутошніх жолнеров* [5, с. 74–75; 6, с. 109–111]. Знаходжанне на тэрыторыі ВКЛ узброеных людзей, для якіх ваенная справа была асноўным заняткам, а часам і адзінай крыніцай існавання, правакавала непазбежныя канфлікты з мясцовым насельніцтвам [1, с. 370]. Заканадаўствам рэгламентаваўся парадак прыцягнення наёмнікаў да адказнасці, у тым ліку і крымінальнай, за злачынствы супраць мірных жыхароў.

Такім чынам, у XVI ст. у ВКЛ выпрацоўваліся асноўныя нормы выканання вайсковай павіннасці, якія мусілі ўмацаваць дзеяздольнасць войска і абароназдольнасць краіны. Гэтыя нормы абапіраліся на старажытнае звычайнае права і зацвярджаліся на соймах. Ваеннае права рэгламентавала найважнейшыя пытанні ўліку ваеннаабавязаных, камплектавання арміі, збору апалчэння, прававога становішча гетмана, харужых і іншых вайсковых ураднікаў, парадаку размяшчэння армейскіх падраздзяленняў і асобных ратнікаў, камплектавання наёмных атрадаў, адказнасці за воінскія злачынствы, парадак набывання прадуктаў харчавання. Першая кадыфікацыя палажэнняў вайсковага права была зроблена ў Статуце ВКЛ 1529 г. і набыла канчатковую структуру ў Статуце ВКЛ 1588 г. Вайскавае заканадаўства тэарэтычна было добра распрацавана і задавальняла патрэбы тагачаснага грамадства, а галоўнае – юрыдычна падтрымлівала магчымасці дзяржавы па забеспячэнні абароны земскай.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Бохан Ю. М. Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV – канцы XVI ст. Мінск : Беларуская навука, 2008.
2. Юхо І. А. Крыніцы беларуска-літоўскага права. Мінск : Беларусь, 1991.
3. Сагановіч Г. М. Войска Вялікага Княства Літоўскага ў XVI–XVII стст. Мінск : Навука і тэхніка, 1994.
4. Статут Великого княжества Литовского 1529 года. Минск : Акад. навук БССР, 1960.
5. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1566 года. Мінск : Тэсей, 2003.
6. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 года. Мінск : БелСЭ, 1989.
7. Любавский М. В. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М. : Моск. художеств. печатня, 1915.
8. Янушкевич А. Н. Ливонская война 1558–1570 гг. и Великое княжество Литовское. Минск : Медисонт, 2013.
9. Перапіс войска Вялікага Княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 523. Кніга Публічных спраў 1 / падрыхт. А. І. Груша [і інш.]. Мінск : Беларуская навука, 2003.
10. Бохан Ю. М. Наёмнае войска ў Вялікім княстве Літоўскім у XV–XVI стст. Мінск : Ін-т гіст. НАН Беларусі, 2004.

References

1. Bohan J. M. Vajskovaja sprava w Vjalikim knjastve Litowskim u drugoj palove XIV – kancy XVI st. [The military science in the Grand Duchy of Lithuania in the second half of the XIV – the end of the XVI century]. Minsk : Belarus. navuka, 2008 (in Belarus.).
2. Juho I. A. Krynicy belaruska-litowskaga prava [Sources of the Belarusian-Lithuanian law]. Minsk : Belarus', 1991 (in Belarus.).
3. Saganovich G. M. Vojska Vjalikaga Knjastva Litowskaga w XVI–XVII stst. [The army of the Grand Duchy of Lithuania in XVI–XVII centuries]. Minsk : Navuka i tehnika, 1994 (in Belarus.).
4. Statut Velikogo Knyazhestva Litovskogo 1529 goda [Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1529]. Minsk : Akadjemija navuk BSSR, 1960 (in Russ.).
5. Statut Vjalikaga Knjastva Litowskaga 1566 goda [Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1566]. Minsk : Tjesej, 2003 (in Belarus.).
6. Statut Vjalikaga Knjastva Litowskaga 1588 goda [Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1588]. Minsk : BelSE, 1989 (in Belarus.).
7. Ljubavskij M. V. Ocherk istorii Litovsko-Russkogo gosudarstva do Ljublinskoj unii vkljuchitel'no [A study in the history of the Lithuanian-Russian State before the Lublin Union inclusive]. Moscow : Mosk. khudoz. pechatnya, 1915 (in Russ.).
8. Janushkevich A. N. Livonskaya voina 1558–1570 gg. i Velikoe knyazhestvo Litovskoe [The Livonian War of 1558–1570 years and the Grand Duchy of Lithuania]. Minsk : Mediasont, 2013 (in Russ.).
9. Grusha A. I., Spirydonau M. F., Vajtovich M. A. (eds). Perapis vojska Vjalikaga Knjastva Litowskaga 1528 goda. Metryka Vjalikaga Knjastva Litowskaga. Kniga 523. Kniga Publichnyh sprav 1 [Census of the troops of the Grand Duchy of Lithuania in 1528. Metrics of the Grand Duchy of Lithuania. Book 523. The Book of Public Affairs 1]. Minsk : Belarus. navuka, 2003 (in Belarus.).
10. Bohan J. M. Najomnae vojska w Vjalikim knjastve Litowskim u XV–XVI stst. [The mercenary army in the Grand Duchy of Lithuania in the XV–XVI centuries]. Minsk : The Inst. of hist., NAS of Belarus, 2004 (in Belarus.).

ИСТОРИЯ БЕЛАРУСИ

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ

BELARUSIAN HISTORY

УДК 323.33(476)(091)«1907/1914»

МАТЕРИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ФАБРИЧНО-ЗАВОДСКИХ РАБОЧИХ ВИТЕБСКОЙ ГУБЕРНИИ В 1907–1914 гг.

Е. В. МАСЛОВСКИЙ¹⁾

¹⁾Белорусский государственный университет,
пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь

На основании архивных и статистических источников проводится анализ средних заработков и расходов рабочих Витебской губернии в 1907–1914 гг., где уровень заработной платы был ниже, чем в других белорусских губерниях. Прослеживается динамика изменений средней зарплаты рабочих и цен на социально значимые товары и услуги. Характеризуется материальное положение семей рабочих. Впервые в отечественной историографии обращается внимание на участие благотворительных обществ в формировании бюджета и компенсации части затрат рабочих.

Ключевые слова: бюджет; Беларусь; зарплата; благотворительность; рабочий; социальный статус; цены; промышленность; 1907–1914 гг.; пролетариат; фабрично-заводской; Витебская губерния.

Образец цитирования:

Маслоўскі Я. В. Матэрыяльнае становішча фабрычна-заводскіх рабочых Віцебскай губерні ў 1907–1914 гг. // Журн. Беларус. гос. ун-та. История. 2018. № 2. С. 38–46.

For citation:

Maslouski E. V. The material situation of factory workers in the Vitebsk province in 1907–1914. *J. Belarus. State Univ. Hist.* 2018. No. 2. P. 38–46 (in Belarus.).

Автор:

Евгений Валерьевич Масловский – аспирант кафедры истории Беларуси нового и новейшего времени исторического факультета. Научный руководитель – доктор исторических наук, профессор А. Г. Кохановский.

Author:

Evgeny V. Maslouski, postgraduate student at the department of Modern and Contemporary history of Belarus, faculty of history.
evm_1991@tut.by

МАТЭРЫЯЛЬНАЕ СТАНОВІШЧА ФАБРЫЧНА-ЗАВОДСКІХ РАБОЧЫХ ВІЦЕБСКАЙ ГУБЕРНІ Ў 1907–1914 гг.

Я. В. МАСЛОЎСКІ^{1*}

^{1*} *Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт,
пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь*

На падставе архіўных і статыстычных крыніц праводзіцца аналіз сярэдніх заработкаў і выдаткаў рабочых Віцебскай губерні ў 1907–1914 гг., дзе ўзровень зароботнай платы быў ніжэйшым, чым у іншых беларускіх губернях. Прасочваецца дынаміка змен сярэдняй зарплаты рабочых і коштаў на сацыяльна значныя тавары і паслугі. Характарызуецца матэрыяльнае становішча сямей рабочых. Упершыню ў айчыннай гістарыяграфіі звяртаецца ўвага на ўдзел дабрачынных таварыстваў у фарміраванні бюджэту і кампенсацыі часткі выдаткаў рабочых.

Ключавыя словы: бюджэт; Беларусь; зарплата; дабрачыннасць; рабочы; сацыяльнае становішча; кошты; прамысловасць; 1907–1914 гг.; пралетарыят; фабрычна-заводскі; Віцебская губерня.

THE MATERIAL SITUATION OF FACTORY WORKERS IN THE VITEBSK PROVINCE IN 1907–1914

E. V. MASLOUSKI^a

^a *Belarusian State University, 4 Niezaliežnasci Avenue, Minsk 220030, Belarus*

On the basis of archival and statistical sources the analysis of the earnings and expenses of the average worker in Vitebsk province in 1907–1914 is given, where the level of wages was lower than in other Belarusian provinces. The dynamics of changes in the average wage of workers and prices for socially important products and services is compared. The financial condition of the worker's family is determined. For the first time in national historiography attention to the participation of charitable societies in the workers' budget formation, which allowed to offset part of the costs, is drawn.

Key words: budget; Belarus; salary; charity; worker; social status; prices; industry; 1907–1914; proletariat; factory; Vitebsk province.

Уводзіны

Для сучаснай гістарычнай навукі актуальнай праблемай з'яўляецца вывучэнне паўсядзённага жыцця прамысловых рабочых у Беларусі ў пачатку XX ст. як адной з найбольш прагрэсіўных частак тагачаснага грамадства. Палітычныя партыі разглядалі фабрычна-заводскі пралетарыят як сацыяльную аснову для рэвалюцыі. Стаўленне прамысловага пралетарыяту да існуючага сацыяльна-эканамічнага становішча істотна ўплывала на гатоўнасць рабочых падтрымліваць дзяржаўную ўладу або далучыцца да рэвалюцыйнага руху. Менавіта гэта праблема патрабуе асобнага разгляду.

Адным з галоўных паказчыкаў сацыяльна-эканамічнага становішча прамысловых рабочых 1907–1914 гг. можна назваць дынаміку змен іх выдаткаў. Мэта дадзенай працы – вызначэнне ўзроўню матэрыяльнага дабрабыту фабрычна-заводскіх рабочых Віцебскай губерні ў 1907–1914 гг.

Для дасягнення названай мэты пастаўлены наступныя задачы:

- паказаць сальда даходаў і выдаткаў у бюджэце халастага і сямейнага рабочага;

- выявіць дадатковыя крыніцы папаўнення бюджэту рабочага.

У беларускай гістарыяграфіі першай спробай вывучэння эканамічнага становішча рабочых Віцебскай губерні можна лічыць працу М. Кабакова і М. Лур'е, у якой аўтары на багатым фактычным матэрыяле паказалі змены ў зарплатах і выдатках рабочых найбуйнейшага прадпрыемства губерні – ільнопрадзільнай фабрыкі «Дзвіна» [1]. Аднак у названым выданні амаль адсутнічаюць спасылкі на крыніцы, якімі карысталіся аўтары.

У 1977 г. даследчык З. Е. Абезгаўз у манаграфіі «Рабочы клас Беларусі ў 1900–1913 гг.» прааналізаваў змены ў матэрыяльным становішчы рабочых беларускіх губерняў пасля Першай рускай рэвалюцыі, прывёў шэраг цікавых звестак аб бюджэце рабочых канца XIX ст. [2].

Сярод даследчыкаў, якія распрацоўвалі праблему ў пазнейшы перыяд, варта згадаць Э. М. Савіцкага [3]. Аўтар у сваіх працах на базе шматлікіх крыніц стварыў табліцы коштаў на прадукты харчавання і акрэсліў ступень забяспечанасці жыллем рабочых

у акрэслены перыяд на тэрыторыі Беларусі. Аднак акцэнт пры вывучэнні становішча рабочых быў зроблены Э. М. Савіцкім на выяўленні цяжасцей паўсядзённасці, фактаў пагаршэння ўмоў жыцця рабочых, пры гэтым ігнараваліся пазітыўныя змены ў матэрыяльным становішчы пралетарыяту Беларусі.

У сучаснай беларускай гістарыяграфіі пытанні сацыяльнага становішча рабочых у адзначаны перыяд асвятляў А. Г. Кахановіч у манаграфіі «Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства (1861–1914 гг.)», якая змяшчае вынікі аналізу структуры рабочага класу беларускіх губерняў, параўноўваецца колькасны і якасны склад пралетарыяту на Беларусі і ў іншых рэгіёнах Расійскай імперыі [4].

Найбольш грунтоўнымі працамі, у якіх былі сфармуляваны новыя падыходы да вывучэння грамадства, можна лічыць даследаванні расійскага гісторыка Б. М. Міронава (гл., напрыклад, [5]). Яго публікацыі з'яўляюцца прарывам у вывучэнні сацыяльна-эканамічнага становішча саслоўяў. Аўтар на надзвычай багатай базе крыніц паказаў рэальны стан жыццёвага ўзроўню саслоўяў імператарскай Расіі ў пачатку XX ст., ускосна асвятляючы і сітуацыю ў беларускіх губернях.

Ва ўсіх названых працах назбіраны вялікі фактычны матэрыял, створаны табліцы дынамікі коштаў, зарплат рабочых. Аднак неабходна прызнаць, што ўдзел у паўсядзённым жыцці рабочых вялікай колькасці дабрачынных таварыстваў да гэтага часу не даследаваўся, таму абраная тэма застаецца актуальнай і патрабуе вывучэння.

У гістарыяграфіі перыяд 1907–1914 гг. прынята лічыць часам пастаяннага падзення ўзроўню жыц-

ця рабочых у Беларусі, якое было звязана з паніжэннем рэальнай зарплаты, выкліканага ростам коштаў на прадукты харчавання, адзенне, платы за арэнду кватэры і павелічэннем іншых выдаткаў. Аднак пытанне кампенсацыі росту выдаткаў павышэннем зарплат рабочых патрабуе пераасэнсавання.

У якасці фактычнага матэрыялу ў межах гэтага даследавання былі выкарыстаны заканадаўчыя акты, матэрыялы справаводства і афіцыйнай статыстыкі Расійскай імперыі. Заканадаўчыя акты дазваляюць выявіць асноўныя аспекты праблемы, звязаныя са зменамі ў бюджэце рабочага, якія адбываліся падчас яго хваробы¹. Матэрыялы справаводства губернскіх па фабрычных і горна-заводскіх справах устаноў адлюстроўваюць мінімальны заробак чорнарабочых і кошты на большасць прадуктаў харчавання. Справаводчыя дакументы Віцебскай губернскай па справах аб таварыствах устаноў дапамагаюць аднавіць рэальны маштаб дзейнасці гэтых арганізацый². Справаздачы дабрачынных таварыстваў дазваляюць вызначыць ступень удзелу гэтых арганізацый у паўсядзённым жыцці прамысловых рабочых³. Звесткі аб сярэдніх зарплатах працаўнікоў змешчаны ў адмысловых зводах справаздач фабрычных інспектараў⁴. У гэтых выданнях змяшчаліся звесткі аб прычынах скарг рабочых, іх заробках, умовах працы. Разам з тым у некаторых статыстычных даведніках такога тыпу не заўжды можна знайсці поўную інфармацыю, неабходную для супастаўлення даных аб узроўні жыцця фабрычна-заводскіх рабочых у 1907–1914 гг. У прыватнасці, звесткі аб зароботнай плаце, якія змяшчаюцца ў зводах, ахопліваюць да 50 % фабрычна-заводскіх рабочых.

Метадалогія даследавання

У метадалагічную аснову даследавання пакладзены прынцыпы гістарызму і аб'ектыўнасці, якія дазваляюць разглядаць гісторыю працоўнага класа Беларусі ў цэлым. Дзякуючы прынцыпу аб'ектыўнасці, удалося пазбегнуць палітычнай і ідэалагічнай тэндэнцыйнасці пры аналізе рабочага руху ў Беларусі на падставе сукупнасці архіўных даных. Прынцып гістарызму абумовіў разгляд вывучаемага прадмета ў сувязі з канкрэтна-гістарычнымі ўмовамі яго існавання. Сістэмнасць і комплекснасць даследавання забяспечана прыцягненнем крыніц і найноўшых прац, прысвечаных адпавед-

най праблематыцы. Быў ужыты агульнанавуковы статыстычны метад з элементамі кантэнт-аналізу – колькаснага аналізу тэкстаў крыніц і тэкставых масіваў для наступнай змястоўнай інтэрпрэтацыі выяўленых лікавых заканамернасцей. Выкарыстоўваліся і агульнанавуковыя метады – аналіз, сінтэз, апісанне, параўнанне. У даследаванні актыўна ўжываўся метад статыстычнага аналізу, які дазваляў паказаць рэальны ўзровень жыцця рабочых. Выкарыстоўваўся і параўнальна-гістарычны метад, дзякуючы якому была выяўлена залежнасць бюджэту рабочага ад складу ягонай сям'і.

¹Закон о вознаграждении потерпевших вследствие несчастных случаев рабочих и служащих, а равно членов их семейств в предприятиях фабрично-заводской, горной и горнозаводской промышленности, 2 июня 1903 г., № 23060 // Полн. собр. законов Рос. империи. Собр. 3-е : в 33 т. СПб., 1905. Т. 23. С. 595–606.

²Нац. гіст. арх. Беларусі. Ф. 2649. Воп. 1. Спр. 273. Арк. 9–13; Ф. 2593. Воп. 1. Спр. 85. Арк. 3–10; Ф. 2593. Воп. 1. Спр. 86. Арк. 13; Ф. 2649. Воп. 1. Спр. 320. Арк. 1–35; Ф. 2649. Воп. 1. Спр. 100. Арк. 33 адв., 97; Ф. 2593. Воп. 1. Спр. 108. Арк. 4; Ф. 2649. Воп. 1. Спр. 485. Арк. 199 адв.

³Отчет о деятельности Витебского благотворительного общества за 1913 г. Витебск : Губерн. тип., 1914.

⁴Свод отчетов фабричных инспекторов за 1905 г. СПб. : Тип. В. Ф. Киришаума, 1908; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1907 г. СПб. : Тип. В. Ф. Киришаума, 1909; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1909 г. СПб. : Тип. В. Ф. Киришаума, 1910; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1912 г. СПб. : Тип. В. Ф. Киришаума, 1913.

Вынікі і абмеркаванне

Разглядаць выдаткі фабрычна-заводскіх рабочых беларускіх губерняў на прыкладзе Віцебскай губерні вырашана невыпадкова. Сярэднія заробкі

рабочых пяці беларускіх губерняў – Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай, Магілёўскай і Мінскай – істотна адрозніваліся (табл. 1).

Табліца 1

Сярэднія зарплаты рабочых у беларускіх губернях у пачатку XX ст., руб.

Table 1

The average salaries of workers in the Belarusian provinces in the early XX century, ruble

Губерня	Год			
	1907	1909	1912	1913
Віленская	299,23	287,14	213,81	219,53
Віцебская	177,87	159,64	169,55	165,77
Гродзенская	221,86	257,00	238,28	266,72
Магілёўская	159,17	164,44	184,63	198,18
Мінская	179,69	178,87	202,40	201,58

Заўвага. Падлічана на падставе наступных крыніц: Свод отчетов фабричных инспекторов за 1905 г. СПб., 1980. С. 270; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1907 г. СПб., 1909. С. 96–99; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1909 г. СПб., 1910. С. 142–145; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1912 г. СПб., 1913. С. 234–237.

Як бачна з табл. 1, сярэдні заробак віцебскага рабочага паменшыўся ў перыяд з 1907 па 1913 г. Аднак трэба ўлічваць, што гэтыя даныя прыведзены на падставе апублікаваных фабрычнымі інспектарамі звестак, якія адлюстроўваюць выбарку рабочых, што працавалі на прадпрыемствах і былі аштрафаваны інспектарамі. Выбарка ахоплівала ад 30 да 50 % рабочых беларускіх губерняў. Паніжэнне зарплат у Віцебскай губерні можна патлумачыць наяўнасцю ў рэгіёне вялікай колькасці льнопрадзільных фабрык, у тым ліку найбуйнейшай – фабрыкі «Дзвіна», дзе штат рабочых з 1908 па 1913 г. павялічыўся на 15 % [1, с. 6]. Згодна з данымі зводаў справаздач фабрычных інспектараў, у гэтай галіне вытворчасці рабочыя атрымлівалі вельмі нізкія заробкі. Менавіта таму ў далейшым будзе звернута ўвага менавіта на гэту групу рабочых для вызначэння матэрыяльнага становішча найменш забяспечанай часткі пралетарыяту беларускіх губерняў.

У 1907 г. даследаванні бюджэту рабочых у Віцебскай губерні не праводзіліся, аднак у 1905 г. старшы інспектар склаў для Віцебска і Дзвінска мінімальны бюджэт несямейнага рабочага, які «дазваляў бы яму сяк-так зводзіць канцы з канцамі, толькі задавальняючы свае надзённыя патрэбы, і не цярапець крайняй нястачы». Гэтай умове адпавядаў бюджэт з даходнай часткай у 120 руб. у год. Расходная яго частка выглядала наступным чынам: на харчаванне выдаткоўвалася 72 руб. (60 % усіх выдаткаў), на жыллё з ацяпленнем – 18 руб. (15 %), на адзенне і абу-

так – 15 руб. (12,5 %), малыя выдаткі (мыла, тытунь, лазня, гарбата і г. д.) складалі 15 руб. (12,5 %) [3, с. 73].

Каб вызначыць дынаміку рэальнага ўзроўню жыцця фабрычна-заводскіх рабочых, варта прасачыць змены ў зарплатах пралетарыяту. У 1905 г. сярэдні заробак фабрычна-заводскіх рабочых Віцебскай губерні складаў 136 руб.⁵ З гэтага вынікае, што каля 16 руб. рабочы мог адкласці ці выдаткаваць гэту суму на задавальненне культурных ці іншых патрэб.

Згодна з падлікамі сведкаў падзей 1905–1907 гг. М. Кабакова і М. Лур'е, за гэты перыяд індэкс коштаў вырас на 21 %, аднак неабходна ўлічваць зацікаўленасць аўтараў пры падліках [1, с. 11]. З прыведзеных звестак бачна, што падчас рэвалюцыі 1905–1907 гг. пралетарыят дабіўся павышэння зарплат у сярэднім да 177 руб. у месяц. Такім чынам, намінальная зарплата вырасла на 30 %. Намінальны рост зарплат у адзначаны перыяд абагнаў рост коштаў на 9 %, што дазваляе сцвярджаць аб павышэнні рэальнага ўзроўню жыцця рабочых.

Прынята лічыць, што менавіта ў 1907–1914 гг. адбывалася падзенне рэальнага ўзроўню жыцця рабочых праз зніжэнне рэальнай зароботнай платы. Наколькі гэта меркаванне адпавядала рэчаіснасці, можна вызначыць з дапамогай аналізу становішча сярэдняга рабочага найбуйнейшага прадпрыемства Віцебскай губерні – ільнопрадзільнай фабрыкі «Дзвіна», дзе ў 1908 г. працавалі 1069 чалавек, а ў 1913 г. – 1253 [1, с. 6]. У табл. 2 прыведзены змены ў зарплатах рабочых згаданай фабрыкі з 1904 па 1910 г.

⁵Свод отчетов фабричных инспекторов за 1905 г. С. 117.

Табліца 2

Памер зарплат рабочих фабрыкі «Дзвіна», руб.

Table 2

The salaries of workers of factory «Dvina», ruble

Назва цэха	Год					
	1904		1908		1910	
	за дзень	за год	за дзень	за год	за дзень	за год
Часальнае аддзяленне	0,36	106	0,42	123	0,43	127
Лентачнае аддзяленне	0,36	107	0,41	122	0,42	125
Ватэрны	0,41	122	0,47	140	0,47	140
Сушылка	0,65	193	0,69	205	0,67	199
Пакоўка	1,03	306	1,05	314	1,11	330
Рамонтная майстэрня	0,69	205	0,88	263	0,87	259
Кадры	0,34	131	0,52	154	0,50	148
Матальнае аддзяленне	0,40	119	0,56	165	0,50	149
Сярэдні паказчык	0,54	161	0,63	186	0,64	189

За ўвага. Табліца складзена на падставе даных М. Кабакова і М. Лур'е [1, с. 8].

Дзякуючы рабочаму руху пасля рэвалюцыі 1905–1907 гг. сярэдні гадавы заробак працоўных павялічыўся на 25 руб., а з 1908 па 1910 г. намінальная сярэдняя зарплата рабочих фабрык «Дзвіна» вырасла амаль на 3 руб. Дзённы заробак 40–60 кап. атрымлівалі падлеткі і жанчыны: каля 75 % супрацоўніц фабрыкі складалі сялянкі з бліжэйшых вёсак, яны зараблялі значна менш, чым рабочыя-мужчы-

ны. Менавіта мужчыны працавалі ў аддзеле пакавання, дзе заробак за год складаў 329 руб. Большасць рабочих сушылкі і рамонтных майстэрняў таксама складалі мужчыны. Як бачна з табл. 2, іх зарплата вырасла, абагнаўшы дынаміку коштаў.

Аднак пытанне пастаяннага павышэння коштаў на прадукты таксама выклікае інтарэс. Дынаміка іх змен у Віцебску адлюстравана ў табл. 3.

Табліца 3

Кошты прадуктаў у Віцебскай губерні (за 1 фунт), кап.

Table 3

Dynamics of prices for products in the Vitebsk region, kop.

Найменне тавару	Год				
	1907	1908	1910	1912	1914
Аржаны хлеб	4	3,25	3,50	3,40	3,50
Бульба	1,5	1,5	2	1	1,5
Ялавічына першага гатунку	16	14	14	15,50	17
Яйкі (1 дзясятка)	40	30	40	40	40
Сланечнікавы алей	16	13	–	15	10
Грэцкія крупы	5,50	6	4,5	–	4
Мыла	10	10	11	10	10

За ўвага. Складзена на падставе даных Э. М. Савіцкага [3, с. 276].

Па прыведзеных у табл. 3 звестках можна зрабіць выснову пра тое, што кошты на некаторыя прадукты выраслі неістотна, а грэцкія крупы ўвогуле патаннелі.

Індэкс коштаў, прыведзены ў зборніку М. Кабакова і М. Лур'е, вырас з 1905 па 1913 г. на 22,5 %. Такім чынам, калі прыняць мінімальны бюджэт рабочага ў 120 руб. і павялічыць яго на 22,5 %, то атры-

маецца, што на 1913 г. ён складаў 147 руб. Рабочы фабрыкі «Дзвіна», які працаваў у найменш прыбытковым сушыльным цэху, меў магчымасць зарабіць не менш за 198 руб. у год. Пасля выдаткаў на ўсе самыя неабходныя рэчы ў яго заставалася каля 51 руб.

Акрамя фабрыкі «Дзвіна», у Віцебскай губерні існавалі некалькі дзясяткаў невялікіх прадпрыемстваў, якія пры вялікай колькасці заказаў звярталіся да паслуг чорнарабочых. Вызначэнне мінімальнага заробку дарослага чорнарабочага (мужчыны)

дазваляе ахарактарызаваць матэрыяльнае становішча іншых катэгорый працаўнікоў.

У аналізуемы перыяд існавала мінімальная заработная плата для чорнарабочых. Так, Віцебская губернская па фабрычных і горна-заводскіх справах установа ўказаў ад 9 лютага 1907 г. вызначыла чорнарабочым плату ў залежнасці ад узросту (вылучаліся тры ўзроставыя групы), полу, гарадоў і паветаў, у якіх знаходзіліся справаздачныя прадпрыемствы, на 1907–1909 гг. (табл. 4):

Табліца 4

Мінімальныя заробкі чорнарабочых Віцебскай губерні на 1907–1909 гг., руб.

Table 4

The minimum wage for a laborer a day in 1907–1909, rubles

Гарады і паветы Віцебскай губерні	Дарослыя		Падлеткі (15–17 гадоў)		Малалетнія (12–15 гадоў)	
	М	Ж	М	Ж	М	Ж
Веліж, Дзвінск, Полацк, Рэжыца	1	0,75	0,65	0,35	0,25	0,20
Веліжскі, Дрысенскі, Полацкі, Рэжыцкі паветы	0,90	0,65	0,60	0,30	0,20	0,15
Віцебск, Гарадок, Дрыса, Себеж, Віцебскі павет	0,75	0,60	0,50	0,30	0,20	0,15
Гарадоцкі, Дрысенскі, Себежскі паветы	0,70	0,55	0,45	0,25	0,20	0,15
Люцын, Невель з паватамі	0,65	0,50	0,45	0,25	0,20	0,15
Лепель, Лепельскі павет	0,50	0,40	0,40	0,25	0,20	0,15

Заўвага. Складзена на падставе: Нац. гіст. арх. Беларусі. Ф. 2593. Воп. 1. Спр. 86. Арк. 13.

На пасяджэнні 20 снежня 1912 г. Віцебская губернская па фабрычных і горна-заводскіх справах установа вызначыла падзённую плату чорнарабочым па ўсёй Віцебскай губерні на 1913–1915 гг. у наступных памерах: непаўналетнім – 30 кап.; падлеткам да 17 гадоў мужчынскага полу – 60 кап., жаночага – 50 кап.; дарослым мужчынам – 80 кап., жанчынам – 60 кап. Такім чынам, сярэдні заробак рабочага ў 1912 г. складаў каля 80 кап. у дзень⁶.

Як бачна з прыведзеных звестак, мінімальная зарплата чорнарабочых у дзень за перыяд з 1907 па 1912 г. стала аднолькавай для ўсіх рабочых Віцебскай губерні. Фактычных працоўных дзён у 1904 г. налічвалася 268, а ў 1913 г. – 258 [5, с. 354]. Магчымы прыкладны заробак дарослага чорнарабочага мужчыны складаў 206 руб. Такім чынам, рабочы ў Віцебскай губерні ў перыяд з 1907 па 1913 г. як мінімум мог забяспечыць сябе, пры гэтым адкласці грошы для культурных ці іншых патрэб.

Для дакладнасці вызначэння ніжняга ўзроўню выдаткаў на харчаванне рабочага можна звярнуцца да справаздачы Віцебскага дабрачыннага таварыства за 1913 г. У ёй ёсць звесткі пра Дом працавітасці з рамесным прытулкам, прытулкам для

дзяўчынак, багадзельняй для старых і прытулкам для дзяцей, кінутых бацькамі. Справаздача падае інфармацыю пра выдаткі на ўтрыманне аднаго чалавека ў гэтых дабрачынных арганізацыях. Прыведзеныя лічбы з некаторымі ўдакладненнямі можна экстрапаляваць на сям'ю сярэдняга рабочага Віцебскай губерні.

Так, на 1 студзеня 1914 г. у Доме працавітасці харчовае ўтрыманне аднаго чалавека абыходзілася ў дзень у 18 кап., а ў год – 66,03 руб. Усяго выдаткі на аднаго чалавека складалі ў дзень каля 38 кап., а ў год – каля 137,5 руб. Харчаванне на адну жанчыну ў дзень абыходзілася ў суму каля 14 кап., а ў год – 52,14 руб. Утрыманне з усімі выдаткамі на жыллё і іншыя патрэбы для адной жанчыны на дзень абыходзілася ў суму каля 22 кап., а ў год – у 81,4 руб. Забеспячэнне харчаваннем у прытулку для дзяцей, кінутых бацькамі, аднаго немаўляці патрабавала 14 кап. у дзень, а ў год – 41,72 руб.; на ўтрыманне аднаго немаўляці ў дзень у цэлым выдаткоўвалася каля 35 кап., а ў год – 127,68 руб.⁷

У адпаведнасці з прыведзенымі звесткамі можна вызначыць, што доля выдаткаў на харчаванне складала 28 % усіх затрат.

⁶Нац. гіст. арх. Беларусі. Ф. 2593. Воп. 1. Спр. 108. Арк. 4.

⁷Отчет о деятельности Витебского благотворительного общества за 1913 г. С. 4–5.

Неабходна разглядзець сямейны бюджэт рабочых-беларусаў. Справа ў тым, што большасць прадпрыемстваў цэнзавай прамысловасці Віцебскай губерні знаходзіліся ў сельскай мясцовасці, і працавалі там звычайна мясцовыя жыхары. Такая сітуацыя добра бачная на прыкладзе льнопрадзільнай фабрыкі «Дзвіна», якая знаходзілася ў с. Язогнева Віцебскага павета. Сярод рабочых было шмат жыхароў мясцовых вёсак, якія жылі або ва ўласных дамах, або ў бацькоў. Гэта пацвярджаецца звесткамі перапісу жыллёвых умоў Віцебскай губерні ў 1918 г., у якім прыкладна палова апытаных рабочых адказалі, што пражываюць у сваім ці сямейным доме [3, с. 277]. Сродкаў на ўтрыманне жылля палова мясцовых рабочых не выдаткоўвала. Таксама большасць з іх мелі ўласныя надзелы зямлі, якія звычайна апрацоўвалі жонка і дзеці.

Астатнія працаўнікі здымалі жыллё (прыкладна 30 %), жылі ў асобных памяшканнях ад фабрыкі (каля 20 % апытаных працоўных), або жылі ў фабрычных казармах (каля 1,5 %) [3, с. 277].

На падставе прыведзеных даных аб штодзённым харчовым утрыманні нескладана падлічыць, што на сярэднюю зарплату, роўную 80 кап. у дзень, рабочы мог пракарміць сябе, жонку і дваіх дзяцей. Выдаткі на харчаванне такой сям’і складалі каля 64 кап. у дзень. Калі ў сям’і было трое дзяцей, адпаведная сума складала 76 кап. Улічваючы, што мінімальны заробак чорнарабочага складаў 80 кап. у дзень, можна сцвярджаць, што нават на мінімальную зарплату рабочы мог пракарміць сябе, жонку і дваіх дзяцей. Звычайна жонка рабочага таксама працавала ці займалася разам з дзецьмі хатняй гаспадаркай.

Паколькі мінімальны заробак жанчын на 1913 г. быў роўны 60 кап. у дзень, то агульная сума заробкаў мужа і жонкі складала не менш за 1 руб. 40 кап. у дзень. Падлік усіх выдаткаў сям’і з двума дзецьмі ў працэнтных суадносінах паказвае, што на харчаванне выдаткоўвалася 46 % бюджэту сям’і.

Вышэй ужо адзначалася высокая доля тых рабочых, якія выйшлі з сялян і засталіся жыць у сельскай мясцовасці. Па звестках З. Абзгэўза, удзельная вага прадпрыемстваў цэнзавай прамысловасці, якія дзейнічалі ў сельскай мясцовасці ў 1913 г., складала 68 %, у 1900 г. – 65,7 % [2, с. 145].

Прыведзеныя даныя па выдатках фарміраваліся з умовай набыцця прадуктаў выключна праз рынак і пасрэднікаў, у той час як для сям’і прамысловага рабочага, які пражываў у сельскай мясцовасці, гэта не было характэрна, таму памер выдаткаў на чалавека ў Доме працавітасці можна паменшыць. Таксама неабходна ўлічваць, што зарплаты значнай

колькасці працоўных былі большымі, чым заробкі падзённых чорнарабочых.

Пры разглядзе матэрыяльнага становішча пралетарыяту ў 1907–1914 гг. варта ўлічваць уплыў дабрачынных таварыстваў і грамадскіх арганізацый на бюджэт рабочага. Дапамога некаторых з іх дазваляла працоўным паменшыць выдаткі на ежу. Напрыклад, у справаздачы Полацкага дабрачыннага таварыства за 1912–1913 гг. ёсць інфармацыя аб існаванні таннай сталовай: «За час свайго функцыянавання на працягу чатырох з паловай месяцаў да знішчэння будынка сталовай пажарам было выдадзена 6337 порцый гарачага і сытнага абеду. Пасля адкрыцця 20 студзеня 1913 г. у сталовай зноў збіраецца маса беднякоў, якія рады атрымаць за 3 кап. гарачую і сытную ежу і палову фунта хлеба»⁸.

Колькасць дабрачынных таварыстваў расла, прычым большасць з іх былі створаны менавіта з мэтай дапамогі яўрэям. Тут можна згадаць дабрачыннае таварыства дапамогі бедным яўрэям першай часткі Віцебска «Тміхас Аніім». Таварыства ажыццяўляла продаж дроў па нізкіх коштах, бясплатную раздачу дроў людзям, якія жылі ў нястачы. Пры наўнасці паважных прычын аказвалася грашовая дапамога. Адкрываліся часовыя і пастаянныя танныя сталовыя і пякарні. У першай грашовай справаздачы таварыства за перыяд з 17 кастрычніка 1910 г. па 11 кастрычніка 1911 г. паведамляецца, што «сума ўзносаў склала 962 руб., аднаразовых ахвяраванняў было сабрана на суму ў 1285,12 руб., выручка ад перапродажу дроў па таннай цане за 22 979 пудоў па 6 кап... Аднаразовыя ахвяраванні на Вялікідзень склалі 1002,95 руб. Бясплатна раздадзена розным асобам 1472 пуды і 1,5 куба сажняў дроў, на дрывы і хлеб грашмыма – 213,50 руб., раздадзена бедным яўрэям першай часткі горада Віцебска на яўрэйскую Пасху 1016,95 руб.». У наступныя гады дапамога яўрэям з боку згаданай арганізацыі толькі павялічылася⁹.

Існавала вялікая колькасць яўрэйскіх дабрачынных арганізацый, якія дазвалялі атрымліваць беспрацэнтныя пазыкі пад заклад маёмасці. Напрыклад, таварыства беспрацэнтны «Гмілас-Хасодзім» у Віцебску за 10 месяцаў 1910 г. выдала 264 пазыкі на суму 1610,95 руб., за 1911 г. – 122 пазыкі на 2584,51 руб.¹⁰

На 1 сакавіка 1911 г. у Віцебскай губерні дзейнічалі 24 дабрачынныя таварыствы, 22 з якіх былі накіраваны на дапамогу збяднелым сляям насельніцтва¹¹.

На пачатку XX ст. дабрачынная дзейнасць мясцовых прадпрыемальнікаў была накіравана на дапамогу яўрэям і яўрэйскім рабочым [6]. Аднак ёсць

⁸Нац. гіст. арх. Беларусі. Ф. 2593. Воп. 1. Спр. 108. Арк. 4. (Пераклад наш. – Я. М.)

⁹Нац. гіст. арх. Беларусі. Ф. 2649. Воп. 1. Спр. 320. Арк. 1–35.

¹⁰Нац. гіст. арх. Беларусі. Ф. 2593. Воп. 1. Спр. 86. Арк. 13.

¹¹Нац. гіст. арх. Беларусі. Ф. 2649. Воп. 1. Спр. 273. Арк. 9–13.

звесткі і пра існаванне праваслаўных і каталіцкіх дабрачынных таварыстваў. Можна лічыць дзейнасць такіх арганізацый дастаткова шырокай, паколькі яна ахоплівала амаль ўсе бакі жыцця рабочых, а таксама дапамагала ў паляпшэнні іх сацыяльнага становішча.

Менавіта праз наяўнасць такой вялікай колькасці фактараў, што ўплывалі на асабісты бюджэт сярэдняга рабочага Віцебскай губерні напярэдадні Першай сусветнай вайны, і праз адсутнасць даследаванняў гэтай тэмы сучаснікамі, класці табліцу выдаткаў рабочых у працэнтах ад усяго бюджэту даволі складана. Пры гэтым дастаткова вывучаным з'яўляецца матэрыяльнае становішча рабочых у Кіеўскай, Маскоўскай і Пецярбургскай губернях.

Выдаткі рабочых яўрэяў, якія ў пераважнай большасці пражывалі ў гарадах, адрозніваюцца ад затрат рабочых-беларусаў, якія захоўвалі сувязь з вёскай [4, с. 254]. Па-першае, гараджанам неабходна было арандаваць жыллё. У разглядаемы час кватэра на ўскраіне Віцебска мела кошт, прыкладна сувымерны з коштам жылля ў Кіеве [7, с. 102, 104–105]. З улікам больш высокага даходу віцебскіх рабочых (166 руб. супраць 159 руб. у год у Кіеве) іх выдаткі на жыллё можна супаставіць з выдаткамі кіеўскіх рабочых.

Па даных апытанняў кіеўскіх рабочых, які прыводзіў у сваім даследаванні Ю. І. Кір'янаў, сямейны пралетарый выдаткоўваў каля 23,4 % свайго бю-

джэту на арэнду жылля, ацяплення і гаспадарчых рэчы, халасты – каля 15,8 % [8, с. 310]. Гэтыя даныя можна аднесці і да віцебскіх рабочых яўрэяў. Атрымліваецца, што на харчаванне сям'і з трыма дзецьмі пры ўмове працаўладкавання жонкі, рабочы траціў 46 % свайго мінімальнага заробку, яшчэ 23,4 % складалі жыллёвыя выдаткі. Каля 30 % заставалася на адзенне, абутак і дробныя выдаткі.

Магчымыя затраты складалі значную долю бюджэту сям'і яўрэйскага рабочага, але менавіта тут і пачыналася дзейнасць дабрачынных таварыстваў, якія кампенсавалі частку выдаткаў па шэрагу пазіцый: раздача бясплатных дроў ці іх продаж з вялікай сідкай, кампенсацыя выдаткаў на ежу і адукацыю дзяцей і інш. Безумоўна, неабходна ўлічваць адсутнасць комплексных даследаванняў бюджэту прамысловых рабочых Віцебскай губерні, але нават існуючыя даныя дазваляюць сцвярджаць аб іх задавальняючым матэрыяльным становішчы. Гэту выснову можна аднесці і да іншых чатырох губерняў.

Для вызначэння матэрыяльнага становішча рабочых Віцебскай губерні ў разглядаемы час неабходна дадаць, што кошты на спажывецкія тавары раслі не кожны год, а вагаліся ў бок змяншэння ці павелічэння ў залежнасці ад кан'юктуры рынку. Так, напрыклад, фунт аржаного хлеба з 1907 да 1914 г. патаннеў з 4 да 3,5 кап., фунт грэцкіх круп таксама стаў таннейшы: кошт знізіўся з 5,5 да 4 кап. Такіх прыкладаў мноства [3, с. 276].

Заклучэнне

Такім чынам, прааналізаваўшы прыведзеныя звесткі, можна сцвярджаць, што зарплаты рабочых значна павялічыліся пасля рэвалюцыі 1905–1907 гг. – прыкладна на 30 %. Далей рост заробкаў працягваўся ў сярэднім на 1–1,5 руб. у год. У разглядаемы час розніца даходаў і выдаткаў нават сямейнага чорна-рабочага з умовай працы яго жонкі сведчыць аб існаванні станоўчага сальда даходаў і выдаткаў ў бюджэце сямейнага і халастага рабочага. У перыяд з 1907 па 1914 г. дадатковай крыніцай папаўнення даходаў і фактарам змяншэння выдат-

каў у бюджэце пралетарыяў Віцебскай губерні з'яўляліся дабрачынныя таварыствы, якія аказвалі грашовую дапамогу асобам, якія знаходзіліся ў цяжкім матэрыяльным становішчы, дапамагалі атрымаць пачатковую адукацыю, што асабліва было пашырана сярод яўрэяў.

У якасці агульнага вываду можна сцвярджаць, што фабрычна-заводскі рабочы Віцебскай губерні ў 1907–1914 гг. меў магчымасць задаволіць свае жыццёвыя патрэбы ў харчаванні, жыллі і вопратцы за кошт зарплаты пры ўмове працы на працягу года.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Кобаков Н., Лурье М. Страницы прошлого (забастовки на фабрике «Двина» и других предприятиях Витебщины 1898–1913 гг.). Витебск : Изд-во ОСПС, 1928.
2. Абезгауз З. Е. Рабочий класс Белоруссии в начале XX в. (1900–1913 гг.). Минск : Наука и техника, 1977.
3. Савицкий Э. М. Рабочее движение в Беларуси (июнь 1907 – февраль 1917 гг.). Минск : БелНИИДАД, 1995.
4. Кахановіч А. Г. Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства (1861–1914 гг.). Мінск : БДУ, 2013.
5. Миронов Б. Н. Благополучие населения и революции в имперской России: XVIII – начало XX века. М. : Весь Мир, 2012.
6. Бурачок А. В. Добрачынная дзейнасць прамысловых прадпрыемстваў на тэрыторыі Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX ст. // *Европа: актуальныя праблемы этнокультуры : материалы VII Междунар. науч.-теорет. конф.* (Минск, 21 янв. 2014 г.) / редкол.: В. В. Тугай (отв. ред.) [и др.]. Минск, 2014. С. 153–154.
7. Города России в 1904 году. СПб. : Типография Ныркина, 1906.
8. Кирьянов Ю. И. Бюджетные расходы рабочих России в конце XIX – начале XX вв. // *Россия и мир. Памяти профессора Валерия Ивановича Бовыкина* : сб. ст. М., 2001. С. 308–328.

References

1. Kobakov N., Lurie M. Stranitsy proshlogo (zabastovki na fabrike «Dvina» i drugikh predpriyatiyakh Vitebshchiny 1898–1913 gg.) [Pages of the past (strikes at the Dvina factory and other enterprises of the Vitebsk region in 1898–1913]. Vitebsk : Publ. house OSPS, 1928 (in Russ.).
2. Abezgauz Z. E. Rabochii klass Belorussii v nachale XX v. (1900–1913 gg.) [The working class of Belarus in the early twentieth century. (1900–1913)]. Minsk : Nauka i tekhnika, 1977 (in Russ.).
3. Savitsky E. M. Rabochee dvizhenie v Belarusi (iyun' 1907 – fevral' 1917 gg.) [Workers' movement in Belarus (June 1907 – February 1917)]. Minsk : BelNITSDAAD, 1995 (in Russ.).
4. Kochanowski A. G. Satsyyal'naya transformatsyya belaruskaga gramadstva (1861–1914 gg.) [Social transformation of the Belarusian society (1861–1914)]. Minsk : BSU, 2013 (in Belarus.).
5. Mironov B. N. Blagosostoyanie naseleniya i revolyutsii v imperskoi Rossii: XVIII – nachalo XX veka [The welfare of the population and the revolution in imperial Russia: the eighteenth and early twentieth centuries]. Moscow : Ves' Mir, 2012 (in Russ.).
6. Burachonak A. V. Dabrachynnaja dziejnasc' pramyslovyh pradprymal'nikaw na tjerytoryi Belarusi w kancy XIX – pachatku XX st. [Charitable activities of industrial entrepreneurs in Belarus in the late XIX – early XX century]. In: *Evropa: aktual'nye problemy etnokul'tury*. [Europe: current problems of ethnic culture] : mater. of VII Int. sci.-theor. conf. (Minsk, 21 Jan., 2014). Minsk, 2014. P. 153–154 (in Belarus.).
7. Goroda Rossii v 1904 godu [Cities of Russia in 1904]. Saint Petersburg : Typography by Nyrkin, 1906 (in Russ.).
8. Kiryanov Y. I. [Budget expenditures of workers in Russia in the late XIX – early XX centuries]. In: *Rossiia i mir. Pamyati professora Valeriya Ivanovicha Bovykina* [Russia and the World. In memory of Professor Valery Ivanovich Bovykin] : collect. of articles. Moscow, 2001. P. 308–328 (in Russ.).

Артыкул паступіў у рэдкалегію 25.09.2017.
Received by editorial board 25.09.2017.

УДК 94(476:430)(093)«1918»

КАРТА ИЗ ПРИЛОЖЕНИЯ К БРЕСТ-ЛИТОВСКОМУ МИРНОМУ ДОГОВОРУ: ПРИЧИНЫ НЕОПУБЛИКОВАНИЯ И ОШИБКИ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ ТЕКСТА ДОКУМЕНТА В НЕМЕЦКОЯЗЫЧНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Д. ЗИБЕРТ¹⁾

¹⁾ *Зигенский университет, Адольф-Рейхвайн-Штрассе, 2, 57068, г. Зиген, Германия*

Впервые спустя 100 лет после подписания 3 марта 1918 г. Брест-Литовского мирного договора, оригинал которого хранится в Политическом архиве Министерства иностранных дел Германии, публикуются фрагменты цветной оригинальной карты (приложение 1 к указанному документу). Излагаются вероятные причины того, что карта так и не была опубликована. Обращается внимание на неточности, найденные в исследованиях, посвященных данному вопросу, а также на характерные для немецкоязычной историографии ошибки в интерпретации текста договора, возникшие из-за того, что карта не была опубликована.

Ключевые слова: Брест-Литовский мирный договор; Первая мировая война; Германская империя; Советская Россия; Беларусь; картография; немецкая историография.

КАРТА З ДАДАТКУ ДА БРЭСТ-ЛІТОЎСКАГА МІРНАГА ДАГАВОРА: ПРЫЧЫНЫ НЕАПУБЛІКАВАНАСЦІ І ПАМЫЛКІ Ў ІНТЭРПРЭТАЦЫІ ТЭКСТУ ДОКУМЕНТА Ў НЯМЕЦКАМОЎНАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ

Д. ЗИБЕРТ^{1*}

^{1*} *Зігенскі ўніверсітэт, Адольф-Рэйхван-Штрэсэ, 2, 57068, г. Зіген, Германія*

Упершыню праз 100 гадоў пасля падпісання 3 сакавіка 1918 г. Брэст-Літоўскага мірнага дагавора, арыгінал якога захоўваецца ў Палітычным архіве Міністэрства замежных спраў Германіі, публікуюцца фрагменты каляровай арыгінальнай карты (дадатак 1 да названага дакумента). Вызначаюцца верагодныя прычыны таго, што карта так і не была апублікавана. Звернута ўвага на недакладнасці, знойдзеныя ў даследаваннях, прысвечаных гэтаму пытанню, а таксама на характэрныя для нямецкамоўнай гістарыяграфіі памылкі ў інтэрпрэтацыі тэксту дагавора, якія ўзніклі таму, што карта не была апублікавана.

Ключавыя словы: Брэст-Літоўскі мірны дагавор; Першая сусветная вайна; Германская імперыя; Савецкая Расія; Беларусь; картаграфія; нямецкая гістарыяграфія.

Образец цитирования:

Зиберт Д. Карта из приложения к Брест-Литовскому мирному договору: причины неопубликования и ошибки в интерпретации текста документа в немецкоязычной историографии // Журн. Белорус. гос. ун-та. История. 2018. № 2. С. 47–56.

For citation:

Siebert D. Map from the appendix to Brest-Litovsk Peace Treaty: reasons for unpublishing and mistakes in the interpretation of document in German historiography. *J. Belarus. State Univ. Hist.* 2018. No. 2. P. 47–56 (in Russ.).

Автор:

Диана Зиберт – доктор истории.

Author:

Diana Siebert, doctor of science (history).
info@diana-siebert.de

MAP FROM THE APPENDIX TO BREST-LITOVSK PEACE TREATY: REASONS FOR UNPUBLISHING AND MISTAKES IN THE INTERPRETATION OF DOCUMENT IN GERMAN HISTORIOGRAPHY

D. SIEBERT^a

^aUniversity of Siegen, 2 Adolf-Reichwein-Strasse, Siegen 57068, Germany

Hundred years after the signing of the Treaty of Brest-Litovsk on 3 March 1918, for the first time excerpts from the original map (appendix 1 to the treaty) are published, which is kept in the Political Archive of the German Ministry of Foreign Affairs. The probable causes of why the map was never published, are outlined. Attention is drawn to the inaccuracies found in studies devoted to this issue, as well as mistakes in the interpretation of the text of the treaty characteristic for German-speaking historiography, which were affected by the fact that the original map was never published.

Key words: Treaty of Brest-Litovsk; World War I; German Empire; Soviet Russia; cartography; German historiography.

Введение

В данной статье главный фокус публикуемых частей карты (см. рисунок) сосредоточен на Беларуси. Мы не ставили задачу проанализировать историческое значение второго мирного договора Первой мировой войны – соглашения между центральными державами (так называемым Четверным союзом Германской империи, Австро-Венгрии, Болгарии и Османской империи) и Советской Россией. Целью настоящей работы является изучение двух вопросов: во-первых, рассмотрение возможных причин того, что карта за истекшие 100 лет

так и не была опубликована; во-вторых, описание некоторых неточностей и даже ошибок в интерпретации текста договора в немецкоязычной историографии, которые, на наш взгляд, возникли из-за неопубликованности карты.

Остается неизвестным, существуют ли оригиналы карты в других архивах правопреемников участвовавших в подписании договора сторон или где-либо еще. Историк Вольфдигер Биль в 1970 г. писал, что по меньшей мере в Вене «карту отыскать не могут»¹ [1, S. 116].

Причины неопубликования карты из приложения к Брест-Литовскому мирному договору

Публикация карты важна с научно-исторической точки зрения. Кроме того, оригинальное изображение всегда нагляднее текстового изложения, что также является существенным фактором. То обстоятельство, что сразу после подписания Брест-Литовского мирного договора карта не была представлена общественности, выглядит еще удивительнее в связи с содержанием ст. 3 указанного документа, где приводится конкретная ссылка на карту в приложении. Почему же карта до сих пор так и не была опубликована? Существует несколько причин.

Первая причина заключается в том, что с учетом технических и организационных вопросов публикация карты была нелегкой задачей. Оригинал карты, находящийся в Политическом архиве Министерства иностранных дел Германии в Берлине с середины 1918 г., склеен из нескольких отдельных частей и, несмотря на двойное сложение, является достаточно громоздким (масштаб 1 : 800 000) [2]. Проведенная на карте синим цветом демаркационная линия позволяет (с учетом этого масштаба) определить государственную принадлежность со-

гласно договоренностям даже небольших населенных пунктов, таких как Видомля и Каменец на юге или Друя и Краслава на севере Беларуси. Однако официально карта могла бы быть опубликована (например, в газете *Reichsgesetzblatt* от 11 июня 1918 г., где был издан договор на русском и немецком языках [3]), только в очень мелком масштабе и, вероятно, исключительно в черно-белом варианте. Все-таки своевременная публикация карты была необходима, потому что в самом тексте договора в ст. 3 не содержалось общего письменного описания границы, а имелась лишь лапидарная ссылка на «карту в приложении». Для сравнения: в соглашении между центральными державами и Украинской Народной Республикой (УНР), заключенном также в Брест-Литовске 9 февраля 1918 г., граница описывалась именно в тексте [4, ст. 2]. Тем не менее карту все же могли опубликовать, и дело, очевидно, не ограничивается только техническими трудностями.

Вторая причина связана с тем обстоятельством, что договор от 3 марта 1918 г. действовал лишь несколько месяцев, до ноября 1918 г., когда

¹Здесь и далее перевод наш. – Д. З.

Карта из приложения к Брест-Литовскому мирному договору, март 1918 г.
Map from the Treaty of Brest-Litovsk supplement, March 1918

после отречения кайзера Вильгельма II от престола советское правительство расторгло договор. Перед этим, 27 августа 1918 г., две стороны подписали дополнительный договор, который определял границы Эстляндии [5]. Документ был обнародован 1 октября 1918 г.

Третьей причиной является то, что ни правительство Советской России, ни центральные державы не были заинтересованы в издании Брест-Литовского мирного договора. Для обеих сторон та часть документа, которая определяла границы, была, скорее, невыгодной, поэтому карту решили не публиковать. В этом контексте интересно ознакомиться с позициями обеих сторон, заключивших договор.

Позиция советской стороны. В ЦК РСДРП(б) (на VII съезде партии в марте 1918 г. переименованной в РКП(б)) на голосовании за подписание мирного договора высказалось только относительное большинство, в том числе Ленин, Троцкий и Сталин. Собственно, все они раньше говорили о «мире без аннексий и контрибуций». При этом финнам и полякам прежде было обещано право на самоопределение. В отношении Украины и балтийских земель Декрет о правах народов России, подписанный Лениным и Сталиным, стал им невыгоден: в документе провозглашалась полная свобода самоопределения, а по условиям мирного договора нельзя было сказать, что эти страны не подпадут под влияние центральных держав. Во время выступления Ленина 7 марта 1918 г. советским делегатам не озвучили точного текста договора [6, с. 286].

Таким образом, руководство РСДРП(б) не могло объяснить Советам и народу, что территории, занятые Германией с середины февраля 1918 г., в которые входила почти вся Беларусь, согласно прилагаемой к тексту договора карте, Германия должна была вновь оставить частично, – это стало бы шагом в сторону от «мира без аннексий».

По договору предполагалось, что Германии будет уступлена значительная территория. Решение отказаться от густонаселенных регионов с месторождениями угля и активно используемыми сельскохозяйственными территориями тяжело далось руководящим членам правительства. Сторонники мира приводили аргументы в оправдательном тоне: требуется передышка; крестьяне и рабочие хотели бы прежде всего мира, даже с аннексиями («...нет также никакого сомнения, что крестьянское большинство нашей армии в данный момент, безусловно, высказалось бы за аннексионистский мир...» [7]); подписание договора соответствует Декрету о мире 1917 г. и т. д. В связи с тем что договор являлся спорным и некоторые представители побежденной в итоге оппозиции даже выходили из состава ЦК, никто из руководителей РСДРП(б) или Советов не был заинтересован в документиро-

вании своего согласия подписью, более того, многие старались не фотографироваться с высшими представителями экспансионистской империи во время подписания договора. К тому же советскому правительству на протяжении короткого времени необходимо было осуществить его ратификацию. В результате договор подписали вторые лица советского правительства.

Позиция центральных держав. Правительство Германской империи, сильнейшего государства среди центральных держав, вынуждено было защищаться по нескольким направлениям в плане политического противостояния и также не имело заинтересованности в публикации карты, что было связано прежде всего с позицией левых и центральных политических партий. Демаркационную линию мирного договора трудно было выдать за «мир без аннексий», которого требовали в резолюции рейхстага уже в 1917 г. [8, S. 37-f]. В действительности же договор содержит общие формулировки о праве народов на самоопределение, а на карте синей линией конкретно обозначены лишь регионы сфер влияния центральных держав и России (в документе речь идет о России, а не о Советской России), а Польша или Литва не обозначены.

Немецкие власти не были заинтересованы в публикации карты также и из-за позиции правых сил, которые, включая кайзера [9, S. 687–689], не хотели мириться с тем, что Эстляндия и Лифляндия принципиально остались частью России.

Кроме того, карта ясно показывала бы то, о чем в имперской общественности мало говорили и что до сих пор является малоизвестным: согласно договору войска Германской империи, которые с середины февраля 1918 г. удерживали не только западную Беларусь до Пинска, но и ее восточную часть до Гомеля и Орши, должны были оставить все районы до линии Друя – Браслав – Видзы – Тверец – Лынтупы – Ошмяны – Ивье – Новины – Щара – Ружаны – Пружаны. Это означало, что немцы обязались покинуть не только захваченные в середине февраля 1918 г. земли [10, S. 107], но и занятые ими с сентября 1915 г. районы вокруг Несвижа, Баранович и Ошмян, которые немецкие солдаты защищали во время войны с огромными затратами.

Четвертая причина неопубликования карты опирается на целый комплекс оснований. Общественности Германской империи была представлена важная информация о содержимом карты, однако это касалось прежде всего ситуации в Эстляндии, Лифляндии, Курляндии, Литве и в меньшей степени – белорусских земель. Как правые, так и левые силы, сторонники и противники мирного договора, независимости Польши, балтийских государств или Украины на дебатах в рейхстаге начиная с конца февраля 1918 г. говорили о предусмотренном этим договором разделении Эстляндии

на две части². Как подтверждалось договором от 3 марта 1918 г. и графически отображено на карте, эстонские острова должны были войти в прямую сферу влияния Германской империи, в то время как материковая часть Эстляндии и Лифляндии оставалась российской (советской) территорией и, согласно ст. 6, контролировалась немецкой полицией только временно. Хуго Хаазе, председатель Независимой социал-демократической партии Германии (НСДПГ), подверг этот пункт критике, заняв позицию Эстонского союза, в соответствии с которой сами эстонцы должны были решать судьбу Эстонии³. Его товарищ Лебедюр в своей речи 3 июля 1918 г. вернулся к этой теме⁴. С другой стороны, правые и кайзер Вильгельм II критиковали соглашение, согласно которому материковая часть должна была находиться восточнее линии, определяющей сферы влияния. В отличие от советской историографии, в которой линия границы часто воспроизводилась неверно, в парламенте Германской империи имели четкое представление о том, какие именно условия определялись мирным договором для прибалтийских территорий.

В рейхстаге также обсуждали вопрос о границе в Динабурге (Даугавпилсе). Унтер-статс-секретарь Министерства иностранных дел Германии барон фон Бусше-Хадденхаузен 26 февраля 1918 г. докладывал рейхстагу, что восточный регион Курляндской губернии, согласно ультиматуму Германской империи, предъявленному советскому правительству, должен относиться к сфере влияния центральных держав⁵.

В восприятии фракций рейхстага именно президент США Томас Вудро Вильсон в январе 1918 г. в 14 пунктах сформулировал право народов на самоопределение (при этом на советскую Декларацию о правах народов России на самоопределение от 2 (15) декабря 1917 г. [11, с. 39] никто не ссылался). Филипп Шайдеманн (Социал-демократическая партия Германии (СДПГ)) в своей речи исходил из того, что население Германской империи не заинтересовано в том, чтобы Литва, Польша, Курляндия и, возможно, некоторые другие земли были «более или менее добровольно присоединены» к ней⁶, в то время как Хуго Хаазе вник в положение дел в Эстляндии, Украине, Польше и Финляндии в отношении вопроса о самоопределении. Об этих территориях тщательно заботились. Маттиас Эрцбергер из католической партии «Центр» даже упоминал в своей речи «Ингерманландию»⁷.

Между тем о Беларуси, в отличие от названных стран и регионов, во время дебатов до и после заключения советско-германского мирного договора никто не говорил. В политических кругах и германском обществе того времени едва ли имелось представление о существовании белорусов, их языка и культуры, и *Weißrussland* (или *Weißruthenien*) еще не обозначалась ни на одной карте даже в качестве края либо региона [12, с. 357]. Вследствие того что Беларуси в восприятии немецкой стороны переговоров как бы не существовало, вовсе не удивляет тот факт, что северную границу УНР без серьезных конфликтов зафиксировали в договоре от 9 февраля 1918 г. по линии Высоко-Литовск – Каменец-Литовск – Пружаны – Выгоновское озеро [4, ст. 2 (2)], включая Западное Полесье. В то же время польская делегация выражала ожесточенные и острые протесты относительно северной части западной границы УНР, особенно принадлежности региона вокруг города Холм, из-за чего в рейхстаге не прекращались тяжелые дебаты. Конфликтов о принадлежности территории Западного Полесья, по-видимому, не было, представителям УНР даже не нужно было обращаться к известным картам Карского или Василевского, где Западное Полесье в языковом плане определялось как украинское.

Никто из немецких историков не обратил внимание на то, что два мирных договора в Брест-Литовске делили Беларусь (в современных государственных границах) на три части: северо-западная (примерно отделенная границей региона Обер-Ост), согласно договоренностям, должна была относиться к немецкой сфере влияния, южная (Полесье) – к УНР, большая часть – к Советской России. Иными словами, Беларусь разделили на три части еще до того, как 25 марта 1918 г. была объявлена независимость Белорусской Народной Республики (БНР).

Украинско-белорусская граница. Поскольку эти последствия Брест-Литовского мирного договора не были ощутимы, в немецкоязычной историографии не придавали большого значения ходу переговоров об украинско-белорусской границе. Это удивительно еще и потому, что как раз данная линия разделяла сферы влияния Германской империи и Советской России. Северную границу УНР проложили на десятки километров севернее нынешней границы между Украиной и Беларусью. От Брест-Литовска через Кобрин и Пинск до Гомеля все территории болотистого Полесья были номинально представлены как часть юрисдикции УНР. В рейхстаге, однако, задались вопросом о том, сле-

²См.: Reichstag. 135. Sitzung 26.02.1918. Rede von Freiherr von dem Bussche-Haddenhausen. S. 4161. Ср. также: Rede von Matthias Erzberger («Zentrum»). S. 4217.

³Reichstag. 135. Sitzung 27.02.1918. Rede von Haase (Königsberg). S. 4208–4209.

⁴Reichstag. 182. Sitzung 03.07.1918. Rede von Lebedour. S. 5711.

⁵Reichstag. 135. Sitzung 26.02.1918. Rede von Freiherr von dem Bussche-Haddenhausen. S. 4161.

⁶Reichstag. 135. Sitzung 26.02.1918. Rede von Philipp Scheidemann. S. 4162.

⁷Reichstag. 135. Sitzung 26.02.1918. Rede von Matthias Erzberger. S. 4218.

дует ли заключать мирный договор с государством, в котором еще нет конституции и где постоянно меняются ответственные лица и правительства [13, S. 86]. В действительности все украинские правительства – от УНР до Скоропадского и Директории – пытались занять те северные территории, которые в настоящее время не относятся к Украине. Городские правительства и общества в городах и местечках, населенных преимущественно евреями, не были согласны перейти в состав Украины гетмана Скоропадского [14, с. 29–31].

Немецко-белорусская граница. Очень редко в по-прежнему кайзеровской Германии упоминалось о том, что войска Германской империи заняли территории восточнее определенной мирным договором от 3 марта 1918 г. пограничной линии. Глава НСДПГ Хуго Хаазе 22 марта 1918 г. сетовал на то, что немецкие войска занимают Эстляндию, Лифляндию и Украину, однако ни словом не обмолвился о том, что эти войска стоят на территории почти всей Беларуси. Казалось, что этих регионов, относившихся согласно договору к Советскому государству, вообще не существовало. Однако 25 июня 1918 г. Хуго Хаазе указал на территории, с которых не отступили германские войска. В этот раз он привел в качестве примера вокзал Орши, который с 6 марта все еще удерживался немецкой армией⁸. Как и ожидалось, речь была выдержана именно в этом контексте, без упоминаний о том, что Орша является частью Беларуси, судьба которой не была определена.

Очевидно, действовали некие «приватные соглашения» о линии демаркации вдоль населенных пунктов Расоны – Полоцк – Орша – Могилёв – Быхов – Рогачёв – Жлобин – Новозыбков «между командующими противостоявших сил» [15, с. 44].

Пятая причина состоит в существовании немецкого интереса к Беларуси. В этом отношении Германская империя соблюдала некоторые обязательства из тех, которые были предписаны мирным договором от 3 марта 1918 г., в частности не признала БНР. Это, правда, может быть обусловлено рядом факторов. Влиятельные политики в Германской империи могли просто считать БНР слишком слабой [16, S. 93]. К тому же Берлин и Вена были заинтересованы в изъятии продуктов с территории Украины, поскольку довольно большая часть населения Германии голодала. Белорусский регион, однако, не представлял интереса, так как здесь не было видимого и значительного перепроизводства. Сторонники и критики экспансии Германской империи как всегда фокусировали внимание в своей аргументации на Украине и Балтике и почти не касались Беларуси.

Вплоть до краха Германской империи и Австро-Венгрии центральные державы удерживали

районы до Березины согласно дополнительному договору от 27 августа 1918 г., а молодая советская республика имела большие проблемы на севере, востоке и юге с территорией, на которую претендовала. Поскольку большевикам не нужен был действующий фронт на западе, они сосредоточились на партизанской активности. Можно предположить, что, если бы публикуемая в настоящей работе карта была известна важнейшим политическим акторам того времени, они обращали бы гораздо больше внимания на то обстоятельство, что войска Германской империи должны были отойти за определенную Брест-Литовским мирным договором демаркационную линию, оставив, таким образом, большую часть Беларуси.

Шестая причина связана с тем, что у Брестского мира было немало противников. Польские политические деятели были недовольны договором, подписанным 9 февраля 1918 г. между центральными державами и УНР из-за Хелмщины. Руководители БНР критиковали не только то обстоятельство, что их не допустили к переговорам и объявленная ими республика не была признана, но и определенную договором границу. Возможно, первым немцем, который сообщил об этом, был Фриц Куршманн, заявивший еще в 1918 г.: «Этот Брестский мир теперь особенно ненавидим белорусами, так как демаркационная линия отделяет большой кусок белорусской земли, которая действительно для них много значит, от остальной массы» [17, S. 291]. Однако по причине того, что белорусская Рада (наиболее очевидно это проявилось в случае с телеграммой Вильгельму II от 25 апреля 1918 г.) в дальнейшем пыталась получить поддержку центральных держав, лишь небольшая часть БНР, группировавшаяся вокруг не подписавшей телеграмму Палуты Бадунной, открыто критиковала раздел Беларуси. Вероятно, и деятелям БНР не была известна подробная карта. Здесь можно предположить, что вряд ли они стремились бы опубликовать этот документ, разделявший страну на две или даже три части, поскольку из-за своего слабого политического веса не хотели провоцировать ни Германскую империю, ни Советскую Россию. Во всяком случае нигде не задокументировано, что деятели БНР создали какую-либо карикатуру на Брест-Литовский мирный договор, как, например, было позже сделано в случае с Рижским мирным договором.

По собственным причинам российские левые эсеры также отвергли Брест-Литовский мирный договор и в знак протеста вышли из советского правительства.

Между тем войска Германской империи продолжали находиться на оккупированных ими белорусских землях. В отличие от Украины, где немецкие вооруженные силы, согласно неравному договору

⁸Reichstag. 145. Sitzung 22.03.1918. Rede von Hugo Haase. S. 4544.

между центральными державами и УНР, легально присутствовали «по приглашению УНР», в отношении Беларуси не остается сомнений в нарушении договоренностей со стороны Германской империи, несмотря на то, что часть населения и политиков предпочитала немецкое господство власти большевиков.

После отречения от престола кайзера Вильгельма II в ноябре 1918 г. Германия 11 ноября 1918 г. подписала Компьенское перемирие, согласно которому Брест-Литовский мирный договор аннулировался. Два дня спустя советская сторона расторгла договор.

Таким образом, интерес к деталям самого договора и определяемым им географическим границам ослаб. Однако на пропагандистском уровне данный документ способствовал тяжелому конфликту. Позднее в немецком сообществе проводили

параллели между Версальским и Брест-Литовским мирными договорами. Оба документа были якобы «продиктованными», отличие заключалось в том, что в одном случае Германия выступала победившей стороной, а в другом – проигравшей.

Вскоре после капитуляции Германской империи военные круги распространили легенду об ударе ножом в спину: якобы армия была непобедима в поле, однако республиканцы и социалисты нанесли ей смертельный удар изнутри. Не будем вновь опровергать эту пропаганду [18], для нас важно, что с учетом постоянных дебатов была составлена комиссия, в задачи которой входило расследование причин военного поражения. К публикации был подготовлен объемный труд из четырех томов, который не вышел в свет по причине «“нежелательных последствий” за рубежом» [19, S. 10].

Неточности интерпретации текста Брест-Литовского мирного договора в немецкоязычной историографии

После изложенных возможных причин того, почему Брест-Литовский мирный договор оказался «забыт» [20], вследствие чего карта не была опубликована, обратимся к немецкоязычной историографии, в которой утвердилось несколько неточностей в его интерпретации.

Историографическая традиция первая: территориальные потери России по договору. Регион, который Советская Россия должна была уступить по договору, имел огромную площадь. Уже в 1918 г. проводились подсчеты, сколько процентов территории потеряют Советы после подписания и заключительной ратификации договора.

Определить же процентное отношение к общей территории бывшей Российской империи было крайне трудно, и даже когда такие данные представлялись, не указывалось никаких оснований для этих подсчетов. Учитывалась ли, например, при этом значительная площадь Финляндии в качестве отделяемой территории? Нельзя забывать о том, что еще Декларация о правах народов России от 2 (15) ноября 1917 г. объявила право на отделение⁹. Относилась ли Финляндия во время подписания Брестского мира к России или уже не принималась в расчет? То же касалось польских земель Российской империи, определяемых в то время как десять так называемых привисленских губерний. Подсчет осложнялся и тем, что Россия уступала территории Карса, Ардагана и Батуми. Эти регионы традиционно рассматривались как азиатские.

Автор опубликованной в 1918 г. работы «Брестский мир и партизанская война» (где, что характерно, не учитывается Финляндия) М. П. Павлович приходит к выводу о том, что по договору уступалось 707 000 квадратных верст (или 4 % всей территории) и 26 % населения [21, с. 24].

Однако в большинстве случаев говорилось о том, какую часть европейской территории потеряла Россия. В немецкой «Википедии» в 2016 г. было написано: «Вследствие мирного договора Россия потеряла 26 % своей *европейской* (выделено нами. – Д. З.) территории того времени, 27 % пахотных земель, 26 % железнодорожных сетей, 33 % текстильной и 73 % железной промышленности, а также 73 % угольных шахт».

Примечательно, что, поскольку один источник, вероятно, заимствовал сведения из другого, самое позднее с 1955 г. в значительном количестве немецких классических работ по истории России указывается потеря «26 % территории» без упоминания уточнений «европейский» или «европейская часть»¹⁰. И даже эти цифры могли завышаться: в одной из новейших стандартных работ речь идет даже о том, что посредством договора «одна треть российской территории подпала под немецкое господство» [22, S. 136].

Почему стали возможны подобные ошибки? Вероятно, это связано прежде всего с тем, что, если 26 % населения, 27 % пахотной земли и 73 % угольных месторождений всей империи необходимо было отдать, то исследователи подразумевают, что

⁹Декларация прав народов России [Электронный ресурс]. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/DEKRET/peoples.htm> (дата обращения: 21.03.2018).

¹⁰Г. фон Паух (Geschichte des bolschewistischen Russlands, 1955): «Как бы то ни было, Россия потеряла 26 % своей территории в результате Брест-Литовского мирного договора»; В. Хальвер (Der Diktatfrieden von Brest-Litowsk, 1960): «В соответствии с положениями мирного договора <...> Россия потеряла 26 % своих территорий»; Ф. А. Круммахер, Х. Ланге (1970): «Россия отказалась от 26 % своих территорий»; Х.-В. Раутенберг (1991): «В то время Россия отказалась от 26 % своих территорий». И это продолжается до сих пор, когда в государственных СМИ все еще приводят эту цифру.

это касается именно 26 %, а не 4 % всей территории (подсчет 1918 г. [22]).

Можно также уверенно говорить, что цифра 26 % (вместо 4 %) объясняется и тем, что на немецкоязычных картах Первой мировой войны изображали преимущественно карту Европы [10, S. 107], при этом азиатская, а нередко и кавказская части Российской империи отсутствовали и, соответственно, исчезали из восприятия.

Исследователь В. Хальвег в 1960 г. отмечал: «Следуя условиям мирного договора о России, о которых мы здесь не будем говорить подробно, выходило, что она потеряла... 26 % своей территории – почти все те земли, которые царское государство приобрело со времен Петра Великого» [23, S. 480] (см. также [19, S. 51]). Здесь об азиатской части Российской империи умалчивают иным образом: игнорируются завоевания больших территорий в Казахстане, Туркестане, Транскаспии и Приамурье XIX в., о которых Брест-Литовский мирный договор ничего не говорит.

Конечно, трудно оценить, насколько серьезно авторы и читатели приведенных книг предполагали, что советское большевистское руководство действительно отдало четверть своей территории. Однако одного взгляда на публикуемую карту хватило бы, чтобы они отказались от своих неверных суждений.

При этом стоит ответить на вопрос о том, сколько квадратных километров или верст действительно нужно было уступить согласно договору. По нашим подсчетам договоренности предусматривали отделение около 660 000 квадратных верст из частей 51 европейской губернии (включая Холмщину), вместе с польскими землями (без Холмщины)¹¹ – около 760 000 квадратных верст. Если причислить к тому же уступленные Османской империи районы площадью 17 000 квадратных верст, то получится около 777 000 квадратных верст. А если прибавить еще 286 042 квадратные версты финской территории¹², то потери можно оценить в размере 1 063 000 квадратных верст, или 1 210 000 квадратных километров¹³.

Историографическая традиция вторая: Эстляндия, северная Латвия и Беларусь понимаются как уступленные территории. К ошибкам в интерпретации насчет принадлежности Эстляндии и северо-восточной Латвии (Лифляндии) привела ст. 6 Брест-Литовского мирного договора от 3 марта 1918 г. Из-за нее действительно могло возникнуть впечатление, будто Эстляндия и Лифляндия перейдут к центральным державам, поскольку в документе есть следующий пассаж: «Эстляндия и Лифляндия

также незамедлительно очищаются от русских войск и русской Красной гвардии. Восточная граница Эстляндии проходит в общем по реке Нарве. Восточная граница Лифляндии проходит в общем через озеро Чудское и Псковское озеро до его юго-западного угла, потом через Любанское озеро в направлении к Ливенгофу на Западной Двине. Эстляндия и Лифляндия будут заняты германской полицейской властью до тех пор, пока общественная безопасность не будет там обеспечена собственными учреждениями страны (выделено нами. – Д. З.)».

В то же время уместно процитировать отрывок из ст. 3 договора: «Области, лежащие к западу от установленной договаривающимися сторонами линии и принадлежавшие раньше России, не будут более находиться под ее верховной властью: установленная линия обозначена на приложенной карте, являющейся существенной составной частью настоящего мирного договора».

Договор и приложенная к нему карта, однако, не определяют, что Россия не должна присутствовать в Эстляндии и Лифляндии. Речь идет только о военных. В публикуемой карте описанные в ст. 6 разграничения не значатся.

Впервые Эстляндия и Лифляндия были полностью подчинены центральным державам только после дополнительного договора от 27 августа 1918 г. [15, с. 89–90; 20, карта между с. 274 и 275] – за три месяца до капитуляции последних и окончания Первой мировой войны.

Немногие карты Восточного фронта Первой мировой войны последних 100 лет (независимо от того, являются они самостоятельными либо частью исторических карт) содержали установленную в Брест-Литовске демаркационную линию. Если она и наносилась, то случалось, что эстонско-лифляндская граница в соответствии с дополнительным договором по состоянию на август 1918 г. выдавалась как граница, установленная Брестским миром от 3 марта 1918 г.

Иначе обстоит дело в случае с белорусскими территориями. Именно в новейшей английской историографии общепринятым является суждение о том, что Беларусь полностью уступалась Россией согласно Брест-Литовскому мирному договору. Возможно, здесь присутствует влияние англоязычной «Википедии»: «Россия отказалась от всех территориальных претензий в Финляндии, независимость которой она уже раньше признала, прибалтийских государств (Эстонии, Латвии и Литвы), Беларуси и Украины»¹⁴. В 2015 г. П. А. Руд-

¹¹Демоскоп Weekly [Электронный ресурс]. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus1897_01.php (дата обращения: 21.03.2018).

¹²Википедия [Электронный ресурс]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Российская_империя#Территориальный_состав_и_губернии (дата обращения: 21.03.2018).

¹³1 квадратная верста = 1,13804 квадратного километра.

¹⁴Википедия [Электронный ресурс]. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Treaty_of_Brest-Litovsk#Territorial_cessions_in_eastern_Europe (дата обращения 21.03.2018).

линг написал: «Согласно Брест-Литовскому мирному договору Германия контролировала почти всю территорию, на которую претендовала БНР» [24, р. 82–83], однако это не соответствует договору. Проблема состоит не только в том, что границы, упомянутые в договоре, описаны неверно, но и в том, что Беларусь в 1918 г. не воспринималась даже как квазигосударство. Это можно объяснить исторически тем, что в немецком общественном сознании того времени, а также в договоре не было понятия Беларуси. Поэтому, если какой-нибудь историк не учитывал среди оккупированных центральными державами территорий Беларусь, это могло означать, что он попросту не знал о том, что она существовала.

Другая проблема заключается в том, что многие западные авторы не поняли, что войска Германской империи заняли белорусские территории незадолго до подписания Брест-Литовского мирного договора и что сам по себе договор никак не узаконивал «старую» оккупацию территорий вплоть до линии окопов.

Польская «Википедия» формально использует корректный термин «Западная Беларусь» (*Zachodnia Białoruś*): «Королевства Польши, Литвы, Латвии, Эстонии, Западной Беларуси, Финляндии и Аландских островов, районов Карсу, Ардаган и Батуми в Закавказье», – который при этом настолько вводит в заблуждение, что для польского читателя «Западная Беларусь» неизбежно ассоциируется с более поздней, пролежавшей гораздо восточнее границы, территорией *kresy* с 1921 до 1939 г. Впрочем, это только неточности.

Карты Восточного (с немецкой точки зрения) фронта отражали главным образом государственные границы по состоянию на 1913 г., площадь оккупированных территорий, линию фронта после «большого отступления» 1915 г., линию Керзона, но редко передавали предусмотренные Брест-Литовским мирным договором зоны влияния. Если бы публикуемая карта присутствовала во многих атласах и была более распространенной ранее, то судьбе территорий современной Республики Беларусь уделялось бы больше внимания.

Библиографические ссылки

1. Bihl W. Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litovsk. Wien ; Köln ; Graz : Böhlau, 1970.
2. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. R22061 Auswärtiges Amt, Abteilung A. Akten betreffend: Friedensverhandlungen mit Rußland in Brest-Litowsk. Liste № 000015.
3. Friedensvertrag zwischen Deutschland, Österreich-Ungarn, Bulgarien und der Türkei einerseits und Rußland andererseits // Dtsch. Reichsgesetzblatt Bd. 1918. 11 Juni (№ 77). S. 480–621.
4. Friedensvertrag zwischen Deutschland, Österreich-Ungarn, Bulgarien und der Türkei einerseits und der Ukrainischen Volksrepublik andererseits // Dtsch. Reichsgesetzblatt Bd. 1918. 9 August (№ 107). S. 1010–1029.
5. Deutsch-Russischer Ergänzungsvertrag zu dem Friedensvertrage zwischen Deutschland, Österreich-Ungarn, Bulgarien und der Türkei einerseits und Rußland andererseits // Dtsch. Reichsgesetzblatt Bd. 1918. 1 Oktober (№ 130). S. 1154–1171.
6. Фельштинский Ю. Крушение мировой революции. Брестский мир. М. : Терра, 1992.
7. Ленин В. И. Тезисы по вопросу о немедленном заключении сепаратного и аннексионистского мира // Правда. 1918. 24 февр. (№ 34).
8. Ursachen und Folgen. Vom deutschen Zusammenbruch 1918 und 1945 bis zur staatlichen Neuordnung Deutschlands in der Gegenwart. Eine Urkunden- und Dokumentensammlung zur Zeitgeschichte in 29 Bänden / H. Michaelis, E. Schraepfer (Hrsg.). Berlin : Vgl. H. Wendler, 1958/1959. Bd. 2 : Der militärische Zusammenbruch und das Ende des Kaiserreiches.
9. Hahlweg W. Der Friede von Brest-Litowsk: ein unveröffentlichter Band aus dem Werk des Untersuchungsausschusses der Deutschen Verfassunggebenden Nationalversammlung und des Deutschen Reichstages. Düsseldorf : Droste, 1971.
10. Putzger F. W. Historischer Atlas. Bielefeld : Cornelsen : Velhagen & Klasing, 1979.
11. Декреты Советской власти : в 2 т. М. : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1957. Т. I : 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г.
12. Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст. : у 2 кн. / рэд. кал. А. А. Каваленя [і інш.]. Мінск : Беларус. навука, 2011. Кн. 1.
13. Brest-Litowsk. Ausgewählt und eingeleitet / W. Baumgart, K. Repgen (Hrsg.). Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1969.
14. Такоева И. Т. Гомельская губерния: как все начиналось. Незвестные страницы. Гомель : ред. газ. «Гомел. праўда», 2014.
15. Трацяк С. А. Брэсцкі мир і грамадска-палітычныя працэсы ў Беларусі. Лістапад 1917 – студзень 1919 г. Мінск : Беларус. навука, 2009.
16. Paprocki St. J. Polen und das Minderheitenproblem: Informationen in Umrissen. Warszawa : Inst. zur Erforsch. der Minderheitsfragen, 1935.
17. Curschmann F. Die Weißruthenen. Ein erwachendes slawisches Bauernvolk // Deutsche Rundschau. XLIV (= Jahrgang 44). Berlin, 1918. S. 273–296.
18. Haffner S. Die sieben Todsünden des Deutschen Reiches im Ersten Weltkrieg, Köln : Lübbe, 2014.
19. Hahlweg W. Der Diktatfrieden von Brest-Litowsk 1918 und die bolschewistische Weltrevolution. Münster (Westfalen) : Aschendorff, 1960.
20. Wheeler-Bennett J. W. Brest-Litovsk: the forgotten peace, March, 1918. London : Macmillan, 1963.
21. Павлович М. П. Основы империалистической политики и мировая война. М. : Изд-во ВЦИК Советов Р., С., К. и К. Депутатов, 1918. Кн. 11, ч. 1 : Брестский мир и условия экономического возрождения России.
22. Krumeich G. Die 101 wichtigsten Fragen: Der erste Weltkrieg. München : C. H. Beck, 2015.

23. Pares B. A history of Russia. New York : Knopf, 1952.

24. Rudling P. A. The rise and fall of Belarusian nationalism, 1906–1931. Pittsburgh : Univ. of Pittsb. Press, 2015.

References

1. Bihl W. Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litovsk. Wien ; Köln ; Graz : Böhlau, 1970 (in Ger.).
2. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. R22061 Auswärtiges Amt, Abteilung A. Akten betreffend: Friedensverhandlungen mit Rußland in Brest-Litowsk. Liste № 000015 (in Ger.).
3. Friedensvertrag zwischen Deutschland, Österreich-Ungarn, Bulgarien und der Türkei einerseits und Rußland andererseits. *Dtsch. Reichsgesetzblatt Bd.* 1918. 11 Juni (No. 77). S. 480–621 (in Ger.).
4. Friedensvertrag zwischen Deutschland, Österreich-Ungarn, Bulgarien und der Türkei einerseits und der Ukrainischen Volksrepublik andererseits. *Dtsch. Reichsgesetzblatt Bd.* 1918. 9 August (No. 107). S. 1010–1029 (in Ger.).
5. Deutsch-Russischer Ergänzungsvertrag zu dem Friedensvertrage zwischen Deutschland, Österreich-Ungarn, Bulgarien und der Türkei einerseits und Rußland andererseits. *Dtsch. Reichsgesetzblatt Bd.* 1918. 1 Oktober (No. 130). S. 1154–1171 (in Ger.).
6. Fel'shtinskii Y. Krushenie mirovoi revolyutsii. Brestskii mir [The collapse of the world revolution. The Brest Peace]. Moscow : Terra, 1992 (in Russ.).
7. Lenin V. I. Tezisy po voprosu o nemedlennom zaklyuchenii separatnogo i anneksionistskogo mira [Theses on the question of the immediate conclusion of a separate and annexationist world]. *Pravda.* 1918. 24 Feb. (No. 34) (in Russ.).
8. Michaelis H., Schraepfer E. (Hrsg.). Ursachen und Folgen. Vom deutschen Zusammenbruch 1918 und 1945 bis zur staatlichen Neuordnung Deutschlands in der Gegenwart. Eine Urkunden- und Dokumentensammlung zur Zeitgeschichte : in 29 Bänden. Berlin : Vgl. H. Wendler, 1958/1959. Bd. 2 : Der militärische Zusammenbruch und das Ende des Kaiserreiches (in Ger.).
9. Hahlweg W. Der Friede von Brest-Litowsk: ein unveröffentlichter Band aus dem Werk des Untersuchungsausschusses der Deutschen Verfassunggebenden Nationalversammlung und des Deutschen Reichstages. Düsseldorf : Droste, 1971 (in Ger.).
10. Putzger F. W. Historischer Atlas. Bielefeld : Cornelsen : Velhagen & Klasing, 1979 (in Ger.).
11. Dekrety Sovetskoi vlasti [Decrees of the Soviet Government] : in 2 vols. Moscow : State publ. house of polit. lit., 1957. Vol. I : 25 Oct. 1917 – 16 March 1918 (in Russ.).
12. Kavalenja A. A., Smiachovich M. U., Kasciuk M. P., et al. Gistoryja belaruskaj dzjarzhavasci w kancy XVIII – pachatku XXI st. [The history of the Belarusian statehood in the end of XVIII – beginning of the XXI century] : in 2 vols. Minsk : Belarus. navuka, 2011. Vol. 1 (in Belarus.).
13. Baumgart W., Repgen K. (Hrsg.). Brest-Litowsk. Ausgewählt und eingeleitet. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1969 (in Ger.).
14. Takoeva I. T. Gomel'skaya guberniya: kak vse nachinalos'. Neizvestnye stranitsy [Homel province: how it all began. Unknown Pages]. Gomel : red. gaz. «Gomel'skaja pravda», 2014 (in Russ.).
15. Traccjak S. A. Brjescki mir i gramadska-palitychnyja pracjesy w Belarusi. Listapad 1917 – studzen' 1919 g. [Brest peace i socio-political processes in Belarus. November 1917 – January 1919]. Minsk : Belarus. navuka, 2009 (in Belarus.).
16. Paprocki St. J. Polen und das Minderheitenproblem: Informationen in Umrissen. Warszawa : Inst. zur Erforsch. der Minderheitsfragen, 1935 (in Ger.).
17. Curschmann F. Die Weißruthenen. Ein erwachendes slawisches Bauernvolk. In: *Deutsche Rundschau. XLIV (= Jahrgang 44)*. Berlin, 1918. S. 273–296 (in Ger.).
18. Haffner S. Die sieben Todsünden des Deutschen Reiches im Ersten Weltkrieg, Köln : Lübbe, 2014 (in Ger.).
19. Hahlweg W. Der Diktatfrieden von Brest-Litowsk 1918 und die bolschewistische Weltrevolution. Münster (Westfalen) : Aschendorff, 1960 (in Ger.).
20. Wheeler-Bennett J. W. Brest-Litovsk: the forgotten peace, March, 1918. London : Macmillan, 1963 (in Ger.).
21. Pavlovich M. P. Osnovy imperialisticheskoi politiki i mirovaya voina [The foundations of imperialist policy and the world war]. Moscow : Izd. VTsIK Sovetov R., S., K. i K. Deputatov, 1918. Vol. 11, part 1 : Brestskii mir i usloviya ekonomicheskogo vrozozhdeniya Rossii (in Russ.).
22. Krumeich G. Die 101 wichtigsten Fragen: Der erste Weltkrieg. München : C. H. Beck, 2015 (in Ger.).
23. Pares B. A history of Russia. New York : Knopf, 1952.
24. Rudling P. A. The rise and fall of Belarusian nationalism, 1906–1931. Pittsburgh : Univ. of Pittsb. Press, 2015.

Статья поступила в редколлегию 01.12.2017.
Received by editorial board 01.12.2017.

УДК 378.147.091.12(476-25)

БЕЛОРУССКИЙ ПЕРИОД В НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОФЕССОРА Л. И. ЛУБНЫ-ГЕРЦЫКА (1880–1965)

А. Н. МАКСИМЧИК¹⁾

¹⁾Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь

Исследуется деятельность в областях экономики и сельскохозяйственной и демографической статистики известного советского ученого Л. И. Лубны-Герцыка. На основе выявленных архивных документов раскрывается его научная и педагогическая работа на факультете общественных наук Белорусского государственного университета, а также малоизвестные биографические сведения. Подробно рассмотрены направления деятельности профессора, причины прекращения работы в университете. Утверждается, что, несмотря на непродолжительное время работы в БГУ, Л. И. Лубны-Герцык заложил основы университетской статистики и демографии.

Ключевые слова: Л. И. Лубны-Герцык; статистика; демография; факультет общественных наук; Белорусский государственный университет.

БЕЛАРУСКІ ПЕРЫЯД У НАВУКОВА-ПЕДАГАГІЧНАЙ ДЗЕЙНАСЦІ ПРАФЕСАРА Л. І. ЛУБНЫ-ГЕРЦЫКА (1880–1965)

А. М. МАКСИМЧЫК^{1*}

^{1*)}Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь

Даследуецца дзейнасць у галіне эканомікі і сельскагаспадарчай і дэмаграфічнай статыстыкі вядомага савецкага вучонага Л. І. Лубны-Герцыка. На аснове выяўленых архіўных дакументаў раскрываецца яго навуковая і педагагічная праца на факультэце грамадскіх навук Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, прыводзяцца малавядомыя біяграфічныя звесткі. Падрабязна разглядаюцца напрамкі дзейнасці прафесара, прычыны спынення яго працы ва ўніверсітэце. Сцвярджаецца, што, нягледзячы на ​​непрацяглы час працы ў БДУ, Л. І. Лубны-Герцык заклаў асновы ўніверсітэцкай статыстыкі і дэмаграфіі.

Ключавыя словы: Л. І. Лубны-Герцык; статыстыка; дэмаграфія; факультэт грамадскіх навук; Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.

THE BELARUSIAN PERIOD IN SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ACTIVITY OF PROFESSOR L. I. LUBNY-GERTSYK (1880–1965)

A. N. MAKSIMCHIK^a

^aBelarusian State University, 4 Niezaliežnasci Avenue, Minsk 220030, Belarus

Article is devoted to the famous Soviet scientist in the field of agricultural and demographic statistics and to the economy L. I. Lubny-Gertsyk. On the basis of the revealed archival documents his scientific and pedagogical activity at faculty of social sciences of the Belarusian State University and also little-known biographic data reveals. In article the areas of work

Образец цитирования:

Максимчик А. Н. Белорусский период в научно-педагогической деятельности профессора Л. И. Лубны-Герцыка (1880–1965) // Журн. Белорус. гос. ун-та. История. 2018. № 2. С. 57–67.

For citation:

Maksimchik A. N. The Belarusian period in scientific and pedagogical activity of professor L. I. Lubny-Gertsyk (1880–1965). *J. Belarus. State Univ. Hist.* 2018. No. 2. P. 57–67 (in Russ.).

Автор:

Андрей Николаевич Максимчик – кандидат исторических наук; доцент кафедры истории Беларуси нового и новейшего времени исторического факультета.

Author:

Andrey N. Maksimchik, PhD (history); associate professor at the department of Modern and Contemporary history of Belarus, faculty of history.
forest_child@list.ru

of professor, the reason of termination of work at the University are in detail considered. Despite short operating time in BSU L. I. Lubny-Gertsyk has laid the foundation of university statistics and demography.

Key words: L. I. Lubny-Gertsyk; statistics; demography; faculty of social sciences; Belarusian State University.

Введение

В истории Белорусского государственного университета есть первопроходцы, организаторы и основатели научных школ и направлений. К числу таких людей без сомнений можно отнести Льва Иосифовича Лубны-Герцыка, с именем которого связано начало преподавания в университете статистической науки, демографии и экономики. Однако эта недолгая деятельность в биографии ученого практически не освещена в белорусской историографии [1, с. 189; 2, с. 172; 3]. Мало того, информация о нем как о профессоре БГУ не всегда имеет под собой документальную основу, что в итоге дает искаженное представление о деятельности Л. И. Лубны-Герцыка. Так, в одной из монографий авторы допустили

ошибку в указании периода работы ученого в университете, а также читаемых им курсов на различных факультетах¹. Исправление подобного рода неточностей, более подробное освещение фактов биографии и научно-педагогической деятельности в БГУ Л. И. Лубны-Герцыка послужили целями настоящей статьи. В качестве источниковой базы исследования выступили архивные материалы, выявленные в фондах Национального архива Республики Беларусь (Ф. 205 – Белорусский государственный университет) и Архива Российской академии наук (Ф. 1541 – личный фонд Л. И. Лубны-Герцыка, Ф. 1548 – личный фонд В. И. Пичеты), а также опубликованные работы Льва Иосифовича.

Результаты и обсуждение

Лев Иосифович Лубны-Герцык был представителем старинного дворянского рода Великого княжества Литовского герба Ястржембец. Род Герцык из Лубны, известный согласно историческим источникам с XV в., в 1838 г. был внесен в VI часть дворянской родословной книги Витебской губернии. Один из ярчайших представителей рода – дед Льва Иосифовича генерал-майор А. К. Герцык, уроженец Витебской губернии, активный участник Крымской войны 1853–1856 гг. От него тянутся генеалогические ветви будущих известных поэтов и литераторов, ученых и инженеров рода Лубны-Герцык. Отец будущего профессора БГУ был крупным инженером-строителем, возводившим новые фабрики для Соколовской мануфактуры известного купца и инженер-технолога А. И. Баранова в Александровском уезде Владимирской губернии. Мать ученого Юлия Антоновна (в девичестве Вокач), также происходившая из старинного дворянского рода, была двоюродной сестрой актрисы О. Л. Книппер, которая в 1901 г. вышла замуж за А. П. Чехова. В семье Лубны-Герцык воспитывалось четверо детей: сыновья Лев, Константин, Николай и дочь Евгения. В родовой усадьбе Ивановское (Ногинский район Московской области) всегда гостили

известные деятели культуры и искусства того времени. Однако, несмотря на то, что царившая в доме художественно-поэтическая и творческая атмосфера благотворно повлияла на детей, все они пошли по тернистому и нелегкому пути науки. Евгения и Константин, получив высшее образование, уже в советские годы посвятили себя комплексному изучению и освоению естественных производительных сил Алтайско-Иртышского района, Николай преподавал артиллерию в одном из военных учебных заведений, а Лев всю жизнь положил на алтарь демографии, экономики и статистики. В отличие от братьев и сестры², Лев Иосифович прожил долгую жизнь, за которую успел многое сделать, результаты его трудов актуальны и по сегодняшний день, они имеют высокий индекс цитирования.

Родился Л. И. Лубны-Герцык 18 ноября (1 декабря) 1880 г. в деревне Струнино Александровского уезда Владимирской губернии³. В «Кратком жизнеописании» (1946) он указывал на то, что родился «на фабрике, где отец... работал служащим»⁴. Интересен тот факт, что свое дворянское происхождение Лев Иосифович никогда не скрывал, в советское время, заполняя анкеты при приеме на работу, в соответствующей графе он всегда писал «из дворян»⁵.

¹В работе «Вклад ученых БГУ в развитие экономического образования и экономической мысли Беларуси» указано, что Л. И. Лубны-Герцык работал в БГУ с 1921 по 1929 гг. (стр. 189), кроме того, авторы ошибочно отнесли курсы доцента И. Я. Герцыка («Политическая экономия», «История социализма», «Денежное обращение и кредит», «Банковская техника», «История экономических учений») к дисциплинам Льва Иосифовича (стр. 13).

²Николай Иосифович погиб в 1927 г. в Монголии; Константин Иосифович был репрессирован, а в 1941 г. умер в лагере; Евгения Иосифовна умерла в 1943 г.

³НАРБ. Ф. 205. Оп. 3. Д. 4918. Л. 1.

⁴Арх. Рос. акад. наук. Ф. 1541. Оп. 1. Д. 60. Л. 1 (здесь и далее цитаты приводятся с сохранением речевых особенностей оригинала. – А. М.).

⁵НАРБ. Ф. 205. Оп. 3. Д. 4918. Л. 1; Арх. Рос. акад. наук. Ф. 1541. Оп. 1. Д. 60. Л. 2.

В 1900 г. Л. И. Лубны-Герцык окончил полный курс пятой Московской классической гимназии (находилась на углу улиц Поварская и Большая Молчановка). В ее главе стоял замечательный педагог и переводчик А. В. Адольф, для которого классическое образование было связано с воспитанием высокой нравственности. На сохранившейся фотографии класса, в котором учился Лев Иосифович (1898), запечатлен учитель древнегреческого языка Н. Н. Трескин, также оказавший большое влияние на развитие гуманистического мирозерцания гимназистов. Сокурсниками Л. И. Лубны-Герцыка были будущие известные историк-античник В. Н. Дьяков⁶, биохимик А. Р. Кизель, католический священник, высланный на философском пароходе, В. В. Абрикосов.

По завершении обучения в гимназии Л. И. Лубны-Герцык поступил на естественное отделение физико-математического факультета Императорского Московского университета (после 1917 – Московский государственный университет), которое в 1904 г. окончил с дипломом первой степени⁷. Согласно личному листку по учету кадров Лев Иосифович получил специальность «Физиология растений»⁸. В автобиографии ученый отмечал: «Еще с первых лет пребывания в Университете [меня] стали интересовать экономические проблемы. С целью изучить экономику сельского хозяйства я поступил по окончании университета в Петровскую сельскохозяйственную академию⁹. Прослушав там полугодовой курс, я воспользовался случаем занять место временно исполняющего обязанности уездного земского агронома в Суздальском уезде Владимирской губернии. Состоял в этой должности до осени 1905 г., когда, убедившись окончательно в своем тяготении к вопросам экономики, решил посвятить себя всецело изучению экономических наук. С этой целью я вернулся в Москву, принял на себя обязанности преподавателя сначала естественных наук и товароведения, а потом политической экономики и законоведения в частном коммерческом училище А. Л. Плестерера и одновременно стал экстерном проходить курс экономического отделения юридического факультета»¹⁰. В 1908 г. профессор сдал государственные экзамены по циклу экономических наук и получил диплом первой степени по специальности «Статистик-экономист». В 1914 г. Лев Иосифович на «отлично» сдал магистерские экзамены по предмету «Политическая экономия и статистика» в Императорском Московском уни-

верситете. За годы учебы Л. И. Лубны-Герцык овладел английским, немецким и французским языками, что позволило ему быть в курсе всех свежих общеевропейских тенденций в области статистики и экономики.

После окончания 10-летнего периода обучения Лев Иосифович женился на дочери известного банкира Елизавете Александровне Шлезингер. Через год, в 1915 г., в их семье родился сын Александр. Елизавета Александровна в январе 1966 г., уже после смерти мужа, передала в Архив Российской академии наук его научные труды, часть из них так и остались незавершенными и неопубликованными (монографии «Социализм и проблемы населенности», «Где выход?», «Проблемы олигантропии», «Китай»). Также в архив были переданы материалы биографического характера¹¹.

Начало научно-исследовательской деятельности молодого экономиста-статистика совпало с тяжелыми для экономики страны годами Первой мировой войны. В это время государство принимало все меры для переориентации промышленности на военное производство и увеличение его роста. Не последнюю роль в реализации этих мероприятий с 1915 г. стала играть Комиссия по изучению естественных и производительных сил России. Комиссия поставила перед собой цель перевести научно-исследовательскую работу целого ряда естественных и точных наук в практическую плоскость для нужд армии и страны. Достижение данной цели было невозможно без привлечения знаний из области статистики и экономики. Именно на волне такого живого интереса к данным наукам Лев Иосифович начал свою научную деятельность. В 1915 г. в «Агрономическом журнале», на страницах которого публиковались известные российские экономисты-аграрники того времени, Л. И. Лубны-Герцык поместил свою первую статью «О нормальной интенсивности земледелия» [4; 5]. За ее основу был взят доклад, зачитанный автором 5 марта 1915 г. на заседании общества им. А. И. Чупрова посвященный разработке общественных наук при Московском университете. В статье подчеркивалось следующее: «Вопрос о нормальной интенсивности земледелия представляется, на мой взгляд, чрезвычайно важным в связи с одним из самых основных вопросов современной науки о народном хозяйстве – проблемой наиболее рационального, так сказать, оптимального соотношения между численностью населения и наличными запасами природных благ. Мне представляется, что именно в наше время

⁶В 1921–1925 гг. преподавал на педагогическом факультете БГУ, где читал курсы «История Европы XVI–XVII в.» и «История новых европейских обществ».

⁷НАРБ. Ф. 205. Оп. 3. Д. 4918. Л. 11.

⁸Арх. Рос. акад. наук. Ф. 1541. Оп. 1. Д. 60. Л. 2.

⁹В 1894 г. Петровская сельскохозяйственная академия была переименована в Московский сельскохозяйственный институт. – А. М.

¹⁰НАРБ. Ф. 205. Оп. 3. Д. 4918. Л. 11–12 об.

¹¹Арх. Рос. акад. наук. Ф. 1541. Оп. 1. Д. 61. Л. 3–3 об.

эта проблема принимает особенно резкую беспокоящую и мысль и воображение, форму, и, вероятно, в ближайшем будущем явления народной жизни настойчиво требуют того или иного ее решения. Я уверен, что независимо от того, возможно или невозможно ее окончательно решить, независимо от ее огромной сложности, проблему о нормальном отношении между численностью населения и запасами природных благ придется поставить в центре современной науки о народном хозяйстве» [4]. Именно в этой работе впервые была высказана мысль о том, что «наивысшая, возможная при максимальной производительности земли плотность населения лежит значительно выше того уровня населенности, который совместим с максимумом народного благосостояния» [5]. Данная статья в какой-то мере очертила круг вопросов, ответы на которые Л. И. Лубны-Герцык усердно искал в уже новых политических реалиях.

Революционные потрясения 1917 г. не только значительно расширили научный кругозор Л. И. Лубны-Герцыка, но и сделали его педагогическую деятельность более востребованной. Педагогический опыт и обширные знания ученого в различных сферах и областях не могли не остаться без внимания руководства молодой республики. В июле 1917 г. Лев Иосифович издает работу «Земельный вопрос в связи с проблемой населенности», в которой отстаивал точку зрения о том, что перенаселение России является одной из главных причин бедственного положения граждан.

Помимо преподавания в коммерческом училище А. Л. Плестерера в 1918 г., Л. И. Лубны-Герцык после прочтения ряда пробных лекций по статистике был принят в число приват-доцентов юридического факультета Московского государственного университета [6, с. 11], где читал курсы «Учение о народонаселении» и «Мировое снабжение сырьем, продовольствием и топливом», вел семинарии по экономической политике сельского хозяйства и политической экономии. В стенах родной альма-матер профессор проработал до 1928 г. С 1919 по 1923 г. курс статистики слушали студенты Военно-педагогического, Пречистенского практического и Финансово-экономического институтов Москвы [7, с. 14]. Во время работы в Пречистенском институте Л. И. Лубны-Герцык близко познакомился с преподававшим там В. И. Пичетой – будущим ректором БГУ. Студент Я. Мейеров, сравнивая этих преподавателей с другими работниками БГУ, называл их «цензовые ученые», подчеркивая тем самым высокую планку их профессионализма [8]. Вполне возможно, что именно знакомство с В. И. Пичетой послужило тому, что в 1923 г. Лев Иосифович был приглашен в БГУ на должность профессора кафедры статистики. Однако перед тем как более подробно осветить белорусский период деятель-

ности профессора, стоит несколько слов сказать о его научно-исследовательской работе, поскольку она накладывала отпечаток на работу в университете.

Педагогическую деятельность в московских институтах Л. И. Лубны-Герцык совмещал с работой в Центральном статистическом управлении, где до 1920 г. работал консультантом, а после – заведующим подотделом нормативных изысканий в области сельского хозяйства и заведующим отделом статистики движения и исчислений населения. С весны 1922 г. к указанному прибавилась работа в Государственном колонизационном научно-исследовательском институте (Госколонит), занимавшимся проблемами колонизации и переселения в системе государственных мероприятий по восстановлению и развитию народного хозяйства. В 1924 г. по заданию Народного комиссариата земледелия СССР Госколонит занялся разработкой вопроса об избыточном труде в СССР. Главными были поставлены следующие задачи: «1) Выяснить картину распределения трудовых сил на территории Союза в сельском хозяйстве и промышленности в довоенное время и после революции; 2) установить по районам Госплана соответствие наличного труда и трудоемкости сельского хозяйства и промышленности в довоенное время и после революции; 3) выяснить в общей проблеме избыточного труда значение перемещения труда, как способа к ее разрешению, и 4) установить по возможности направление и степень напряженности главнейших потоков, по которым движется избыточный труд в поисках его приложения, как в смысле переселения из одних районов в другие, так и в смысле перехода из одной отрасли в другую» [9, с. 14]. Заведующий отделом миграционных и колонизационных процессов Госколониата Л. И. Лубны-Герцык возглавил работу Комиссии по определению масштабов аграрного перенаселения. В первую очередь было решено проработать вопрос об избыточном труде только в сельском хозяйстве, так как в те годы в СССР оно было основной и доминирующей областью приложения труда. Комиссией были выбраны четыре района по государственному плану: Северо-Западный (территория БССР), Западный, Центрально-Промышленный и Центрально-Земледельческий. В результате проделанной Всесоюзным переселенческим комитетом и Народным комиссариатом земледелия РСФСР работы на основании заявок с мест был определен план переселенцев на десять лет с 1925–1935 гг. численностью 5 млн 200 тыс. человек [10, с. 272–273]. Л. И. Лубны-Герцык анализировал величину избыточности труда и основные межрайонные переселения населения и связывал их с «нормой населенности». По мнению ученого, данная норма предполагает «оптималь-

ные отношения между численностью населения и внешней средой». Он считал, что привести нарушенное равновесие к норме возможно за счет военных действий, голода, эпидемий, а также колонизации.

В этот период Лев Иосифович издал также ряд монографий «О переводе капитала в трудовые эквиваленты» (1922), «Об аграрном перенаселении России» (1923), публиковал статьи в журналах «Вестник статистики», «Бюллетень Центрального статистического управления», «Сельское и лесное хозяйство», «Труды Государственного колонизационного научно-исследовательского института», выступал с докладами в обществе для изучения общественных наук им. А. И. Чупрова («О намечающемся новом направлении в развитии экономической науки», 1919; «О нормативных изысканиях», 1919; «Об измерении издержек производства в трудовых эквивалентах», 1922), в Русском евгеническом обществе при Институте экспериментальной биологии («Современное освещение проблемы населенности», 1921; «Опыт посемейного демографического исследования», 1921), в Научно-исследовательском институте сельского хозяйства, экономики и политики («О нормативных изысканиях», 1921)¹².

Несмотря на загруженность, Лев Иосифович, скорее всего по личному приглашению В. И. Пичеты, согласился перейти на работу в БГУ. С 1 января 1923 г. Л. И. Лубны-Герцык был зачислен в штат профессорско-преподавательского состава. Его появление в университете было долгожданным, об этом свидетельствует итоговый отчет по первому учебному году работы БГУ (1921/22), согласно которому должность преподавателя по дисциплине «Теория статистики» на всех отделениях факультета общественных наук была вакантной [11]. Предметная комиссия по экономическим дисциплинам университета 10 марта 1923 г. в протоколе заседания отметила: «принимая во внимание отзывы о печатных трудах Лубны-Герцыка равно и то, что занимает кафедру статистики в некоторых высших учебных заведениях Москвы, признать его кандидатуру на должность профессора статистики желательной»¹³. Постановлением Государственного ученого совета Наркомпроса РСФСР 27 апреля 1923 г. Лев Иосифович был утвержден в должности профессора факультета общественных наук БГУ по кафедре статистики¹⁴. На экономическом и правовом отделениях ученый начал читать лекции и вести семинарии по курсу «Статистика».

Практически сразу Л. И. Лубны-Герцык подготовил «Записку о преподавании статистики в Белорусском государственном университете», в которой обозначил свои пожелания и требования к методике проведения занятий со студентами. В записке отмечалось: «Преподавание ведется как в лекционной форме, так и в форме семинарских занятий. Лекционная форма неизбежна в виду значительной сложности статистического метода в современной его разработке. Необходимо разъяснять аудитории теоремы и формулы математической статистики, их вывод и практическое приложение, а также приемы статистической практики. Семинарская работа включает как соби́рание и разработку сырого материала, так и доклады на заданные темы по вопросам теоретической статистики и анализу опубликованных статистических материалов с последующим обсуждением этих докладов. <...> В семинарии повышенного типа для подготовленных студентов ведутся исследования на более углубленные темы, как по статистической методологии, так и по сырым и опубликованным статистическим материалам»¹⁵. В деканат факультета общественных наук ученый также направил развернутую программу по курсу общей статистики, текст которой хранится в Национальном архиве Республики Беларусь. Программа включала в себя разделы, посвященные истории статистики, теории вероятностей, методам и методологии исследования, источникам погрешностей статистического наблюдения, подготовке и анализу статистических таблиц, понятию статистического ряда, установлению причиннозависимостей и т. д.¹⁶ Весной 1923 г. Л. И. Лубны-Герцык в порядке семинарских занятий по статистике со студентами организовал обследование хозяйств БССР, имеющих огороды, поскольку «знакомство студентов с сырым материалом» являлось, по его мнению, целесообразным и полезным занятием в рамках данного курса¹⁷.

Однако уже в самом начале преподавания в БГУ Лев Иосифович столкнулся с рядом проблем. Во-первых, его появление в университете пришлось на середину 1922/23 учебного года, что не позволило Л. И. Лубны-Герцыку вычитать весь курс к началу экзаменационной сессии. Во-вторых, студенты испытывали дефицит учебной литературы по курсу статистики, в-третьих, в заявлении от 21 мая 1923 г. в деканат факультета общественных наук профессор, помимо всего вышесказанного, указал на то, что он не в состоянии качественно принять экзамен по статистике вследствие боль-

¹²НАРБ. Ф. 205. Оп. 3. Д. 4918. Л. 12.

¹³Там же. Оп. 1. Д. 1145. Л. 17.

¹⁴Там же. Оп. 3. Д. 4918. Л. 5, 8.

¹⁵Там же. Оп. 1. Д. 85. Л. 2, 2 об., 3.

¹⁶Там же. Д. 85. Л. 1.

¹⁷Там же. Д. 102. Л. 24; Д. 1142. Л. 1.

шого количества экзаменуемых студентов (более 600 человек). Исправить сложившуюся ситуацию, по мнению Льва Иосифовича, могло приглашение ассистента по статистике, «хотя бы временно на осенний экзаменационный период»¹⁸. Деканат факультета, в лице его руководителя профессора С. З. Каценбогена, с пониманием отнесся к данной просьбе. Будучи хорошо осведомленным о суммарной недельной нагрузке лектора, С. З. Каценбоген стал искать кандидатуру на должность ассистента по кафедре статистики. Вскоре это вакансия была закрыта перешедшим с должности руководителя Гомельского губернского статистического бюро А. Н. Арцимовичем, который после утверждения Главным управлением профессионального образования 8 сентября 1923 г. был зачислен на кафедру статистики в должности преподавателя [12, с. 232–233].

Несмотря на довольно затратный по времени и силам первый учебный год в БГУ, Лев Иосифович успевал читать курс общей статистики и вести по нему практические занятия в Пречистенском практическом институте в Москве, а также по политической экономии для подготовленных студентов в Первом Московском государственном институте. Помимо этого, в 1923 г. он опубликовал работу «Что такое перенаселение», сдал в печать ряд объемных научных статей, выступил на Всероссийском статистическом съезде с докладом «О выражении издержек производства в трудовых эквивалентах»¹⁹, в Госколоните – «О перенаселении» и «Трудоемкость земледелия по материалам Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1917 г.», в Русском евгеническом обществе – «Перенаселение и евгеника»²⁰.

К новому 1923/24 учебному году Л. И. Лубны-Герцык решил подойти заблаговременно, чтобы свести к минимуму потерю драгоценного времени, усилив при этом результативность труда по всем научным и учебным фронтам. Это было крайне важно, поскольку его постоянным местом жительства и работы оставалась Москва. В сентябре 1923 г. Лев Иосифович проинформировал деканат факультета общественных наук о том, что приехать в Минск для чтения лекций может только в определенный срок²¹. Как показывают архивные документы, руководство университета всегда старалось удовлетворять пожелания профессора. Интерес

представляет записка на его имя следующего содержания: «Деканат ФОНа условно поставил Вашу лекцию на среду 3 октября [1923 г.] от 6 ч.[асов] 50[минут] до 8 [часов] 20 м[инут] имея в виду, что может быть Вы захотите не потерять дня. О Вашем желании благоволиите сообщить...»²² Можно предположить, что речь в документе идет не о вечернем, а об утреннем времени начала лекций, что указывает, с одной стороны, на уважительное отношение руководства факультета к лектору, а с другой – на ограниченные возможности его пребывания в Минске. Об отношении студентов к таким заутренним лекциям, к сожалению, сведений обнаружить не удалось.

В 1923/24 учебном году Лев Иосифович продолжил читать курс лекций по общей статистике, вел просеминарий для студентов первого курса и семинарии для подготовленных студентов по этому же предмету. Кроме этого, он успевал читать «Основы сельскохозяйственной статистики» на Смоленских губернских статистических курсах²³. В годовом отчете Л. И. Лубны-Герцык писал: «В частности, предметом семинарских тем послужила сводка и научная обработка добытых путем семинарских занятий в 1922/1923 учебном году материалов по огородничеству Белоруссии и выборки из сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 г. Весной 1924 г. организовано посемейное демографическое обследование в пределах Белоруссии»²⁴. На заседании предметной комиссии по экономическим дисциплинам 17 октября 1923 г. Лев Иосифович анонсировал также ряд тем по теории статистики на семинарские занятия: «Движение цен, импорт продовольствия в Америку и Англию, разработка формуляра бюджетных исследований и т. п. Кроме этого предполагаю выпустить анкету по выявлению морального облика современной молодежи и в частности, студенчества»²⁵.

Можно считать, что Л. И. Лубны-Герцык стал основоположником не только статистики, но и демографии в БГУ. В 1923 г. в Белорусском научном обществе при БГУ ученый выступил с докладом «О понятии перенаселения», а на втором курсе экономического отделения в том же году стал читать факультативный курс «Учение о народонаселении». Представление об этом курсе можно получить из подготовленной им программы. По нашему мнению, будет актуально привести ее текст цели-

¹⁸ Там же. Д. 1145. Л. 41–41 об.

¹⁹ Лубны-Герцык Л. И. О выражении издержек производства в трудовых эквивалентах // Тезисы докладов Всероссийского статистического съезда 3–13 ноября 1922 г. / Центр. стат. управление. М., 1922. С. 94.

²⁰ Каценбоген С. З. Белорусский государственный университет. За 1922–1923 акад. год (Итоги и перспективы) // Працы БДУ. 1923. № 4/5. С. 243.

²¹ НАРБ. Ф. 205. Оп. 1. Д. 1145. Л. 70.

²² Там же. Д. 1145. Л. 75.

²³ Там же. Д. 1141. Л. 8–8 об.

²⁴ Там же. Д. 1142. Л. 1.

²⁵ Там же.

ком. В рамках курса студентам предлагалось изучить следующие разделы:

«1. Понятие о предмете учения о народонаселении и его место среди экономических дисциплин. Основное хозяйственное отношение численности населения к запросу природных благ. Зависимость между формами народного хозяйства и плотностью населения.

2. Движение народонаселения в истории. Проблема продолжительности существования человеческого рода. Гипотезы о развитии населенности в доисторические эпохи. Численность населения, предопределяемого формами первобытного хозяйства.

3. Численность населения и его движение в древности. Источники сведений о населенности в древности: данные источников исчисления военнообязанного населения. Переписи. Сведения о населенности древнего Египта, Сирии и других восточных стран.

4. Численность и движение народонаселения древних Греции и Рима. Проблема соотношения численности свободного населения и рабов. Факторы, препятствовавшие развитию населения в древности. Уменьшение населения в эпохи падения Греции и Рима. Политика населенности в древности.

5. Численность и движение народонаселения в Средние века. Источники сведений: переписи, списки податного населения, церковные записи. Численность и движение населения отдельных стран Западной Европы в Средневековье. Соотношение численности сельского и городского населения. Число и населенность средневековых городов. Факторы, определявшие численность и движение населения в Средние века: влияние войн, голодовки, эпидемии. Периоды стационарности и падения численности населения в Средние века. Политика народонаселения в Средние века.

6. Движение населения в Новое время. Источники сведений. Эмиграция в колониальные страны и их заселение. Ускорение прироста населения в Новое время и причины этого явления. Факторы, ускорявшие и тормозившие прирост населения в отдельных странах в Новое время. Дифференциация стран на промышленные и сельскохозяйственные. Рост городов в XIX веке и определявшие его причины. Изменения в соотношении численности отдельных классов населения. Развитие населенности России. Политика населенности в Новое время.

7. Современная численность населения различных стран мира. Методы исчисления: переписи, текущая регистрация. Зависимость плотности населения стран от системы народного хозяйства

и обратная зависимость. Соображение численности различных классов населения. Распределение населения по профессиям, по полу и по возрастным группам.

8. Движение населения в настоящее время. Брачность, рождаемость, смертность и прирост городского и сельского населения в различных странах. Наблюдаемые зависимости этих явления от классового и профессионального положения, культурного уровня и иных факторов. Уменьшение рождаемости в последнее десятилетие.

9. Эмиграция и иммиграция в различные страны. Эмиграция в город и обратное движение населения из городов. Передвижение населения внутри отдельных стран. Причины, обуславливающие движение населения в современности.

10. Теории народонаселения в изложении древних авторов. Проблема населенности в эпоху реформации у меркантилистов. Воззрения писателей 17-го и 18-го веков. Предшественники Мальтуса.

11. Учение Мальтуса. Его «Опыт о законе народонаселения». Последователи Мальтуса в теории и практике. Неомальтузианство. Критика учения Мальтуса. Возражения оптимистов. Оценка учения Мальтуса социалистами.

12. Проблема населенности в организационно-хозяйственной науке. Понятие нормальной населенности. Методологические предпосылки, обуславливающие действительность постановки этой проблемы. Нормальная плотность земледельческого населения. Зависимость от систем сельского хозяйства и природных условий. Вопрос о нормальной сельскохозяйственной продукции.

13. Видимые запасы природных благ, составляющие объект добывающей промышленности. Количество рабочих сил, потребное для их рациональной разработки. Количество сырых продуктов, которые можно получить при рациональной разработке природных богатств.

14. Нормальные размеры различных видов обрабатывающей промышленности, определяемые возможным количеством сырых материалов и количество рабочих, потребных при совершенной их организации.

15. Учет нормальных потребностей людей и количество благ, необходимых для их удовлетворения. Нормальная численность населения, определяемая запасами предметов потребления при рациональной организации народного хозяйства»²⁶.

Кроме того, из архивных документов также известно, что Л. И. Лубны-Герцык являлся научным руководителем дипломных работ студентов. На одном из заседаний экономической предметной

²⁶Там же. Д. 85. Л. 4–4 об.

²⁷Там же. Д. 1149. Л. 10.

комиссии за ним был закреплен студент Л. Я. Тот, темой работы которого был «Характер и логический смысл статистических величин»²⁷. Однако это был первый и последний в БГУ студент-выпускник Льва Иосифовича.

На страницах газеты «Звезда» 6 августа 1924 г. появилась заметка «Ликвидация ФОНа БГУ». В ней отмечалось, что «постановлением коллегии Наркомпроса (от 5 августа 1924 г. – А. М.) ликвидируется факультет общественных наук Белгосуниверситета. Студентам 3-го курса, заканчивающим курс факультета к 1-му января 1925 года, будет представлена возможность его окончить. Часть студентов 2-го и 3-го курсов будет переброшена на общественно-экономический цикл педфака (120 человек на обоих курсах). Остальными студентами будут укомплектованы техникумы. Срок перевода в техникумы установлен до 1-го января 1925 года» [13]. Реорганизация также напрямую затронула и профессорско-преподавательский состав факультета. В правление университета была направлена докладная записка, подписанная С. З. Каценбогеном, в ней отмечалось следующее: «В виду ликвидации ФОНа Деканат обращается с просьбой выяснить срок окончания службы профессоров, преподавателей и научных сотрудников ФОНа, не имеющих занятий на 2-х старших курсах. Со своей стороны Деканата полагает, что этим сроком должно быть 1-е октября. При этом должен быть выяснен вопрос, относится ли положение о выплате дополнительного месячного вознаграждения в качестве ликвидационного, также к научным работникам ВУЗов, приглашаемых на год, и в частности, должно ли быть распространено это положение также и на профессоров, приехавших в Минск на определенные сроки»²⁸. В числе тех, кто согласно учебному плану не будет читать лекции, оказался и профессор Л. И. Лубны-Герцык. На его имя было направлено соответствующее письмо, в котором указывалось: «...Правление Университета глубоко сожалеет, что, вследствие этого постановления, Университет лишается в Вашем лице одного из своих ценнейших сотрудников.

Правление Университета приносит Вам свою искреннюю благодарность за Вашу глубоко полез-

ную деятельность в деле насаждения высшего образования в лишенной его, до самых последних лет, Белоруссии»²⁹. Аналогичные письма получили профессора-правоведы А. В. Горбунов и Б. В. Чредин. На заседании Правления БГУ 9 сентября 1924 г. было принято решение о выплате преподавателям содержания до 1 октября и, как отмечалось в документе, «тем считать расчет с ними окончательно поконченным»³⁰.

На белорусском периоде педагогической работы Льва Иосифовича была поставлена точка. Однако, несмотря на непродолжительный срок его деятельности, он положил начало статистической и демографической науки в БГУ, которые после бережно взращивались его ассистентом А. М. Арцимовичем. О белорусской университетской странице в трудовой деятельности Лев Иосифович вспомнил только в конце 1930-х гг. По невыясненным причинам ученый обратился к В. И. Пичете с просьбой подготовить отзыв о работе в БГУ, в котором Владимир Иванович отметил следующее: «В бытность мою ректором Белорусского государственного университета Правление университета избрало Льва Иосифовича Лубны-Герцык профессором по кафедре статистики на факультете Общественных наук. <...> Правление университета и Деканат факультета подробно были осведомлены о преподавательской деятельности Л. И. Лубны-Герцык и полагали, что в его лице Факультет общественных наук приобрел прекрасного преподавателя и высококвалифицированного специалиста.

Считаю себя обязанным отметить чуткое и внимательное отношение проф. Лубны-Герцык к студентам Белорусского государственного университета. Правление университета с сожалением вынуждено было освободить проф. Лубны-Герцык от должности профессора в Белорусском государственном университете, так как статистика не преподавалась на историко-педагогическом отделении Университета...»³¹

Официально свою педагогическую деятельность Л. И. Лубны-Герцык завершил в 1928 г., когда оставил работу в Московском государственном университете. Всю оставшуюся жизнь он посвятил научно-исследовательской работе³². В мае 1925 г. ученый закончил рукопись книги «Движение населения на

²⁸ Там же. Д. 72. Л. 93.

²⁹ Там же. Л. 94.

³⁰ Там же. Л. 93 об.

³¹ Арх. Рос. акад. наук. Ф. 1548. Оп. 1. Д. 440. Л. 1.

³² Лубны-Герцык Л. И. Густота сети органов ЗАГС в сельской местности // Стат. обозрение. 1927. № 6. С. 90–91; Лубны-Герцык Л. И. Механическое движение населения в 10 городах Союза ССР в апреле 1927 года // Стат. обозрение. 1927. № 9. С. 80–86; Лубны-Герцык Л. И. Механическое движение населения в городах СССР в летнее полугодие 1927 г. // Стат. обозрение. 1928. № 5. С. 95–103; Лубны-Герцык Л. И. Естественное движение населения СССР за 1926 г. // Стат. обозрение. 1928. № 8. С. 85–90; Лубны-Герцык Л., Овчинский Б. Сокращенные таблицы смертности населения Европейской части СССР за 1926 г. // Стат. обозрение. 1929. № 1. С. 90–97; Лубны-Герцык Л. И. Железнодорожное пассажирское движение в СССР в 1925/26 г. // Стат. обозрение. 1929. № 5. С. 90–104.

территории СССР за время мировой войны и революции», целью которой была попытка отметить общие тенденции движения населения СССР в период величайших политических и социальных потрясений первых десятилетий XX в.³³ Географические рамки исследования включали в себя и территорию Витебской, Могилевской и Минской губерний. Итогом вычислений и анализа демографических процессов стал вывод о том, что за время мировой войны и революции численность населения не сократилась, а наоборот возросла более чем на 4 млн человек.

Для Льва Иосифовича 1930-е гг. стали временем постоянной смены мест трудоустройства. В январе 1931 г. он по собственному желанию ушел из Центрального статистического управления СССР и перешел на должность старшего экономиста Треста дорожного машиностроения. С июля 1932 по март 1933 г. профессор работал старшим научным сотрудником и заведующим сектором Всесоюзного научно-исследовательского института строительного производства, а в 1933–1934 гг. – старшим консультантом Всесоюзного управления водохозяйственного строительства. В июле 1934 г. Лев Иосифович устроился на работу профессором-консультантом в Научно-исследовательский институт экономики Московской области, где проработал до 1941 г. и вышел на пенсию³⁴. За этот период Л. И. Лубны-Герцык успел также окончить Марксистско-ленинский университет научных работников в Москве (1934–1936)³⁵. В Научно-исследовательском институте экономики Московской области он работал над следующими темами: «Сельское хозяйство районов-спутников г. Москвы» (1934), «Колхозы и сельскохозяйственные предприятия учреждений и организаций в Московской области» (1935), «Участие районов пригородной зоны в снабжении Москвы сельскохозяйственными продуктами» (1936), «Проблемы ликвидации встречных и излишне-дальних перевозок основных видов грузов по железным дорогам Московской области» (1939) и др.³⁶ Результаты этих работ остались не опубликованными. Можно предположить, что частично это могло быть вызвано нарастающим критическим прессингом в печати того времени идей и взглядов Л. И. Лубны-Герцыка. В 1931 г. известный советский ученый-демограф, специалист в области социальной гигиены, санитарной статистики и демографии, ортодоксальный марксист-ленинист Б. Я. Смуле-

вич на страницах журнала «Вестник коммунистической академии» обвинил Л. И. Лубны-Герцыка в симпатии к буржуазным теориям населения [14]. В статье «Буржуазные влияния в планировании сельскохозяйственного труда» Е. Соллертинская называла идеи Л. И. Лубны-Герцыка по проблемам планирования сельского труда откровенными планами капиталистической реконструкции сельского хозяйства. Автор статьи называла расчеты Льва Иосифовича, согласно которым при условии техники частновладельческого хозяйства и улучшенной зерновой системе на территории 36 губерний Европейской России можно было бы образовать 3 300 000 сильных крестьянских трудовых хозяйств вместо менее эффективных 12 150 245 сельскохозяйственных предприятий всех типов «жуткой статистикой маститого профессора» [15]. В 1936 г. Б. Я. Смулевич назвал Л. И. Лубны-Герцыка вредителем и оппортунистом, а его труды – антимарксистской литературой [16]. Подобного рода выпады в сторону ученого не могли быть безрезультатными. Не исключено, что именно под влиянием критики Лев Иосифович написал записку о прекращении научной работы по вопросам народонаселения: «Сегодня я понял, что заблуждался, думая, что своей работой по вопросам населения я мог бы принести пользу партии и правительству, а потому даю слово, что с сегодняшнего дня я не буду более ни работать на эту тему, ни думать о ней, ни говорить о ней. Я хотел бы впредь проводить какую-либо научную работу, которая была бы мне по силам и которая дала бы мне сознание, что я приношу посильную пользу, выполняя ее хотя бы безвозмездно»³⁷. Судя по описи личного фонда Л. И. Лубны-Герцыка в Архиве Российской академии наук, со второй половины 1930-х гг. все больше его работ оставались в ящике письменного стола.

В начале Великой Отечественной войны ученый вместе с женой эвакуировался к сыну, который работал инженером-исследователем на военном заводе им. И. В. Сталина в г. Молотове (современная Пермь). Находясь в эвакуации, ученый приступил к написанию работы «Проблемы олигантропии», над которой продолжал работать и в послевоенное время. В 1944 г. профессор вернулся в Москву³⁸. О этих годах жизни и деятельности Льва Иосифовича практически ничего неизвестно. Л. И. Лубны-Герцык умер на 86-м году жизни 28 февраля 1965 г.

³³Лубны-Герцык Л. И. Движение населения на территории СССР за время мировой войны и революции. М. : План. хоз-во, 1926.

³⁴Арх. Рос. акад. наук. Ф. 1541. Опись. Л. 3.

³⁵Там же. Оп. 1. Д. 60. Л. 2.

³⁶Там же. Д. 61. Л. 2–2 об.

³⁷Там же. Д. 64. Л. 1.

³⁸Там же. Д. 60. Л. 1 об.

Заклучение

Несмотря на столь непродолжительный период работы в стенах БГУ, Лев Иосифович оставил в истории университета знаковый след. Во многом благодаря ему преподавание статистики и демографии в БГУ стало носить системный характер, студенты в теории и на практике смогли оценить получен-

ные знания, приобрели навыки самостоятельного сбора и обработки статистических данных. Важно подчеркнуть, что Л. И. Лубны-Герцык с Беларусью связывает также и белорусская земля, поскольку именно с этой территории пошли корни древа рода Лубны-Герцык на протяжении нескольких столетий.

Библиографические ссылки

1. Вклад ученых БГУ в развитие экономического образования и экономической мысли Беларуси / под общ. ред. М. М. Ковалева. Минск : БГУ, 2002.
2. Прафесары і дактары навук Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, 1921–2001 / склад. А. А. Яноўскі. Мінск : БДУ, 2001.
3. 130 лет со дня рождения Льва Иосифовича Лубны-Герцыка [Электронный ресурс] // Демоскоп Weekly. Электрон. б-ка бюл. «Население и общество». № 413–414. URL: <http://demoscope.ru/weekly/2010/0413/nauka01.php> (дата обращения: 15.01.2018).
4. Лубны-Герцык Л. И. О нормальной интенсивности земледелия // Агрономич. журнал. 1915. Вып. 5. С. 34–55.
5. Лубны-Герцык Л. И. О нормальной интенсивности земледелия // Агрономич. журнал. 1915. Вып. 6. С. 56–81.
6. Наука в России: справочный ежегодник. Данные к 1 янв. 1918 г. / ред. С. Ф. Олденбург. Петроград, 1918.
7. Финансовый университет: прошлое – настоящее – будущее / под ред. М. А. Эскиндарова. М. : Финан. ун-т, 2011.
8. Мейеров Я. Из воспоминаний юности // Память : истор. сб. Москва ; Париж, 1978. Вып. 3. С. 120–142.
9. Волков В. В. Ранняя советская историография о проблеме аграрного перенаселения в России в конце XIX – начале XX в. // Вестн. Ленинград. гос. ун-та им. А. С. Пушкина. 2015. Т. 4, № 1. С. 12–18.
10. Волошинова И. В. Создание Колонизационного Института в СССР // Был. годы. 2014. № 32 (2). С. 272–273.
11. Каценбоген С. З. Белорусский государственный университет за 1921–1922 академ. год. (Итоги и перспективы) // Працы БДУ. 1922. № 2/3. С. 342–344.
12. Абламейко С. В., Бригадин П. И., Грибко И. Л. и др. Интеллектуальная элита Беларуси. Основоположники белорусской науки и высшего образования (1919–1941) / под общ. ред. С. В. Абламейко ; науч. ред. О. А. Яновский. Минск : БГУ, 2017.
13. По Минску // Звезда. 1924. С. 7.
14. Смуглевич Б. Я. Усилить внимание демографическому фронту // Вестн. Коммунистич. акад. 1931. № 4. С. 30.
15. Соллертинская Е. Я. Буржуазные влияния в планировании с.-х. труда // Планов. хоз.-во. 1931. № 1. С. 170.
16. Смуглевич Б. Я. Буржуазные теории народонаселения в свете марксистско-ленинской критики. М. ; Л. : Гос. соц.-эконом. изд-во, 1936. С. 64–66.

References

1. Kovalev M. M. (ed.). Vklad uchenykh BGU v razvitie ekonomicheskogo obrazovaniya i ekonomicheskoi mysli Belarusi [The contribution of BSU scientists to the development of economic education and economic thought of Belarus]. Minsk : BSU, 2002 (in Russ.).
2. Yanovsky O. A. Profesary i daktary navuk Belaruskaga dzjarzhawnaga wniversitjeta, 1921–2001 [Professors and Doctors of Sciences of the Belarusian State University, 1921–2001]. Minsk : BSU, 2001 (in Belarus.).
3. [130th Birthday Anniversary of Lev Iosifovich Lubny-Gertsyk]. *Demoscope Weekly*. No. 413–414. URL: <http://demoscope.ru/weekly/2010/0413/nauka01.php> (date of access: 15.01.2018) (in Russ.).
4. Lubny-Gertsyk L. I. [On the normal intensity of farming]. *Agron. zhurnal* [Agron. j.]. 1915. No. 5. P. 34–55 (in Russ.).
5. Lubny-Gertsyk L. I. [On the normal intensity of farming]. *Agron. zhurnal* [Agron. j.]. 1915. No. 6. P. 56–81 (in Russ.).
6. Oldenburg S. F. (ed.). *Nauka v Rossii: spravochnyi ezhegodnik* [Science in Russia: reference yearbook. Data by Jan. 1 1918]. Petrograd, 1918 (in Russ.).
7. Finansovyi universitet: proshloe – nastoyashchee – budushchee [Financial University: Past – Present – Future]. Moscow : Financial Univ., 2011 (in Russ.).
8. Meyerov J. [From the memories of youth]. In: *Pamyat'*. [Memory] : hist. sb. Moscow ; Paris, 1978. Issue 3. P. 120–142 (in Russ.).
9. Volkov V. V. The early Soviet historiography on the problem of agrarian overpopulation in Russia in the late XIX – early XX century. *Vestnik Leningr. gos. univ. im. A. S. Pushkina*. 2015. Vol. 4. No. 1. P. 12–18 (in Russ.).
10. Voloshinova I. V. Foundation of the Colonization Institute in the USSR. *Bylye gody* [Old years]. 2014. No. 32 (2). P. 272–273 (in Russ.).
11. Katsenbogen S. Z. [Belarusian State University in 1922–1923 academic year. (Results and prospects)]. *Pracy BGU* [BSU works]. 1923. No. 4/5. P. 230–281 (in Russ.).

12. Ablameyko S. V., Brigadin P. I., Gribko I. L. et al. *Intellectual'naya elita Belarusi. Osnovopolozhniki belorusskoi nauki i vysshego obrazovaniya (1919–1941)* [Intellectual elite of Belarus. The founders of Belarusian science and higher education (1919–1941)]. Minsk : BSU, 2017 (in Russ.).
13. [In Minsk]. *Zvezda* [Star]. 1924. P. 7.
14. Smulevich B. J. [Increase the attention to the demographic front]. *Vestnik kommunisticheskoi acad.* [Bull. Communist Acad.]. 1934. No. 4. P. 30 (in Russ.).
15. Sollertinskaya E. J. [Bourgeois influences on the planning of agricultural labor]. *Planovoe khozyaistvo* [Planned econ.]. 1931. No. 1. P. 170 (in Russ.).
16. Smulevich B. J. *Burzhuaiznye teorii narodonaseleniya v svete marksistsko-leninskoi kritiki* [Bourgeois population theories in Marxism-Leninism criticism]. Moscow ; Leningrad : Gos. sotsiologicheskoe-ekonomicheskoe izd., 1936. P. 64–66 (in Russ.).

*Статья поступила в редколлегию 05.02.2018.
Received by editorial board 05.02.2018.*

УДК 94(476)«1921/1939»

ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ БЕЛОРУССКОГО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В 1921–1939 гг.: ТРАНСФОРМАЦИЯ СОДЕРЖАНИЯ

С. Н. ХОДИН¹⁾

¹⁾Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь

Исследуются проблемы советской модернизации белорусской деревни в 1921–1939 гг. на основе системно-функционального подхода, который позволяет уточнить роль традиции как фактора, определяющего направленность и специфику преобразований и сохраняющего свое влияние в период трансформации общества. Отмечается неоднородность понятий «индустриализация» и «индустриализация сельского хозяйства», а также их форм и направлений в БССР на протяжении межвоенного периода. Сделан вывод о том, что на первом этапе (в 1924–1928 гг.) индустриализация сельского хозяйства осуществлялась на основе взаимодействия индивидуальных и коллективных хозяйств как производителей, когда через кооперационные формы организовывались закупка, сбыт и переработка сельскохозяйственной продукции. Указано, что с 1929 г. акцент в процессе модернизации переносится на механизацию основных сельскохозяйственных процессов, фундаментом которой являлась тракторизация. Констатируется, что в течение 1929–1939 гг. создание машинно-тракторных станций не обеспечило существенной механизации сельскохозяйственного производства в Белорусской ССР, однако способствовало наработке опыта, подготовке кадров и в перспективе создавало задел для собственного производства сельскохозяйственной техники.

Ключевые слова: модернизация; системно-функциональный подход; традиция; трансформация; индустриализация; индустриализация сельского хозяйства; машинно-тракторные станции; кооперация.

ІНДУСТРЫЯЛІЗАЦЫЯ БЕЛАРУСКАЙ СЕЛЬСКОЙ ГАСПАДАРКІ Ў 1921–1939 гг.: ТРАНСФАРМАЦЫЯ ЗМЕСТУ

С. М. ХОДЗІН^{1*}

^{1*}Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь

Даследуюцца праблемы савецкай мадэрнізацыі беларускай вёскі ў 1921–1939 гг. на аснове сістэмна-функцыянальнага падыходу, які дазваляе ўдакладніць ролю традыцыі як фактару, што вызначае накіраванасць і спецыфіку пераўтварэнняў і захоўвае свой уплыў у перыяд трансфармацыі грамадства. Адзначаецца неаднароднасць паняццяў «індустрыялізацыя» і «індустрыялізацыя сельскай гаспадаркі», а таксама іх форм і кірункаў у БССР у міжваенны час. Зроблена выснова аб тым, што на першым этапе (у 1924–1928 гг.) індустрыялізацыя сельскай гаспадаркі ажыццяўлялася на аснове ўзаемадзеяння індыўідуальных і буйных абагульненых гаспадарак як вытворцаў, калі праз кааперацыйныя формы з сялянскімі індыўідуальнымі гаспадаркамі арганізаваліся закупка, збыт і перапрацоўка сельскагаспадарчай прадукцыі. Сцвярджаецца, што пачынаючы з 1929 г. акцэнт у працэсе мадэрнізацыі пераносіцца на механізацыю асноўных сельскагаспадарчых працэсаў, фундаментам якой з’яўлялася трактарызацыя. Канстатуецца, што на працягу 1929–1939 гг. стварэнне машынна-трактарных станцый не забяспечыла істотную механізацыю сельскагаспадарчай вытворчасці ў Беларускай ССР, аднак спрыяла напрацоўцы вопыту, падрыхтоўцы кадраў і ў перспектыве стварала зачын для ўласнай вытворчасці сельскагаспадарчай тэхнікі.

Ключавыя словы: мадэрнізацыя; сістэмна-функцыянальны падыход; традыцыя; трансфармацыя; індустрыялізацыя; індустрыялізацыя сельскай гаспадаркі; машынна-трактарныя станцыі; кааперацыя.

Образец цитирования:

Ходзин С. М. Индустриализация белоруской сельской гаспадаркі ў 1921–1939 гг.: трансфармацыя зместу // Журн. Белорус. гос. ун-та. История. 2018. № 2. С. 68–74.

For citation:

Khodzin S. M. Industrialization of Belarusian agriculture in 1921–1939: transformation of content. *J. Belarus. State Univ. Hist.* 2018. No. 2. P. 68–74 (in Belarus.).

Автор:

Сергей Николаевич Ходин – доктор исторических наук, доцент; проректор по учебной работе и интернационализации образования.

Author:

Siarhei M. Khodzin, doctor of science (history), docent; vice-rector for academic affairs and internationalization of education.
skhodzin@mail.ru

INDUSTRIALIZATION OF BELARUSIAN AGRICULTURE IN 1921–1939: TRANSFORMATION OF CONTENT

S. M. KHODZIN^a

^aBelarusian State University, 4 Niezaliežnasci Avenue, Minsk 220030, Belarus

The article is devoted to the problems of Soviet modernization of the Belarusian village in 1921–1939. The research is based on the systematic and functional approaches which allow to clarify the role of tradition as a determinant of the direction and special character of the transformations and preserving their influence in the society during the period of its transformation. The article notes the heterogeneity of the concepts of «industrialization» and «industrialization of agriculture» as well as their forms and directions in the BSSR during the interwar period. It is concluded that the first stage (in 1924–1928) industrialization of agriculture was carried out on the basis of the interaction of individual and collective farms as manufacturers, when the purchase, sale and processing of agricultural products were organized through cooperative forms. At that time a purchase, marketing and processing of agricultural products were organized through cooperative forms with peasant individual farms. Since 1929 the focus is shifted from modernization to the main processes of agricultural mechanization of which tractorization was the foundation. During 1929–1939 the establishment of machine-and-tractor stations didn't predetermine the significant mechanization of agricultural production in the Byelorussian SSR but facilitated the dissemination of practices, training and created a reserve for future growth of own agricultural machinery.

Key words: modernization; systematic and functional approaches; tradition; transformation; industrialization; industrialization of agriculture; machine-and-tractor stations; cooperation.

Паняцце «індустрыялізацыя» ў гістарыяграфіі ў дачыненні да сельскай гаспадаркі амаль не ўжываецца і акрэсліваецца пераважна як паскоранае развіццё цяжкай прамысловасці, індустрыяльны пераўтварэнні, што адбываліся ў горадзе. Разам з тым пры самых розных падыходах да вызначэння і сутнасці мадэрнізацыі большасць даследчыкаў сыходзіцца на думцы, што гэта з'ява мае комплексны, працяглы і шматварыянтны характар. Сістэмна-функцыянальны падыход дазваляе вызначыць ролю традыцыі як фактару, які не толькі шмат у чым вызначае накіраванасць і спецыфіку пераўтварэнняў, але і захоўвае свой уплыў у перыяд трансфармацыі грамадства. Для Беларусі з сярэдзіны XVIII ст. характэрным з'яўлялася размяшчэнне прамысловых прадпрыемстваў у сельскай мясцовасці, бліжэй да крыніц сыравіны і таннай працоўнай сілы. Чаму ж гэтыя з'явы, што вызначаліся як «індустрыялізацыя сельскай гаспадаркі», не могуць разглядацца ў якасці паказчыка мадэрнізацыі?

На XI канферэнцыі (VI з'ездзе) КП(б)Б, якая праходзіла 15–19 сакавіка 1922 г., наркам землеўладання БССР А. С. Славінскі адносна прапаноў аб развіцці розных форм гаспадарання заявіў: «Вы называеце гэта новай эканамічнай палітыкай? Гэта анархія, і анархію неабходна спыніць»¹. Ён заклікаў абапірацца на камуны і сельскагаспадарчыя арцелі. Каб зразумець, чаму пазіцыя наркама атрымала падтрымку партыйцаў, неабходна ўлічваць не толькі рэвалюцыйны падыход да справы. Раздзел памешчыцкіх уладанняў, дзе ствараліся калектывныя гаспадаркі, ставіў пад пагрозу дзейнасць перапрацоўчых прадпрыемстваў, якія існавалі на тэрыторыі былых маёнткаў. Аксіяматычным

вызначалася і разуменне таго, што менавіта буйныя гаспадаркі ў Расійскай імперыі (з улікам іх удзельнай вагі ў агульнай зямельнай плошчы) з'яўляліся асноўным пастаўшчыком таварнага збожжа.

Перыяд 1920–30-х гг. не быў для Беларусі этапам індустрыялізацыі, калі разумець яе як пераважнае развіццё цяжкай прамысловасці. У такім кантэксце мадэрнізацыя ў рэспубліцы праходзіла ў другой палове 1940-х – 1950-я гг. Беларусь пераўтварылася ў індустрыяльную частку Савецкага Саюза на мяжы 1950–60-х гг., калі колькасць гарадскога насельніцтва перавысіла колькасць сельскіх жыхароў. Разам з тым пазначаны перыяд дазваляе даследаваць не толькі працэсы трансфармацыі гаспадарчай палітыкі, але і змены ў поглядах на адзін з найважнейшых складнікаў мадэрнізацыі – індустрыялізацыю.

У 1920-я гг. індустрыялізацыя разглядалася ў больш шырокім кантэксце – як працэс, які закранае ўласна індустрыю і сельскагаспадарчую вытворчасць [1, с. 156, 229; 2, с. 31] Прамысловая вытворчая дзейнасць у сельскай гаспадарцы называлася ў 1920-я гг. «чацвёртым сектарам» прамысловасці (пасля дзяржаўнай прамысловасці, прамысловай кааперацыі і прамысловай вытворчасці спажывецкай кааперацыі).

Другі напрамак індустрыялізацыі сельскай гаспадаркі акрэсліваўся па меры росту вытворчасці сельскагаспадарчай тэхнікі, перш за ўсё трактарнай. Узровень яе прымянення на пачатку 1920-х гг. быў невысокім нават у ЗША і абмяжоўваўся пераважна землеўладаннямі. Так, у 1925 г. на амерыканскіх фермах з дапамогай энергіі людзей і жывёл было выраблена 86 млн конскіх сіл працы, а пры дапамозе механічнай сілы – 3 млн конскіх сіл, гэта значыць

¹Стенограмма VI съезда (XI конференции) КП(б)Б Белоруссии. 15–19 марта 1922 г. // Нац. арх. Рэсп. Беларусь (далее – НАРБ). Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 688. Арк. 192, 219, 220. (Тут і далей пераклад наш. – С. Х.)

усяго каля 3 % [3]. У СССР адным з пачынальнікаў дадзенай справы быў В. Д. Бацюшкаў. Менавіта ён падрыхтаваў абгрунтаванне шырокага прымянення трактарнай тэхнікі, адстойваў ідэю стварэння факкультэтаў індустрыяльнага земляробства ва ўстановах вышэйшай адукацыі. У сярэдзіне 1926 г. вытворчасць сельскагаспадарчай тэхнікі разам з яе ўвозам дасягнула ўзроўню 1913 г. Расійскай імперыі, пры гэтым да 70 % трактарнай тэхнікі выкарыстоўвалася пераважна пры ворыве [1]. Ва ўмовах малазямелля і забалочанасці глебы, драблення сялянскіх гаспадарак і спецыялізацыі сельскай гаспадаркі магчымасці прымянення тэхнікі на значнай частцы Беларусі былі дастаткова абмежаваныя.

Калектывізацыя паступова акрэслівала разуменне новых магчымасцей. Як адзначаў Д. Ф. Прышчэпаў, «палітыка фарсіраванай індустрыялізацыі Савецкага Саюза з'яўляецца мерапрыемствам зусім рэальным, і праз утварэнне велізарных электрычных асяродкаў, праз адкрыццё новых буйных прамысловых прадпрыемстваў і пераабсталяванне старых каласальна пашыраецца тэхнічная база індустрыі, якая пачынае браць на буксір усе іншыя»² [4, с. 54]. Свае перавагі буйных гаспадаркі маглі выявіць толькі пры наяўнасці неабходнай колькасці складанай сельскагаспадарчай тэхнікі. Так, А. В. Чаянаў падкрэсліваў: «Трактары, уборачныя машыны павінны быць найбольш шырока распаўсюджаны ў калгасах, таму што яны будуць выгадныя нават у тым выпадку, калі іх бухгалтарская рэнтабельнасць будзе нікчэмная ці нават адмоўная» [5, с. 348]. Між тым забеспячэнне калектывных гаспадарак складанай сельскагаспадарчай тэхнікай ішло дастаткова павольна. У 1926/27 гаспадарчы год у сярэднім на 2 калгасы меліся 1 сенакасілка, 1 сеялка, 1 конныя граблі, 1-2 культыватары і г. д. На кожныя 100 калгасаў прыходзіліся 6 трактароў. З 1927/28 гаспадарчага года, каб палепшыць стан забеспячэння калектывных гаспадарак складанай сельскагаспадарчай тэхнікай, быў рэзка абмежаваны яе продаж прыватным асобам (апошнія змаглі набыць у гэтым годзе толькі 6 % складаных машын)³.

Кіраўніцтва Наркамзема ў другой палове 1920-х гг. адзначала неабходнасць пашырэння механізацыі ў цэлым, і найперш у сферы перапрацоўкі сельскагаспадарчай прадукцыі. Розных машын і прылад у 1927 г. завозілася ў Беларусь на суму 8 502 201 руб. Як меркаваў Д. Ф. Прышчэпаў, у гэтых адносінах насельніцтва павінна быць цалкам забяспечана. Неабходныя сродкі для крэдытавання насельніцтва былі асігнаваны і пераведзены на месцы, уся тэхніка прадавалася ў крэдыт. У сферы вытворчасці

ў рэшце рэшт вырашалася пытанне аб перавагах буйной калектывнай гаспадаркі перад дробнай, адзінаасобнай. Даследчык 1920-х гг. К. Кіндзееў сцвярджаў: «Толькі больш вытворчая гаспадарка ў параўнанні з сялянскай вырашыць лёс калектывізацыі сельскай гаспадаркі ў станоўчым для яе сэнсе» [6, с. 69]. Такая пастаноўка пытання была цалкам натуральнай і заканамернай ва ўмовах магчымасці выбару розных форм кааператыўнага будаўніцтва менавіта ў 1920-я гг. Развіццё сельскагаспадарчай вытворчасці БССР у кірунку мяса-малочнай жывёлагадоўлі і тэхнічных культур да сярэдзіны 1920-х гг. выявіла запавольванне тэмпаў калгаснага руху і ўзмоцнены рост простых відаў кааперацыі, якія калектывізавалі толькі збыт і перапрацоўку сельскагаспадарчай прадукцыі. Аднак іх развіццё ў другой палове 1920-х гг. сутыкнулася з невырашанасцю збожжавай праблемы, гэта значыць той сферы, у якой перавагі буйной гаспадаркі праяўляліся больш хутка і наглядна, бо менавіта на вытворчасць збожжа былі разлічаны машыны, якія з'явіліся ў той час.

Узнаўленне эканомікі да сярэдзіны 1920-х гг. пры захаванні існаваўшых рынкаў збыту і адсутнасці тэхнічных сродкаў механізацыі дадзенай вытворчасці абумовіла бесперспектыўнасць калектывізацыі ў Беларусі з мэтай павелічэння вытворчасці збожжа. Адначасова драбленне сельскагаспадарчай вытворчасці і памяншэнне яго таварнай часткі прадвызначылі стагнацыю, па сутнасці, аграрнай эканомікі рэспублікі.

Безумоўным выйсцем з тупіка магло б стаць спалучэнне дробных і буйных гаспадарак у вёсцы, якія б інтэгралі збыт і перапрацоўку сваёй прадукцыі. Такая тэндэнцыя ў асноўных сваіх рысах акрэслілася ў другой палове 1920-х гг. і атрымала адлюстраванне ў пастанове ЦВК СССР па дакладзе ўрада Беларускай ССР у лютым 1927 г.⁴ Вядомай перадумовай гэтага было ўзнаўленне сельскай гаспадаркі і паглыбленне спецыялізацыі сельскагаспадарчай вытворчасці рэспублікі.

З 1926 г. распачаўся таксама працэс перадачы калектывным аб'яднанням у працоўнае карыстанне падсобных прадпрыемстваў і майстэрняў, якія размяшчаліся на іх тэрыторыі. У чэрвені 1928 г., абагульняючы вынікі абследавання калгасаў, ЦСУ БССР адзначыла, што праз індустрыялізацыю калектывных аб'яднанняў наладжвалася іх сувязь з навакольным сялянствам шляхам перапрацоўкі сельскагаспадарчай прадукцыі і абслугоўвання рознага роду майстэрнямі: кузнямі, абутковымі, сталлярнымі майстэрнямі і г. д.⁵ Адбывалася паступовае гаспадарчае зрошчванне калгасаў з прылягаючымі

²Тут і далей цытаты прыводзяцца ў адпаведнасці з сучаснымі нормамі арфаграфіі. – С. Х.

³2-я сесія Цэнтральнага выканаўчага камітэта БССР VIII склікання : пастановы. Мінск : ЦВК БССР, 1928. С. 24.

⁴Постановления, положения и инструкции ЦИК и СНК БССР, протоколы и выписки из протоколов заседаний СНК БССР // НАРБ. Ф. 265. Воп. 1. Спр. 1396. Арк. 90.

⁵Калгасы БССР: папярэднія вынікі абследаванняў калгасаў у 1928 і 1929 гг. Мінск : ЦСУ БССР, 1929. С. 22.

сялянскімі гаспадаркамі ў выніку паслядоўнага абагулення апошнімі асобных вытворчых працэсаў далучэння да агульнага аб'яднання.

Развіццё жывёлагадоўлі ў БССР прадугледжвала станаўленне індустрыі захавання і перапрацоўкі мясной прадукцыі. У Оршы планавалася пабудаваць прадпрыемства па вытворчасці бекону, а ў Мінску на аснове самага новага замежнага абсталявання павінны былі з'явіцца халадзільныя ўстаноўкі ў разліку на 120 тыс. свіных туш у год⁶. Як адзначыў Д. Ф. Прышчэпаў у 1926 г., «такія індустрыяльныя прадпрыемствы даюць мажлівасць пераапрацоўваць сыравіну ўнутры рэспублікі, значна павялічваць прыбытак усёй народнай гаспадаркі, скарыстоўваць беспрацоўных, адначасова развіваць таварнасць сялянскай гаспадаркі і гэтым самым павялічваць яе прыбытак; акрамя таго, ставіць у такую залежнасць дробную сялянскую гаспадарку ад індустрыяльных прадпрыемстваў, пры якой росквіт іх будзе залежаць ад працы прамысловых прадпрыемстваў» [4, с. 55]. У сярэдзіне 1920-х гг. гэта праца вялася амаль выключна па малочнай гаспадарцы.

Стаўленне да перапрацоўкі сельскагаспадарчай прадукцыі як да найважнейшага фактару мадэрнізацыі вёскі з пачаткам сучаснай калектывізацыі пачало змяняцца. Выключэнне складала льноперапрацоўка, дзе планавалася грандыёзнае капітальнае будаўніцтва – узвядзенне дзясяткаў льнозаводаў. Першыя крокі па механізацыі ўборкі льну былі зроблены ўжо ў другой палове 1920-х гг. На пачатку 1930-х гг. меркавалася арганізаваць спецыяльны будаўнічы трэст, каб не будаваць льнозаводы па тры гады⁷.

Стварэнне збожжавытворчых саўгасаў у СССР на мяжы 1920–30-х гг. дазваляла толькі часткова вырашыць праблему аграрнай бяспекі краіны. У якасці наступнага кроку разглядалася арганізацыя буйных калектывных гаспадарак. Неабходнай перадумовай для гэтага становілася замена найбольш цяжкай фізічнай працы (ворыва, касьба і г. д.) механізаванай. Аднак для стварэння трактарнай вытворчасці патрабаваліся вялікія сродкі. Ва ўмовах адсутнасці знешняй падтрымкі ўзяць іх можна было толькі з вёскі. У такім выпадку калектывізацыя становілася сродкам канфіскацыі прыбытку і нават неабходных прадуктаў селяніна.

Да завяршэння першай пяцігодкі СССР павінен быў дагнаць ЗША па выпуску сельскагаспадарчых машын у разліку на адзінку плошчы. Па першым пяцігадовым плане планавалася выдзеліць на будаўніцтва заводаў па вытворчасці тэхнікі для сельскай гаспадаркі больш за 234 млн руб., што складала прыкладна 30 % усіх укладанняў у машынабудаванне. Сярод прадпрыемстваў, якія бу-

даваліся, найбуйнейшымі былі завод па вытворчасці камбайнаў у Растове-на-Доне і трактарны завод у Сталінградзе [7, с. 129]. Вызваленне лішку рабочых рук, якія былі запатрабаваны толькі падчас напружаных сельскагаспадарчых работ па пасеве і ўборцы ўраджаю, бачылася не толькі істотным фактарам ліквідацыі аграрнай перанаселенасці ў вёсцы, але і важнай крыніцай рабочай сілы для індустрыі горада, якая з цягам часу расла.

Рэалізацыя ўніфікацыйных падыходаў да індустрыялізацыі сельскай гаспадаркі прадвызначыла тое, што з 1929 г. найбольш перспектывным фактарам мадэрнізацыі стала трактарызацыя. Ва ўмовах вострага дэфіцыту сельскагаспадарчай тэхнікі, механізатарскіх кадраў было прынята рашэнне аб стварэнні машынна-трактарных станцый (МТС). Гэта дазволіла канцэнтраваць падрыхтоўку механізатараў і сельскагаспадарчай тэхнікі ў адной арганізацыі, садзейнічала яе лепшай эксплуатацыі і рамонту. Штуршком да рэалізацыі такой ідэі стаў станочны вопыт стварэння на базе трактарнай калоны першай МТС пры саўгасе імя Тараса Шаўчэнкі ў Бярозаўскім раёне Адэскай вобласці (1928). Пастанова Савета працы і абароны СССР «Аб арганізацыі машынна-трактарных станцый» выйшла 5 чэрвеня 1929 г. Быў створаны Усесаюзны цэнтр машынна-трактарных станцый («Трактарацэнтр»), у выніку дзейнасці якога арганізацыя МТС набыла планавы характар. У 1932 г. колькасць МТС у СССР складала ўжо каля 2,5 тыс., а ў 1937 г. – больш за 5,8 тыс. МТС ствараліся пераважна ў збожжавых раёнах [8, с. 159].

Кіраўніцтва БССР імкнулася выкарыстаць гэтыя магчымасці для паляпшэння энергаўзброенасці сельскай гаспадаркі рэспублікі. Так, 11 верасня 1929 г. быў накіраваны ліст сакратару ЦК У КП(б) В. М. Молатаву і старшыні СНК СССР А. І. Рыкаву. Звярталася ўвага на тое, што пры размеркаванні 100 МТС па раёнах СССР для Беларусі не выдзялялася ніводнай станцыі. Выказваючы разуменне таго, што найбольшая канцэнтрацыя трактараў прыпадала на збожжавыя раёны, аўтары ліста адзначалі аргументы на карысць неабходнасці стварэння трох станцый у БССР. Асноўнымі з іх з'яўляліся вельмі вострыя праблемы малазямелля і аграрнай перанаселенасці, а таксама імкненне насельніцтва да стварэння калгасаў. У якасці аргумента прыводзілася таксама актуальнасць калектывізацыі для польскага насельніцтва. Па меркаванні аўтараў ліста, стварэнне трох МТС мела б велізарнае палітычнае значэнне [8, с. 147].

Першая МТС у Беларусі пачала дзейнічаць у красавіку 1930 г. у Дзяржынскім раёне. Аднак рашэнне аб яе адкрыцці было прынята яшчэ зімой таго ж года. У гэты ж час праводзілася падрыхтоў-

⁶Дело о постройке беконной фабрики в г. Орше и мясного холодильника в г. Минске // НАРБ. Ф. 48. Воп. 1. Спр. 2336. Арк. 43–44.

⁷Стенограмма заседания пленума ЦК КП(б)Б от 20–26 января 1931 г. // НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 5102. Арк. 170.

чая работа да стварэння МТС. У прыватнасці, дзясяткі юнакоў і дзяўчат прайшлі падрыхтоўку на курсах механізатараў. Гэта было падставай для стварэння жаночай трактарнай брыгады. Тэхнічную аснову першапачаткова склалі амерыканскія трактары «Джон-Дзір», а ў далейшым – савецкія мадэлі «Інтэрнацыянал», «Універсал», «Фардзон-Пуцілавец» [9, с. 141–142; 10, с. 138].

Павелічэнне колькасці МТС дазволіла выпрацаваць адпаведныя формы арганізацыі працы і фінансавання. Асноўнай вытворчай адзінкай стала брыгада. Дырэктар МТС прызначаўся непасрэдна наркаматам земляробства СССР. Да ліку персаналу МТС адносіліся старшы механік (загадчык гаража), раз'язныя механікі, старшы аграном, аграномы па спецыяльнасцях і насенні, аграномы, прымацаваныя да калгасаў, загадчык нафтабазы, бухгалтары (усяго да 38–42 адзінак). Адносіны МТС з калгасамі рэгуляваліся дамовай, якая распрацоўвалася на аснове прыкладнай дамовы, зацверджанай СНК СССР. Калгасы аплачвалі паслугі натуральнай прадукцыяй (збожжам, буракамі, бульбай і г. д.), памер аплаты залежаў ад ураджайнасці сельскагаспадарчых культур. Пасрэднікам выступала Цэнтральная дзяржаўная камісія (ЦДК) па вызначэнні ўраджайнасці. Але яна ў якасці асновы брала біялагічны ўраджай, а не рэальны, пасля абмалоту, што засыпаўся ў свірны і звычайна ў выніку страт і сушкі быў на 20–40 % меншы [12]. На аснове «Прыкладнага статута сельгасарцелі» (1938) вызначаўся абавязак калектываў выкарыстоўваць сельскагаспадарчую тэхніку праз МТС, што звязвала іх і калгасы ў адзіны сельскагаспадарчы комплекс [11, с. 9–11].

На пачатку 1930-х гг. праца МТС не была належным чынам арганізавана. Механізатары не мелі неабходнай вопраткі, абутку, нясвоечасова запісваліся звесткі ў кніжцы працадзён і г. д. Магчыма, па гэтай прычыне канстатавалася адсутнасць дагляду за тэхнікай і яе належнага выкарыстання (да прыкладу, замест чатырох корпусных плугоў навешваліся тры корпусныя). Толькі за ліпень 1932 г. 1204 трактары сістэмы беларускага аддзялення Трактарацэнтру перавыдаткавалі 113,42 т гаруча-змазачных матэрыялаў і не выканалі план па перавозках. Прастоі трактароў дасягалі звыш 50 % («Інтэр» – 53,5 %, «Форд-Пуцілавец» – 59,7 %) ⁸.

Страты збожжа пры жатве сяром складалі 4 % ураджаю, а пры ўборцы найбольш распаўсюджанымі і простымі мадэлямі жняўраў узрасталі да 10–15 % [7, с. 108]. Вытворчасць камбайнаў даз-

валяла не толькі механізаваць уборку, але і зменшыць страты ўраджаю. У 1937 г. савецкі камбайн «Сталінец-1» атрымаў дыплом «Гран-пры» на прамысловай выставе ў Парыжы. У 1934 г. камбайнамі было сабрана тры чвэрці саўгаснага ўраджаю. У дачыненні да калгасаў СССР гэта лічба складала ў 1932 г. 0,1 %, а ў 1940 г. – 42 %, трактарнай тэхнікай абслугоўваліся да 94 % усіх плошчаў калектывных гаспадарак [7, с. 175]. Калі ў 1928 г. рабочая жывёла складала 94,8 % энергетычных магутнасцей сельскай гаспадаркі СССР, то да 1940 г. яе доля скарацілася да 22,3 % [12, с. 486, 505].

У БССР збожжавытворчыя саўгасы мелі меншае распаўсюджанне [12, с. 516–517]. Кіраўніцтва БССР сцвярджала, што ў сітуацыі, калі тэхнічныя ўмовы не стваралі пераваг, калектывізацыя бачылася справай складанай. Разумелі гэта і сяляне. Да прыкладу, нават бяднейшае сялянства Лельчыцкага раёна разважала наступным чынам: «Калектывізацыя – справа добрая, але ж не ў нашым раёне. Вось у другіх раёнах, дзе зямля лепшая і большая, пусціць туды трактары і машыны, тады калгас атрымае больш, як індыўідуальнік. У нашым раёне зямлі мала, і дрэнная, і трактары не пусціш, бо завязне ў пняках і балоце і калгас нічога не даб'ецца» ⁹. Даволі часта трактарная тэхніка выкарыстоўвалася не па прызначэнні і нерацыянальна. Так, наркам земляробства П. М. Рачыцкі на Пленуме КП(б) Беларусі 20 студзеня 1931 г. адзначаў: «На трактарах едуць снедаць, студэнтаў возяць» ¹⁰.

Калектывныя гаспадаркі, якія ствараліся на аснове той дрэннай тэхнікі і нізкапрадукцыйнай жывёлы, што мелася ў пераважнай частцы бядняцкага складу калгасаў, пры адсутнасці выяўленых форм арганізацыі працы і размеркавання яе вынікаў, ва ўмовах спецыялізацыі ў кірунку мяса-малочнай жывёлагадоўлі не змаглі ў другой палове 1920-х гг. акрэсліць свае істотныя перавагі. Узбуйненне калгасаў, пачатае на мяжы 1920–30-х гг., выявіла ў шэрагу выпадкаў сваю штучнасць і нерацыянальнасць. Што тычыцца дапамогі з боку дзяржавы, то партыйныя дакументы перапоўнены сведчаннямі аб дрэнным забеспячэнні калектываў. У дакладнай запісцы першаму сакратару ЦК КП(б)Б К. Гею адзначалася, што па стане на студзень 1930 г. «сартыровак “Трыумф” завезена 12 %, дыскавых барон – 15 %, барон зігзагавых – 23 %, пружынных барон – 12 %, сеялак розных – 10 %, касілак – 14 % ад плана і г. д. Тут справы вельмі дрэнныя, і мы на месцы ніяк і нічым не можам дапамагчы» ¹¹. На XXIII

⁸Протокол № 19 засядання сакрэтариата ЦК КП(б)Б ад 19 чуня 1932 г., дакументы к нему // НАРБ. Ф. 4 п. Воп. 1. Спр. 5669. Арк. 16.

⁹Протоколы засядання сакрэтариата ЦК КП(б)Б ад 14 фебруля – 25 марта 1931 г., дакументы к ним // НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 5118. Арк. 198.

¹⁰Стенограмма засядання пленума ЦК КП(б)Б ад 20–26 чуня 1931 г. // НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 5102. Арк. 301.

¹¹Постановления и циркуляры ЦК, Могилёвскаго окружкома и Толочинскаго райкома КП(б)Б, докладные записки, [информация] о ходе выполнения промфинплана по отдельным отраслям промышленности и кооперации БССР за 10 [мес]цев 1929/30 г., работе Оршанскаго железнодорожнаго узла, необходимости выделения кредита для развития животноводства в Лоевском р-не 13 чуня 1930 г. – 3 фебруля 1931 г. // НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 5069. Арк. 2–6.

з'езде КП(б)Б К. В. Гей прапанаваў: «У свой час ідэю раскулачвання, ідэю калектывізацыі прапаноўвала апазіцыя. Яна не разумела, што да таго часу, пакуль мы не створым сталай машынай базы, мы не можам стаць на гэты шлях, бо гэты шлях быў бы авантурыстычным»¹². Пры гэтым, выступаючы пасля яго, наркам земляробства П. М. Рачыцкі вымушаны быў канстатаваць: «Наш трактарны парк складае сёння толькі 400 адзінак на ўсю рэспубліку. Тое ж і з іншымі сельскагаспадарчымі машынамі»¹³. Адначасова падкрэслівалася, што «дагнаць і перагнаць не ёсць фантастычны лозунг»¹⁴.

У дакладных запісках сакратароў райкамаў у ЦК КП(б) Беларусі сцвярджалася, што большасць трактароў патрабуюць капітальнага рамонту, няма запчастак¹⁵. У параўнанні з прамысловасцю рэспублікі ўзровень механізацыі ў аграрным сектары значна адставаў і склаў у 1928 г. усяго 2 %. Работа вялася пераважна ручным інвентаром, простымі механізмамі. Толькі 15 % гаспадарак мелі сельскагаспадарчыя машыны: сеялкі, жніўкі, малатарні. У 1933 г. вясновае ворыва ў калгасах краіны было механізавана на 24,2 %, малацьба – на 20,6 %. Разам з тым менавіта ў гэты перыяд пачынаецца прыстасаванне тэхнікі і механізмаў да прыродна-геаграфічных умоў і спецыялізацыі сельскай гаспадаркі Беларусі (вынаходніцтва бульбакапалкі і інш.).

Нельга адмаўляюць перавагі, неабходнасць і вынікі мадэрнізацыі сельскай гаспадаркі ў СССР, аднак патрэбна адзначыць і той факт, што яе ажыццяўленне ва ўнітарных формах, тэмпах і метадах у БССР не дало чаканага выніку, а ў шэрагу выпадкаў нанесла непапраўныя страты для эканомікі рэспублікі. У 1938 г. толькі механізацыя вясенняга ворыва ў БССР перавысіла 50 %, па астатніх відах работ яна не дасягала 10–20 %. Разам з тым страты жывёлы дасягнулі такіх велічынь, што ўзровень 1928 г. быў адноўлены толькі ў другой палове 1960-х гг. [12, с. 445; 18, с. 43–44]. Непраўнымі былі чалавечыя трагедыі вяскоўцаў.

Такім чынам, індустрыялізацыя сельскай гаспадаркі змяняла свае формы на розных этапах ма-

дэрнізацыі. Падчас ажыццяўлення яе нацыянальнай мадэлі ў 1924–1928 гг. яна вызначалася як прамысловая вытворчая дзейнасць у сельскагаспадарчым сектары, сфера перапрацоўкі сельскагаспадарчай сыравіны. На этапе рэалізацыі ўніфікацыйных падыходаў з 1929 г. індустрыялізацыя сельскай гаспадаркі характарызавалася пераважна як пераход на машынную сістэму вытворчасці ў вёсцы. На з'ездзе ў 1927 г., які ў гістарыяграфіі традыцыйна называецца з'ездам калектывізацыі, менавіта індустрыялізацыя сельскай гаспадаркі акрэслівалася партыйнымі і савецкімі ўладамі як адзін з найважнейшых фактараў мадэрнізацыі. У далейшым, аднак, акцэнт быў змешчаны да прамысловасці горада.

Практыка мадэрнізацыі беларускай вёскі патрабавала не толькі ўліку традыцыі размяшчэння перапрацоўчай прамысловасці, але і рэальнага стану матэрыяльна-тэхнічнага забеспячэння сельскагаспадарчай вытворчасці. Неабходна было шукаць спалучэнне індывідуальных і буйных аб'гуленых гаспадарак як вытворцаў збожжа, кармоў, арганізацыі селекцыйнай і семянаводчай справы ў вёсцы. Кааперацыйныя формы з вакольнымі індывідуальнымі гаспадаркамі стваралі перспектыву для арганізацыі сумеснай закупкі, збыту і перапрацоўкі сельскагаспадарчай прадукцыі. Пры гэтым індывідуальныя гаспадаркі атрымлівалі дадатковы стымул для свайго развіцця. Дапаможныя прамысловыя прадпрыемствы ў калектывных гаспадарках садзейнічалі вырашэнню праблемы рацыянальнага выкарыстання працоўных рэсурсаў, у тым ліку аграрнай перанаселенасці вёскі. Рэалізацыя ўніфікацыйных падыходаў да мадэрнізацыі ў якасці найбольш перспектывнага фактара вызначыла трактарызацыю. Стварэнне МТС не раскрыла магчымасці дасягнуць значнага ўзроўню механізацыі сельскагаспадарчай вытворчасці на працягу 1929–1939 гг. Аднак гэта садзейнічала напрацоўцы вопыту, падрыхтоўцы кадраў механізатараў і ў перспектыве стварала аснову для ўласнай вытворчасці сельскагаспадарчай тэхнікі.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Батюшков В. Д. Индустриализация сельского хозяйства // Плановое хоз-во. 1926. № 5. С. 107–127.
2. Каратыгин Е. С. Проблемы индустриализации сельского хозяйства в СССР. М. ; Л. : Гос. изд-во, 1929.
3. Федотов Н. Д. Сельскохозяйственное машиностроение и индустриализация СССР. Роль механизации сельского хозяйства [Электронный ресурс] // Плановое хоз-во. 1928. № 2. URL: <http://istmat.info/node/43401#p11> (дата обращения: 17.01.2016).
4. Прышчэпаў З. Задачы рэканструкцыі сельскай гаспадаркі ў сёлетнюю пасеўкампанію // Совет. строительство. 1928. № 3/4. С. 53–62.
5. Чайнов А. В. Крестьянское хозяйство : избр. тр. / редкол.: А. А. Никонов (отв. ред.) [и др.]. М. : Экономика, 1989.
6. Киндеев К. Коллективные хозяйства. М. : Изд-во Нар. комиссариата Рабоче-Крестьян. инспекции СССР, 1927.

¹²Стенограмма XIII съезда КП(б)Б. 30–31 мая 1930 г. // НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 4730. Арк. 45.

¹³Там же. Арк. 191.

¹⁴Там жа. Арк. 38, 187, 191.

¹⁵Там жа. Арк. 42.

7. Неведов С. А. Аграрные и демографические итоги сталинской коллективизации. Тамбов : Издат. дом Тамб. гос. ун-та, 2013.
8. Ходзін С. М. Беларуская вёска ў міжваенны час: шляхі і формы савецкай мадэрнізацыі (1921–1939). Мінск : БДУ, 2014.
9. Валахановіч А. І. Машынна-трактарныя станцыі // Памяць: Дзяржынскі раён : гіст.-дак. хронікі гарадоў і р-наў Беларусі / уклад. А. І. Валахановіч ; рэдкал.: Л. М. Драбовіч [і інш.]. Мінск, 2004. С. 141–143.
10. Валахановіч А. І. Яны пачыналі першымі // Памяць: Дзяржынскі раён : гіст.-дак. хронікі гарадоў і р-наў Беларусі / уклад. А. І. Валахановіч ; рэдкал.: Л. М. Драбовіч [і інш.]. Мінск, 2004. С. 137–139.
11. Томилін В. Н. МТС (1928–1958 гг.): исторический опыт и уроки [Электронный ресурс]. URL: http://academy-document.narod.ru/friendsarticles/Victor_tomilin.htm. (дата обращения: 12.11.2013).
12. Народное хозяйство СССР в 1958 г. : стат. ежегодник. М. : Госстатиздат, 1959.

References

1. Batyushkov V. D. [Industrialization of agriculture]. *Plan. hoz.* [Plan. econ.]. 1926. No. 5. P. 107–127 (in Russ.).
2. Karatygin E. S. Problemy industrializatsii sel'skogo khozyaistva v SSSR [Problems of industrialization of agriculture in the USSR]. Moscow ; Leningrad : Gos. izd., 1929 (in Russ.).
3. Fedotov N. D. [Agricultural engineering and industrialization of the USSR. The role of mechanization of agriculture]. *Plan. khoz.* [Plan. econ.]. 1928. No. 2. URL: <http://istmat.info/node/43401#p11> (date of access: 17.01.2016) (in Russ.).
4. Prishchepov C. [Tasks reconstruction of agriculture in the current pasevkampaniyu]. *Sov. stroit.* [Sov. constr.] 1928. No. 3/4. P. 53–62 (in Belarus.).
5. Chayanov A. V. Krest'yanskoe khozyaistvo [Peasant farming] : favor. works. Moscow : Ekonomika, 1989 (in Russ.).
6. Kindeyev K. Kollektivnye khozyaistva [Collective farms]. Moscow : Izd. Nar. Komis. Rab.-krestyanskoi insp. SSSR, 1927 (in Russ.).
7. Nefedov S. A. Agrarnye i demograficheskie itogi stalinskoi kollektivizatsii [Agrarian and demographic results of Stalinist collectivization]. Tambov : Izd. Dom Tambov. gos. univ. 2013 (in Russ.).
8. Khodzin S. M. Belaruskaya veska ў mizhvaenny chas: shlyakhi i formy savetskai madernizatsyi (1921–1939) [Belarusian village during the interwar period: the ways and forms of Soviet modernization (1921–1939)]. Minsk : BSU, 2014 (in Belarus.).
9. Valahanovich A. I. [Machine and tractor stations]. In: *Pamjac': Dzjarzhynski rajon* [Memory: Dzerzhinsky district] : hist. and doc. chron. of cities and dist. of Belarus. Minsk, 2004. P. 141–143 (in Belarus.).
10. Valahanovich A. I. [They started the first]. In: *Pamjac': Dzjarzhynski rajon* [Memory: Dzerzhinsky district] : hist. and doc. chron. of cities and dist. of Belarus. Minsk, 2004. P. 137–139 (in Belarus.).
11. Tomilin V. N. [MTS (1928–1958) : historical experience and lessons]. URL: http://academy-document.narod.ru/friendsarticles/Victor_tomilin.htm (date of access: 12.11.2013) (in Russ.).
12. [The national economy of the USSR in 1958] : stat. yearb. Moscow : Gosstatizdat, 1959 (in Russ.).

Статья поступила в редколлегию 20.02.2018.
Received by editorial board 20.02.2018.

БЕЛОРУСЫ ЗА РУБЕЖОМ

БЕЛАРУСЫ ЗАМЕЖЖА

BELARUSIANS ABROAD

УДК 94(438)(=161.3)«19»

БЕЛОРУСЫ В ПОЛЬШЕ В ПЕРИОД РАСПАДА ТРАДИЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

Э. МИРОНОВИЧ¹⁾

¹⁾Институт истории и политических наук Белостокского университета,
пл. Независимого объединения студентов, 1, 15-420, г. Белосток, Польша

Анализируется влияние изменений в общественно-политическом и социально-экономическом устройстве Польши после Второй мировой войны на жизнь белорусов в Белостокском воеводстве. Описаны изменения в повседневной жизни и быту, выявлено воздействие аграрной реформы на социальную структуру и экономическое положение белорусов. Отмечается, что новый строй в послевоенной Польше открыл для белорусов возможности для социального, культурного и политического роста, а потому не воспринимался ими как трагедия.

Ключевые слова: Польша; белорусы; общество; трансформация; аграрная реформа; повседневность.

БЕЛАРУСЫ Ў ПОЛЬШЧЫ Ў ПЕРЫЯД РАСПАДУ ТРАДЫЦЫЙНАЙ ГРАМАДСКАСЦІ

Э. МИРАНОВИЧ^{1*}

^{1*}Інстытут гісторыі і палітычных навук Беластоцкага ўніверсітэта,
пл. Незалежнага згуртавання студэнтаў, 1, 15-420, г. Беласток, Польшча

Аналізуецца ўплыў перамен у грамадска-палітычным і сацыяльна-эканамічным уладкаванні Польшчы пасля Другой сусветнай вайны на жыццё беларусаў на Беластоцчыне. Апісаны змены ў паўсядзённым жыцці і быце, вызна-

---

Образец цитирования:

Мірановіч Э. Беларусы ў Польшчы ў перыяд распаду традыцыйнай грамадскасці // Журн. Беларус. гос. ун-та. История. 2018. № 2. С. 75–81.

For citation:

Mironowicz E. Belarusians in Poland in the period of destruction of the traditional society. *J. Belarus. State Univ. Hist.* 2018. No. 2. P. 75–81 (in Belarus.).

Автор:

Эугениуш МIRONOWICZ – доктор исторических наук, профессор; заведующий кафедрой международной политики.

Author:

Eugeniusz Mironowicz, doctor of science (history), full professor; head of the department of international politics.
ebma@interia.pl

чана ўздзеянне аграрнай рэформы на сацыяльную структуру і эканамічнае становішча беларусаў. Адзначаецца, што новы лад у пасляваеннай Польшчы адкрыў для беларусаў магчымасці для сацыяльнага, культурнага і палітычнага росту, а таму не ўспрымаўся як трагедыя.

Ключавыя словы: Польшча; беларусы; грамадства; трансфармацыя; аграрная рэформа; паўсядзённасць.

BELARUSIANS IN POLAND IN THE PERIOD OF DESTRUCTION OF THE TRADITIONAL SOCIETY

E. MIRONOWICZ^a

^a*Institute of History and Political Science, University of Białystok,
1 Niezależnego Zrzeszenia Studentów Avenue, Białystok 15-420, Poland*

The article is devoted to the analyze of thee changes in the political and socio-economic life of Poland after the World War II and their influence on the life of Belarusians who resided in Białystok region. The author describes the changes in their everyday life and the housekeeping, reveals the influence of agrarian reform on the social structure and economic situation of Belarusians. It is noted that in the post-war Poland Belarusians got the opportunities for social, cultural and political development, and therefore they do not perceived the changes as a tragedy.

Key words: Poland; Belarusians; society; transformation; agrarian reform; everyday life.

Пасля заканчэння Другой сусветнай вайны ў новых межах польскай дзяржавы ва ўсходняй частцы Беластоцкага ваяводства па-ранейшаму заставаліся каля 150 тыс. беларусаў [1, с. 103–110]. У дадзенай працы за асноўны крытэрыі вылучэння беларусаў, услед за адміністрацыйнай практыкай, прымаецца прыналежнасць да праваслаўнага веравызнання. Па-за разглядам застаецца даволі шматлікае каталіцкае беларускамоўнае насельніцтва, якое пераважна адносіла сябе да палякаў.

Значная частка беларускага насельніцтва пражывала ў вёсках, дзе на працягу дзесяцігоддзяў заставаліся нязменнымі рытм жыцця сялян, выгляд і спосаб вядзення гаспадаркі, звычаі. З другога боку, адразу пасля вайны пачаўся працэс міграцыі маладога пакалення ў гарады, дзе былі праца, магчымасць зарабіць уласныя грошы, свабодны час і больш прывабны лад штодзённага жыцця. Перасяленцы з вёсак, прыстасоўваючыся да новага грамадскага асяроддзя, вымушаны былі пакідаць свае традыцыі, мову, звычаі. Аднак вёска яшчэ некалькі гадоў жыла ў сваім нязменным рытме.

На падставе шматлікіх вусных аповедаў і існуючых у выглядзе музейных экспанатаў помнікаў матэрыяльнай культуры ўсходняй Беластоцчыны можна ўзнавіць вобраз тыповай сялянскай гаспадаркі. Гаспадарчы двор звычайна складаўся з трох галоўных будынкаў – хаты, гумна і хлява. На землях, населеных беларусамі, забудова была пераважна драўляная, крытая саломай. Жылыя хаты, крытыя гонтай, сустракаліся рэдка, звычайна будаваліся ў мясцінах, размешчаных па суседству з лесам, і часцей за ўсё належалі ўладальнікам лясных дзя-

лянак. Таксама рэдка сустракаліся хаты, пакрытыя чырвонай керамічнай дахоўкай. Не кожная сялянская гаспадарка мела ўласную студню, паколькі яе пабудова патрабавала пэўных сродкаў на закупку бетонных кругоў, таму бяднейшыя гаспадары бралі ваду ў багацейшых суседзяў.

Звонку жылыя хаты на тэрыторыі ўсходняй Беластоцчыны адрозніваліся арыгінальнасцю дэкаратыўных элементаў. Традыцыя ўпрыгожвання новых драўляных сялянскіх хат захоўвалася яшчэ доўга пасля Другой сусветнай вайны і мела масавы характар. Толькі змена будаўнічага матэрыялу на цэглу ў 1960-х гг. прывяла да заняпаду гэтай формы народнай творчасці. Упрыгожванне жылых будынкаў вынікала не столькі з магчымасці лёгка апрацоўваць будаўнічы матэрыял, колькі з попыту вясковай супольнасці на гэты від мастацкай творчасці. Выгляд будынку служыў таксама своеасаблівай рэкламай умеласці майстра, які ўзводзіў хату¹. Упрыгожваліся перш за ўсё верхняя частка, вуглы, вокны і ганкі. Былі таксама багата ўпрыгожаныя рознымі арнаментамі аканіцы, якія рэдка служылі для замыкання вокнаў, а з'яўляліся перш за ўсё дэкаратыўным элементам.

Усярэдзіне сялянская хата падзялялася на кухню, пакой-спальню і гаспадарча-складскую частку. Значную плошчу на кухні займала печ, на якой знаходзіліся спальныя месцы. Кухонную мэблю складалі лаўкі, пастаўленыя каля сцен, стол, павешаныя на сцены ці пастаўленыя паліцы для посуду. Лаўкі таксама выкарыстоўваліся як спальныя месцы. Пасцель у пакой прыносілі толькі ўвечары, а раніцай яе забіралі ў гаспадарча-складскую част-

¹Юзвяк У. Знешняе ўпрыгожванне хат // Беларускі календар на 1969 год. Беласток : Беларус. грамад.-культур. тав-ва, 1968. С. 217.

ку. Гэта было абумоўлена тым, што сем'і складаліся з розных пакаленняў, часам разам жылі дзесяць і больш чалавек, таму ўсім не хапала месца на печы і ў галоўным пакоі, дзе стаялі два-тры драўляныя ложка.

У асенне-зімовы перыяд пакой і кухня былі запоўнены прыладамі для апрацоўкі лёну і воўны. Калаўроты прыносілі з гарышча адразу ж пасля заканчэння палявых прац, а кросны – часцей за ўсё пасля свята Богаяўлення. Падлога ў хатах была пераважна драўляная, хаця часам сустракалася і гліняная.

Большасць прадметаў, якія ўжываліся ў гаспадарцы і знаходзіліся ў хатах, вырабляліся самімі гаспадарамі ці вясковымі рамеснікамі – сталамі, кавалямі, ганчарамі, краўцамі і г. д. Выкарыстоўваўся пераважна гліняны кухонны посуд – міскі, збанкі, вазы. Некаторыя прадметы, асабліва больш умяшчальныя, служылі для захоўвання прадуктаў на працяглы тэрмін. Найважнейшай сыравінай для вытворчасці неабходных у гаспадарцы рэчаў было дрэва. У яго апрацоўцы беларусы дасягнулі вялікага майстэрства. З гэтага матэрыялу вырабляліся сярод іншага ўсе прылады, неабходныя для ткацтва – пралкі, церніцы, калаўроты, кросны, а таксама амаль усе элементы сродкаў транспарту – вазы, сані. Акрамя таго, драўлянымі былі прылады асноўнага гаспадарчага значэння – цапы, граблі, вілы для сена, бочкі, дзежкі, карцы, мётлы, лапаты і шмат іншага². Без ужывання металічных элементаў узводзілася і большасць будынкаў.

Другой важнай сыравінай у гаспадарцы была салома. З яе выраблялі перш за ўсё посуд і ёмістасці самага рознага прызначэння. У найбуйнейшых з іх можна было змясціць каля 2 ц збожжа, а найменшыя па велічыні можна параўнаць з міскай. Ёмістасці з саломы часцей за ўсё служылі для захоўвання прадуктаў, паколькі ў адрозненне ад гліняных вырабаў, яны лёгка і не б'юцца³.

Салома як матэрыял для пакрыцця даху мела выдатныя тэрмастатычныя ўласцівасці: ахоўвала зімой ад холаду, а летам не дапускала празмернага перагрэву страхі, таму стрэхі былі зручным месцам для захоўвання прадуктаў, асабліва садавіны.

Паўсюднае выкарыстанне драўніны і саломы для вырабу гаспадарчых прадметаў і прылад тлумачылася даступнасцю гэтых матэрыялаў, а таксама сведчыла пра слабую сувязь гаспадарак з рынкам, недаступнасць прамысловых тавараў і пашыранасць элементаў натуральнай гаспадаркі.

Вяскоўцы, як і да вайны, куплялі толькі нешматлікія тавары – запалкі, паліва, соль, святочны

абутак, зрэдку асобныя элементы адзення. Амаль уся вопратка выраблялася ў вёсцы. Матэрыял для адзення давала хатняя вытворчасць ільнянога палатна. Воўна паўсюдна выкарыстоўвалася для вырабу світараў, рукавіц і валёнак. Са скуры шылі кажухі і шапкі.

Пры нязменнай сацыяльнай структуры да канца 1940-х гг. у сельскай гаспадарцы панавалі старыя метады апрацоўкі зямлі, традыцыйныя падходы і звычкі. Шырокамашабныя змены пачалі адбывацца ў 1950-х гг. у сувязі з міграцыйнай часткай насельніцтва ў гарады, распаўсюджаннем радыёпрапаганды, школьнай асветы, калектывізацыяй, якія парушалі спрадвечныя структуры і грамадскія сувязі.

Цяглавай сілай у гаспадарцы былі, як правіла, два ці больш коней. Іх колькасць сведчыла пра зможнасць гаспадара. Каровы ў сельскай гаспадарцы не цаніліся так, як коні. Ні перад вайной, ні адразу пасля яе заканчэння жыхары вёсак не мелі зацікаўленасці ў вытворчасці малака. Малочных кааператываў амаль не існавала, таму не было ніякіх перадумоў для павелічэння колькасці і якасці буйной рагатай жывёлы. У 1939–1941 гг., калі на Беласточчыне ўсталявалася савецкая ўлада, многія пераканаліся, што значная колькасць кароў ці коней у гаспадарцы магла стаць падставай для абвінавачвання іх уладальніка ў кулацтве, з чым звязваліся непрыемныя наступствы. У Польшчы асновы такой сістэмы ствараліся ў канцы 1940-х гг., і гэта ў значнай ступені спрычынілася да запаволення росту ў галіне жывёлагадоўлі. Карова ў сярэднім давала 3–5 літраў малака ў дзень. Дзве ці тры каровы, якія маглі ўтрымлівацца ў 10-гектарнай гаспадарцы, давалі так мала малака, што вялікая сялянская сям'я звычайна сама спажывала яго ці непасрэдна, ці ў выглядзе масла, сыру і смятаны⁴. У невялікай колькасці гэтыя прадукты прадаваліся на гарадскіх кірмашах.

Магчымасці развіцця жывёлагадоўлі былі абмежаваны таксама недахопам паш. Дрэнная якасць лугоў, падмоклыя і зарослыя выганы, недахоп зерневых рэзерваў і паш, якія паходзілі з прапашных раслін, прадвызначылі адсутнасць прагрэсу ў гэтай галіне і ў наступныя гады. Вельмі мала вырошчвалі свіней (у сярэднім 1–3 на гаспадарку), крыху больш – авечак. Відаць, як і ў выпадку з гадоўляй кароў, магчымасці ў гэтай сферы абмяжоўваліся малай колькасцю паш, якія цяжка было зрабіць на пясчаных глебах без адпаведных укладанняў.

Ва ўсходняй частцы Беластоцкага ваяводства дамінавалі глебы IV, V і VI класаў. У справаздачы

²Гацута У. Рэгіянальны грамадскі музей у Белавежы // Беларускі календар на 1969 год. Беласток : Беларус. грамад.-культ. тав.-ва, 1968. С. 177–179.

³Юзвяк У. Этнаграфічны музей у Белавежы // Беларускі календар на 1967 год. Беласток : Беларус. грамад.-культ. тав.-ва, 1966. С. 82–83.

⁴Юзвяк У. Гайнаўскі павет Беластоцкага ваяводства // Беларускі календар на 1961 год. Беласток : Беларус. грамад.-культ. тав.-ва, 1960. С. 131.

старасты Беластоцкага павета адзначалася, што ў Гарадоцкай гміне ў 1946 г. з 1 га быў атрыманы ўраджай, які тады лічыўся высокім: пшаніцы – 9 ц, жыта – 10, ячменю – 12, аўса – 8,5, бульбы – 9, буракоў – 45⁵. У іншых гмінах Беластоцкага павета ўраджаі былі яшчэ меншыя. У Бельскім павеце ў Нарвенскай і Нараўскай гмінах у пасляваенны перыяд у сярэднім збіралі 6–8 ц жыта з га⁶. Гэта не было вынікам спусташэння гаспадаркі, выкліканага вайной. Такія ўраджаі збіралі і ў міжваенны перыяд, і ў пазнейшыя гады. Без адпаведных інвестыцый гэты абшар не мог пастаўляць прадукцыю на рынак, а пры тагачаснай перанаселенасці вёсак яны былі асуджаны на натуральную гаспадарку. Адкрыццё дарогі да прамысловасці ў 1950-х гг. паклала пачатак працэсу апусцення вёсак у гэтай частцы ваяводства.

У канцы 1940-х гг. тут і далей пераважалі архаічныя метады вядзення гаспадаркі. Трохпольная сістэма пратрымалася амаль да канца 1950-х гг. Толькі ў некаторых гаспадарках няўдобыцы засейвалі лубінам, канюшынай ці сырадэляй.

Большасць прылад мелі тую самую канструкцыю і ствараліся з таго ж матэрыялу, як і стагоддзі раней. Жалезныя бароны, як і культыватары, уваходзілі ва ўжытак толькі ў пачатку 1950-х гг. Збожжа, як і раней, жалі сярпом, а малацілі цэпам⁷. Толькі наступныя дзесяцігоддзі прынеслі змены ў гэтай галіне, якія, аднак, адбываліся з вялікім супрацівам з боку сялян. Нават скошванне збожжа касой у некаторых мясцовасцях успрымалася амаль як рэвалюцыя. Здаралася, што ў канцы 1940-х гг. у адной вёсцы частка гаспадароў касіла збожжа касой, а частка, упарта трымаючыся традыцыі, – сярпом, хоць эфект і быў непараўнальны.

У выніку знішчэння большай часткі млыноў і ветракоў паўсюдна ў першыя пасляваенныя гады збожжа малолася ў жорнах. У Беластоцкім павеце са 122 млыноў ажно 80 складалі ветракі⁸. Па прычыне беднасці насельніцтва неахвотна карысталася млынамі нават там, дзе яны дзейнічалі.

У якасці транспартнага сродку паўсюдна выкарыстоўваліся вазы на драўляных колах з металічнай акоўкай. Грузапад'ёмнасць такога воза была малая, але нават пры невялікім цяжары ў яго трэба было запрагаць двух коней. Жажлівы стан дарог, які яшчэ больш пагаршаўся праз выкарыстанне падобных вазоў, прыводзіў да таго, што некаторыя мясцовасці практычна адразаліся ад свету ў веснавую пару разводдзя або восенню. Рэвалюцыя ў гэ-

тай галіне адбылася толькі ў сярэдзіне 1950-х гг., калі ўвайшоў ва ўжытак воз на гумовых колах, называных у беларускіх вёсках «балёнамі». Падчас шарваркаў, або так званых грамадскіх работ, у наступным дзесяцігоддзі будаваліся дарогі. Навіной у беларускай вёсцы стаў ровар, кошт якога быў роўны кошту каровы.

Да канца 1940-х гг. у сацыяльнай структуры беларускага насельніцтва не адбылося прынцыповых змен. Перастала існаваць група землеўладальнікаў, але яны, як правіла, не былі беларусамі. Іх маёнткі ў канцы гэтага дзесяцігоддзя выконвалі ролю базы для калектыўнай сельскай гаспадаркі. У 1944 г. быў здзейснены падзел большасці маёнткаў паміж сялянамі і парабкамі, але ў 1949 г. улады запатрабавалі выплаціць запазычаныя падаткі з набытай зямлі разам з працэнтамі. Памеры гэтых выплат былі занадта высокімі для сялянскіх гаспадарак, таму нярэдка гэту зямлю аддавалі назад. У 1949 г. вытворчыя кааператывы ўзніклі часцей за ўсё на месцы маёнткаў савецкіх калгасаў, якія дзейнічалі ў 1939–1941 гг.⁹

Значная частка зямель маёнткаў у Беластоцкім, Бельскім і Сакольскім паветах увогуле не была парцэлявана. З агульнай плошчы 8609 га буйной зямельнай уласнасці ў лістападзе 1944 г. было вылучана 2371 га¹⁰. Маёнткі з добрай забудовай і развітай інфраструктурай, якія знаходзіліся паблізу гарадоў, цалкам перадаваліся пад кааперацыі ці іншыя формы грамадскага выкарыстання.

Спосаб падзелу маёнткаў часта выклікаў у сялян расчараванне. Напрыклад, маёнтка ў в. Дабрынева Заблудаўскай гміны плошчай 490 га быў падзелены так, што на мэты рэформы прызначалася 303 га, а рэшту пакінулі на патрэбы войска. Аднак з гэтых 303 га 254,5 га падзялілі паміж 50 сем'ямі былых парабкаў, і толькі некалькі дзясяткаў мясцовых сялян атрымалі па 1 га зямлі¹¹.

Рэалізаваная такім чынам рэформа не магла адыграць пераломнай ролі ў жыцці сялянскіх мас. Як правіла, мясцовыя ўлады і ўпаўнаважаныя па справах рэформы дзялілі зямлю ў першую чаргу паміж фальваркавай службай, а сяляне часта не атрымлівалі нічога¹². Здаралася, што падзел маёнтка ў выніку прыводзіў да памяншэння зямельных плошчаў, якія апрацоўваліся сялянамі. Так было, напрыклад, у в. Кажаны Беластоцкага павета, дзе раней уладальнікі маёнтка гадамі здавалі зямлю ў арэнду мясцовым сялянам, за што атрымлівалі па 2 ц збожжа з кожнага арандаванага гектара.

⁵ Arch. Państwowe w Białymstoku (далей – APB). Zespół Starostwa Powiatowego Białostockiego (далей – SPB). Sygn. 28. K. 7.

⁶ Юзвяк У. Гайнаўскі павет... С. 148.

⁷ Баршчэўскі В. Як за цара-бацюшкі // Ніва. 1956. 8 крас. (№ 6). С. 4.

⁸ APB. SPB. Sygn. 6. K. 3.

⁹ APB. Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (далей – KW PZPR). Sygn. 33/IX/38. K. 170.

¹⁰ Ibid. Sygn. I/VIII/10. K. 3.

¹¹ Ibid. K. 28.

¹² Ibid. Sygn. I/VIII/9. K. 112.

Падчас правядзення рэформы зямлю атрымала толькі фальваркавая служба. Такім чынам, сяляне страчвалі тыя надзелы, якія дагэтуль знаходзіліся ў іх арэндзе¹³.

На канферэнцыі сакратароў ваяводскіх і павятовых камітэтаў Польскай рабочай партыі (ПРП), якая адбывалася ў Любліне 12–13 лістапада 1944 г., было пастаўлена пытанне дэлегатаў з Беластоцкага ваяводства пра тое, ці трэба ўключыць беларускае насельніцтва ў спісы для падзелу зямлі і надзяляць іх зямлёй. Адказ партыі гучаў так: «Мы павінны імкнуцца да таго, каб беларускае і ўкраінскае насельніцтва выбіралася свае рэспублікі (меліся на ўвазе БССР і УССР – Я. М.), таму ў асноўным не трэба надзяляць зямлёй, асабліва там, дзе зямлі мала»¹⁴.

Нягледзячы на гэтыя пастановы партыйных улад, у мясцовасцях, населеных галоўным чынам беларусамі, маёнткі таксама дзяліліся. У 1944 г. беларусы таксама станавіліся ўладальнікамі парцэляванай зямлі. У рэшце рэшт на тэрыторыі трох паветаў – Беластоцкага, Бельскага і Сакольскага – былі падзелены 100 маёнткаў, з якіх стварылі 911 новых гаспадарак, уладальнікамі якіх сталі былыя парабкі. Сярэдняя велічыня новых гаспадарак складала 3,8 га¹⁵.

Ваенныя дзеянні і хвалевыя перамяшчэнні войск былі вельмі разбуральнымі фактарамі для сельскай гаспадаркі. Ваенныя дзеянні выклікалі зніжэнне ўраджайнасці на тэрыторыі павета прыблізна на 30 %, а войскі, праходзячы, забралі або знішчылі каля 90 % запасаў корму¹⁶.

У пачатку 1945 г. узніклі вялікія цяжкасці з забеспячэннем харчамі насельніцтва на ўсёй усходняй частцы Беластоцкага ваяводства. Адсутнасць збожжавых рэзерваў была абумоўлена і тым, што нават сяляне, якія мелі прадуктовыя запасы і жылі ў памежных гмінах, не ведаючы, грамадзянамі якой дзяржавы яны ўрэшце сталі, устрымліваліся ад продажу і здачы паставак, бо чакалі канчатковага высвятлення сітуацыі¹⁷.

Тым часам улады спаганялі падаткі, прымушалі здаваць збожжа і мяса на патрэбы ўзмоцненай арміі і жыхароў зруйнаваных гарадоў. Неабходнымі былі тавары, дэфіцыт якіх адчуваўся і ў вёсцы. Занадта энергічны збор падаткаў прывёў да такога стану, пры якім у некаторых мясцовасцях Бельскага павета вясной 1945 г. вымалёўваліся перспектывы недахопу яравага збожжа, для таго каб засеяць загadzя вызначаныя плошчы¹⁸.

На ўжо згаданай канферэнцыі ПРП прадстаўнік Беластоцкага ваяводскага камітэта параўнаў памер

абавязковых паставак збожжа з 15-гектарнай гаспадаркі падчас акупацыі і пасля вайны. Як вынікала з яго даклада, падчас акупацыі падатак на такую гаспадарку складаў 11 ц збожжа штогод, а пасля вайны вырас да 22,1 ц¹⁹.

У 1946 г. у сувязі з цяжкасцямі ў спаганні матэрыяльных павіннасцей Цэнтральны камітэт ПРП даслаў у Беластоцкі ваяводскі камітэт інструкцыю наступнага зместу: «... трэба выкарыстоўваць і рэпрэсіўныя сродкі, такія як: 1) складанне гмінных чорных спісаў тых асоб, якія сабатуюць выплату падаткаў; 2) арышт кароў да часу выплаты падаткаў; 3) дадатковыя дарожныя шарваркі для тых, хто не выплаціў падаткаў. Акрамя таго, уводзіцца забарона на памол збожжа для тых, хто не выплаціў прынамсі 50 % належнай сумы. У выпадку, калі камісія грамадскага кантролю высветліць факты нелегальнага памолу, трэба прыцягваць кіраўнікоў млынаў да судовай адказнасці. <...> Трэба прасачыць, каб старасты, войты, солтысы і зборшчыкі, якія працуюць з поўнай аддачай, былі адзначаны як маральна, так і матэрыяльна ў выглядзе прэмій, выплачаных наяўнымі грашамі або таварамі»²⁰.

Становішча беларусаў адразу пасля вайны было асаблівым: тыя, хто заявіў пра жаданне выехаць у БССР, не плацілі падаткаў і не выконвалі павіннасцей, затое астатнія, баючыся прымусовага перасялення, стараліся паводзіць сябе лаяльна ў дачыненні да польскай дзяржавы і па меры магчымасці разлічвацца з усімі ўскладзенымі на іх абавязкамі. У выніку ў гмінах, населеных беларусамі, хоць гэта і былі абшары з найгоршай якасцю зямлі, эканамічныя павіннасці выконваліся ў значна большай ступені, чым у гмінах, населеных выключна польскім насельніцтвам. Выкананне павіннасцей значна аслабляла сялянскую гаспадарку, стрымлівала развіццё жывёлагадоўлі, рабіла немагчымай таварную вытворчасць. Атрыманне лішкаў прадукцыі на продаж для сярэдняй вясковай гаспадаркі было практычна нерэальным.

У бяднейшых гаспадарках пасля разліку з павіннасцямі часта не хапала харчоў для ўласнай сям'і. Часам, гэтак жа як і перад вайной, летам чакалі, пакуль паспее збожжа. Першыя снапы прывозілі ў гумно, абмалочвалі цэпам, зерне малолі на жорнах, каб для далейшай працы ў час жніва быў прынамсі хлеб²¹.

На працягу некалькіх гадоў пасля заканчэння вайны эканамічныя павіннасці на карысць дзяржавы не толькі не памяншаліся, але і сістэматычна

¹³Ibid. K. 60.

¹⁴Ibid. K. 148. (Пераклад наш. – Э. М.)

¹⁵Ibid. Sygn. I/VIII/10. K. 7.

¹⁶APB. Starostwo Powiatowe Bielsk Podlaski (SPBP). Sygn. 18. K. 6.

¹⁷Ibid. Sygn. 19. K. 2–5.

¹⁸Ibid. K. 1.

¹⁹APB. KW PZPR. Sygn. I/VIII/9. K. 129.

²⁰Ibid. Sygn. I/VIII/4. K. 124. (Пераклад наш. – Э. М.)

²¹Нурэцкі М. Хлеб // Ніва. 1982. 6 чэрв. (№ 14). С. 1.

ўзрасталі ў сувязі з пачаткам аднаўлення гарадоў і прамысловасці. У студзені 1948 г. падчас сходу солтысаў у адной з гмін Беластоцкага павета яны атрымалі даручэнне мабілізаваць жыхароў вёскі на выплату пратэрмінаваных падаткаў за 1947 г., збор збожжа ў рамках так званай нацыянальнай даніны (на асваенне далучаных у 1945 г. заходніх зямель), узносы на аднаўленне Варшавы і помнік у Асвенцыме²². На наступнай нарадзе, якая адбылася праз тыдзень, солтысам было даручана сабраць узносы на помнік удзячнасці Савецкай Арміі, авансавыя выплаты ў памеры 60 % зямельнага падатку на 1948 г. і, акрамя таго, авансавыя ўзносы ў фонд электрыфікацыі вёскі, супрацьпажарны фонд і аплату чысткі комінаў²³. Раз ці два на месяц вёска павінна была даваць фурманку ў карыстанне гміннай управы. Пра эканамічнае становішча вёскі ў гэты перыяд сведчыць сярод іншага той факт, што праз недахоп грошай на тытунь сяляне звярнуліся да ўлад з просьбай дазволіць вырошчваць яго самім²⁴.

Фактарам, які дэзарганізоўваў палявыя працы, быў абавязак адпрацоўкі шарваркаў на будаўніцтве дарог, высечцы лесу, транспарце. У абавязкі сялян уваходзіла таксама пастаўка дроў для патрэб афіцыйных устаноў, школ, міліцэйскіх пастарункаў²⁵. Летам 1948 г. з'явіўся яшчэ адзін абавязак – пошукі каларадскага жука. Да гэтай справы прыцягвалася насельніцтва ўсёй вёскі, якое адрывалі тым самым ад штодзённых заняткаў. Акрамя таго, сяляне павінны былі ўдзельнічаць у розных урачыстасцях, якія ладзіліся ў час палявых прац і прысвячаліся падзеям ці асобам, якія мала цікавілі вясковае насельніцтва, як, напрыклад, гадавіна з дня смерці Ф. Шапэна ці нараджэння А. Міцкевіча²⁶.

У 1949 г. была ўведзена больш жорсткая сістэма спагнання грашовага і натуральнага падаткаў. У выпадку калі земляроб пратэрмінаваў выкананне сваіх абавязкаў перад дзяржавай, у яго гаспадарцы з'яўлялася адмысловая «рабочая» група, якая рэквізавала ўсе каштоўныя прадметы ці свойскую жывёлу, беручы звычайна больш, чым складала сума пратэрмінаванага доўгу²⁷. За нявыкананыя шарваркавыя працы ўлады таксама спаганялі іх эквівалент грашамі або сельскагаспадарчай прадукцыяй.

У многіх мясцінах эканамічную сітуацыю пагаршала далейшае існаванне цераспалосіцы. Там, дзе да 1939 г. не паспелі правесці камасацыю, існавалі гаспадаркі, якія мелі некалькі, часам больш за дзясятак, участкаў зямлі, часта аддаленых адзін ад аднаго.

Пры нязменнай эканамічнай сітуацыі ў вёсцы захоўваліся некаторыя сацыяльныя адносіны яшчэ з міжваеннага перыяду. Бяднейшыя гаспадары пасылалі дзяцей да багацейшых суседзяў пасвіць кароў, каб такім чынам зарабіць 1-2 ц збожжа²⁸. Надалей захоўвалася сітуацыя, якая змушала значную частку вясковага насельніцтва да пошуку магчымасцей заробку на службе ў багацейшых суседзяў. Лішак працоўных рук у вёсцы захоўваўся практычна да канца 1960-х гг. Аднак яшчэ ў канцы 1940-х гг. з'явіліся новыя перспектывы – магчымасць заробку і працаўладкавання ў горадзе.

Пакінуць вёску спачатку наважваліся людзі, якія не мелі шанцаў атрымаць уласную гаспадарку. Першымі змянялі месца жыхарства дэмабілізаваныя салдаты. Часцей за ўсё яны знаходзілі працу ў разнастайных службах аховы парадку. Жыццёвыя перспектывы для беларусаў адкрывалі такія інстытуты, як армія, міліцыя, фабрыкі, у нязначнай ступені – адміністрацыйны апарат. Міграцыя ў гарады, выкліканая эканамічнымі прычынамі, пачалася толькі ў канцы 1940-х гг., а масавы характар набыла ў 1950-х гг. У значнай ступені яна абумовіла пачатак працэсу пераўтварэння вёскі. Памяншэнне колькасці працоўных рук змушала ў другой палове 1950-х гг. шукаць і выкарыстоўваць новыя метады гаспадарання. Пасля некалькіх гадоў фарсіраванай калектывізацыі, якая ламала ранейшыя звычаі і каштоўнасці, у канцы 1950-х гг. з'явіліся ўмовы для развіцця таварнай гаспадаркі, наладжвання эканамічнай сувязі ўсходнебеластоцкай вёскі з рынкам.

Працэс калектывізацыі, распачаты ў канцы 1940-х гг., у выпадку беларускай вёскі меў наступствы горшыя, чым у якім-небудзь іншым рэгіёне. Гэтым працэсам была ахопленая значна большая колькасць насельніцтва, чым у заходняй частцы ваяводства, населенай палякамі. Метады правядзення калектывізацыі былі блізкімі да тых, якія выкарыстоўваліся на тэрыторыі ўсёй краіны. Развіццё кааперацыі адбывалася пад адміністрацыйным прымусам з шантажом і рэпрэсіямі ў дачыненні да ўпартых апанентаў. Абмежаванні прыбытковасці, рост падатковых павіннасцей, абавязковыя пастаўкі, барацьба з кулацтвам – усё гэта руйнавала эканамічныя асновы індывідуальных гаспадарак. Калі на тэрыторыі ўсёй краіны барацьба з кулацтвам была нечым новым, то на Беластоцчыне з гэтым звязваўся пэўны вопыт, вынесены з 1940–1941 гг. Ва ўсходняй частцы Бельскага і Беластоцкага паветаў, нягледзячы на непрыманне гэтай фор-

²² АРБ. СПб. Sygn. 221. К. 1.

²³ Ibid. К. 5.

²⁴ Ibid. К. 9.

²⁵ Ibid. К. 37.

²⁶ Ibid. К. 66.

²⁷ Ibid. К. 125.

²⁸ Верас. Такі гаспадар прыносіць сорам // Ніва. 1958. 5 студз. (№ 1). С. 1.

мы гаспадарання, заснаванне кааператываў ішло практычна без супраціву з боку насельніцтва²⁹. Псіхалагічны бар'ер перад калектыўнай гаспадаркай быў зламаны ў 1940–1941 гг., калі адмова ўступаць у калгас выклікала жорсткія рэпрэсіі. На тэрыторыі Беластоцчыны ў гэты перыяд існавалі 19 калгасаў, у тым ліку 18 на землях, населеных беларусамі, і толькі адзін – у Ломжынскім павеце, дзе жылі палякі³⁰.

Частка беларускіх сялян ужо на сваім вопыце ведала характар калектыўнай гаспадаркі. Паводле ацэнак, сабраных гміннымі сакратарамі ПРП у канцы 1948 г., сярод сялян пераважала адназначна негатыўнае стаўленне да гэтай формы гаспадарання. Такія меркаванні выказвалі і тыя, хто ўжо з'яўляўся членам кааператыву, і тыя, хто не пераставаў працаваць на ўласнай гаспадарцы. Вядзенне гаспадаркі на пясчанай ці камяністай глебе патрабавала вялікіх намаганняў, вопыту і зацікаўленасці ўладальніка ў выніках сваёй працы. У выпадку ж калгасаў, дзе дамінавала бюракратычнае кіраванне, а кіраўнікі часта не мелі ніякага ўяўлення аб працы на зямлі і прымалі рашэнні, якія разыходзіліся са здаровым сэнсам, эфектыўнасць працы рэзка зніжалася, памяншаўся аб'ём ураджаю, атрыманага з 1 га, а сама праца дэмаралізавала сялян, бо яны выконвалі шмат дзеянняў, якія з гаспадарчага пункта гледжання былі абсурднымі, бескарыснымі і нават стратнымі³¹.

Найхутчэй калектывізацыя праходзіла на тых тэрыторыях, дзе фальваркавую зямлю падзялілі паміж парабкамі. Новыя ўладальнікі не адчувалі такой эмацыянальнай сувязі з зямлёй, як тыя сяляне,

якія атрымлівалі яе ў спадчыну з пакалення ў пакаленне. Больш за тое, праца на ўласнай гаспадарцы для многіх з іх была вялікім расчараваннем і часта прыносіла меншы прыбытак, чым той, які калісьці ім забяспечваў уладальнік фальварка. Сярод прычын слабасці гэтых гаспадарак можна назваць таксама падатковыя абавязкі перад дзяржавай, адсутнасць уласнай цяглавай сілы і дастатковай колькасці машын ды іншых прылад працы, а таксама вопыту, неабходнага ўладальніку для працы ў зусім іншай у параўнанні з ранейшай сістэме. Для былых парабкаў пераход да калектыўнай гаспадаркі не звязваўся са стратай бацькоўскай зямлі, а быў, хутчэй, вяртаннем да той сістэмы працы, якую яны ведалі і да якой былі прызвычаены.

Сялянскім дзецям, бацькі якіх ужо не мелі ўласных гаспадарак, было значна лягчэй адважыцца на выезд з вёскі, чым тым, хто меў магчымасць атрымаць спадчыну. Таму традыцыя і прывязанасць да зямлі перасталі быць перашкодамі, якія затрымлівалі сялянскую моладзь у вёсцы. Магчымасць знайсці працу ў горадзе, больш прывабныя ўмовы жыцця, вызваленне з-пад бацькоўскай апекі таксама сталі фактарамі, якія пачалі працэс апусцення беларускай вёскі. Суцэльнае з новай рэчаіснасцю не прынесла расчаравання. Вяртанне ў вёску было рэдкім выпадкам нават пасля 1956 г., калі адбывалася ліквідацыя калектыўных гаспадарак.

Новы лад у польскай дзяржаве не ўспрымаўся беларускімі сялянамі як трагедыя. Зусім наадварот, першы раз у гісторыі ён даваў ім шанец на сацыяльны, культурны і палітычны рост. У мінулым не было нічога, па чым варта было б тужыць.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Mironowicz E., Tokć S., Radzik R.* Zmiana struktury narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX w. Białystok : Wydaw. Uniw. w Białymstoku, 2005.

References

1. *Mironowicz E., Tokć S., Radzik R.* Zmiana struktury narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX w. Białystok : Wydaw. Uniw. w Białymstoku, 2005 (in Pol.).

*Статья поступила в редколлегию 29.01.2018.
Received by editorial board 29.01.2018.*

²⁹ APB. KW PZPR. Sygn. I/VIII/16. К. 10.

³⁰ Ibid. К. 5–31.

³¹ Ibid. К. 10.

УДК 323.1(470.13)(=161.3)

БЕЛОРУСЫ В РЕСПУБЛИКЕ КОМИ

И. Л. ЖЕРЕБЦОВ¹⁾, Е. Н. РОЖКИН¹⁾, И. И. ЛЕЙМАН²⁾

¹⁾Институт языка, литературы и истории Коми научного центра Уральского отделения РАН,
ул. Коммунистическая, 26, 167982, г. Сыктывкар, Россия

²⁾Институт гуманитарных наук Сыктывкарского государственного университета им. Питирима Сорокина,
ул. Катаева, 9, 167001, г. Сыктывкар, Россия

Рассматривается история формирования белорусской диаспоры на территории современной Республики Коми. Отмечено, что первые белорусы жили в этом регионе в 1920-х гг. Показано, как сталинская репрессивная политика привела к высылке в Коми белорусов в 1930-е гг. Выявлено, что в ходе развития промышленности региона изменялась численность белорусов в Коми с 1950-х гг. до 2010 г. Освещена деятельность белорусской национально-культурной автономии в Республике Коми.

Ключевые слова: Республика Коми; белорусы; репрессии; спецпереселенцы; индустриализация; национально-культурная автономия.

Благодарность. Публикация подготовлена при поддержке Программы фундаментальных исследований Уральского отделения РАН, проект № 15-13-6-24 «Национальные элиты и проблемы региональной политической и социально-экономической стабильности на Севере России в XX веке (на материалах Республики Коми и Ненецкого автономного округа)».

БЕЛАРУСЫ Ў РЭСПУБЛІЦЫ КОМІ

І. Л. ЖАРАБЦОЎ^{1*}, Я. М. РОЖКІН^{1*}, І. І. ЛЕЙМАН^{2*}

^{1*}Інстытут мовы, літаратуры і гісторыі Комі навуковага цэнтру Уральскага аддзялення РАН,
вул. Камуністычная, 26, 167982, г. Сыктывкар, Расія

^{2*}Інстытут гуманітарных навук Сыктывкарскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Піцірыма Сарокіна,
вул. Катаева, 9, 167001, г. Сыктывкар, Расія

Разглядаецца гісторыя фарміравання беларускай дыяспары на тэрыторыі сучаснай Рэспублікі Комі. Адзначана, што першыя беларусы жылі ў гэтым рэгіёне ў 1920-х гг. Паказана, як сталінская рэпрэсіўная палітыка прывяла да высылкі беларусаў у Комі ў 1930-х гг. Выяўлена, што па меры развіцця прамысловасці рэгіёна змянялася колькасць беларусаў у Комі з 1950-х гг. да 2010 г. Асветлена дзейнасць нацыянальна-культурнай аўтаноміі беларусаў у Комі.

Ключавыя словы: Рэспубліка Комі; беларусы; рэпрэсіі; спецперасяленцы; індустрыялізацыя; нацыянальна-культурная аўтаномія.

Падзяка. Публікацыя падрыхтавана пры падтрымцы Праграмы фундаментальных даследаванняў Уральскага аддзялення РАН, праект № 15-13-6-24 «Нацыянальныя эліты і праблемы рэгіянальнай палітычнай і сацыяльна-эканамічнай стабільнасці на Поўначы Расіі ў XX стагоддзі (на матэрыялах Рэспублікі Комі і Ненецкай аўтаномнай акругі)».

Образец цитирования:

Жеребцов И. Л., Рожкин Е. Н., Лейман И. И. Белорусы в Республике Коми // Журн. Белорус. гос. ун-та. История. 2018. № 2. С. 82–93.

For citation:

Zherebtsov I. L., Rozhkin E. N., Lejman I. I. The Belarusians in the Komi Republic. *J. Belarus. State Univ. Hist.* 2018. No. 2. P. 82–93 (in Russ.).

Авторы:

Игорь Любомирович Жеребцов – доктор исторических наук; директор.

Евгений Николаевич Рожкин – кандидат экономических наук; ведущий научный сотрудник.

Ирина Игоревна Лейман – кандидат исторических наук; заведующий кафедрой связей с общественностью и рекламы.

Authors:

Igor L. Zherebtsov, doctor of science (history); director.
zherebtsov.hist@mail.komisc.ru

Evgenij N. Rozhkin, PhD (economy); leading researcher.
erjkin@gmail.com

Irina I. Lejman, PhD (history); head of the department of public relations and advertising.
irinalejman@gmail.com

THE BELARUSIANS IN THE KOMI REPUBLIC

I. L. ZHEREBTSOV^a, E. N. ROZHKIN^a, I. I. LEJMAN^b

^a*Institute of Languages, Literature and History, Komi Science Centre, Ural Branch, Russian Academy of Sciences,
26 Kommunisticheskaya Street, Syktyvkar 167982, Russia*

^b*Institute for Human Sciences, Pitirim Sorokin Syktyvkar State University, 9 Kataeva Street, Syktyvkar 167001, Russia
Corresponding author: I. L. Zherebtsov (zherebtsov.hist@mail.komisc.ru)*

The paper deals with the history of the formation of the Belarusian Diaspora on the territory of modern Komi Republic. It is noted that the first few Belarusians lived in the region in the 1920s. It is shown how Stalin's repressive policy has led to the expulsion of the Belarusians in the Komi Republic in the 1930s. It is revealed that during the development of the industry of the region the number of Belarusians in the Komi Republic since the 1950s to 2010 has changed. The activity of national-cultural autonomy of Belarusians in the Komi Republic is elucidated.

Key words: Komi Republic; Belarusians; repression; special immigrants; industrialization; national and cultural autonomy.

Acknowledgements. The publication was prepared with the support of the Fundamental Research Program of the Ural Branch, RAS, project № 15-13-6-24 «National elites and the problems of regional political and socio-economic stability in the North of Russia in XX century (on the materials of the Komi Republic and Nenets Autonomous District)».

Первые одиннадцать

В древности, Средневековье и даже в начале Нового времени европейский северо-восток, уместившийся в уголке между побережьем Северного Ледовитого океана и отделяющими Европу от Азии Уральскими горами, был своего рода проходным двором. Через него с востока на запад, с севера на юг и в обратном направлении перемещались самые разные племена и этнические группы, сформировавшие в конечном итоге население всей Северной Европы и немалой части Северной Азии. Территории расселения этносов приобрели в этом обширном регионе относительную устойчивость только тогда, когда закончились и первое Великое переселение народов, и второе, не менее великое переселение, под которым подразумеваются массовые миграции жителей Европейской России в Сибирь и на Дальний Восток XVI – начала XVIII в., вызванные, как и первый раз, глобальными изменениями климата [1, с. 17].

В пределах современной Республики Коми до начала 1930-х гг. обитал в основном народ коми,

принадлежащий к финно-угорской языковой семье, имеющий тысячелетнюю историю и обладающий богатейшей оригинальной духовной и материальной культурой. В регионе имелось также несколько исторически сложившихся районов расселения русских и ненцев. Представителей других национальностей было немного: в 1926 г. на территории автономной области Коми насчитывалось 258 (0,1 %) человек, принадлежавших другой народности, в том числе 11 белорусов. Как и почему они попали на Север, к сожалению, не известно. В регионе в небольшом количестве жили украинцы, литовцы, поляки и др. [2, с. 77].

Этническая карта Республики Коми со временем претерпела значительные изменения. В результате массовых миграций середины XX в. республика стала многонациональной: помимо коми, русских и ненцев, на этой территории живут белорусы, украинцы, немцы, татары и многие другие народы [3].

Белорусы-спецпереселенцы

Спецпереселение было начато в 1930-е гг. Многие первые переселенцы из различных частей СССР попали в Коми не по своей воле. Одной из проблем, вставшей перед Советским Союзом при проведении масштабной индустриализации, была необходимость формирования трудовых ресурсов в необжитых регионах страны. На малонаселенном и практически не имевшем инфраструктуры севере России это был наиважнейший вопрос. Пути его решения на первоначальном этапе были неразрывно связаны с самыми трагическими страницами истории СССР. В кратчайшие сроки сформировать трудовые ресурсы можно было только путем насильственного завоза рабочей силы [4].

На конференции аграрников-марксистов 27 декабря 1929 г. И. В. Сталин провозгласил переход к политике ликвидации кулачества как класса. В начале 1930 г. появились постановления ЦК ВКП(б), Центрального исполнительного комитета СССР (ЦИК СССР) и Совета народных комиссаров СССР (СНК СССР), секретная инструкция ЦИК СССР и СНК СССР, посвященные мерам по ликвидации кулацких хозяйств в районах сплошной коллективизации [5; 6]. Значительная часть раскулаченных крестьян подлежала высылке на север и, в частности, в Коми. Была поставлена задача превратить регион в так называемый деревянный Донбасс, всесоюзную лесопилку, валютный цех страны (зна-

чительная часть леса продавалась за границу). Собственных трудовых ресурсов в малонаселенном крае не хватало, несмотря на фактически введенную для местного населения трудовую повинность по заготовке, вывозу и сплаву леса. Так, например, в 1931 г. в Коми был объявлен боевой штурм лесорубов под лозунгами «Все на сплав!», «Бревном – в лоб генералу Миллеру, в грудь папе Римскому!» На работу выходили все организации и учреждения независимо от профиля работы [7].

Проблема трудовых ресурсов была решена путем привлечения к лесозаготовкам подневольных работников. В Коми в 1930 г. в массовом порядке стали привозить так называемых спецпереселенцев – раскулаченных крестьян (русских, немцев, татар и др.), которых расселяли в спецпоселках, строившихся в местах лесозаготовок. Первые спецпереселенцы-белорусы появились в Коми в 1932 г. Новых рабочих доставляли по железной дороге на ближайшую к Коми станцию, обычно в Котлас (в Коми железной дороги не было). Ведущий специалист по истории спецпереселения в Коми Н. М. Игнатова пишет о том, что со станции переселенцев этапом (пешком, на телегах или на баржах) отправляли до Сыктывкара, а затем таким же образом – в районные центры. Немало новых рабочих умирало еще в дороге из-за нехватки еды и питьевой воды [8].

В районных центрах спецпереселенцев распределяли по местам заселения – будущим спецпоселкам. Поскольку большинство поселков существовало только в проектах, рабочих поначалу временно размещали в близлежащих селах и деревнях. Однако случалось и так, что людей высаживали с барж прямо в тайге, где иногда имелись ветхие бараки сезонников-лесозаготовителей. Чаще всего спецпереселенцы должны были сами строить палатки, шалаши, землянки, а затем и бараки. По данным, которые приводит Н. М. Игнатова, бараки представляли собой большие сараи, наспех построенные из старого леса. Они продувались насквозь, в них было очень холодно, не спасало и то, что почти все окна были наглухо забиты с целью сохранить тепло. Внутри в два-три яруса располагались нары. Столов, тумбочек и кроватей не было, недоставало посуды и различного инвентаря, в том числе тазов и умывальников. Ситуация с жильем изменилась только в начале 1950-х гг. В спецпоселках начали строить квартиры для семейных спецпереселенцев, одинокие жили в общежитиях по 3–6 человек в комнате. По сравнению с началом 1930-х гг., когда в комнате проживало по 7–10 человек, ситуация значительно улучшилась [9; 10].

Еще более болезненным вопросом, отмечает Н. М. Игнатова, было снабжение спецпереселенцев продуктами питания, одеждой и обувью. Между тем спецпереселенцы прибывали, как правило, без имущества, практически не имея сменной одежды

и обуви. Люди часто жили на грани голода. Стоит отметить, что у коми-крестьян условия были не намного лучше: на рубеже 1930–40-х гг. в большинстве колхозов из-за недостатка хлеба люди питались различными суррогатами, примешивая в муку мякину, солому, жмыхи. Только во второй половине 1940-х гг. ситуация несколько улучшилась: во многих поселках начали действовать столовые, которые обеспечивали пусть и скудное, но горячее питание [11; 12].

Холод, скученность и антисанитария в бараках, отсутствие теплой одежды и обуви, недоедание и тяжелая работа и в дождь, и в мороз приводили к катастрофическим последствиям, а прежде всего – к высокому уровню смертности спецпереселенцев. Одной из причин было возникновение эпидемий в поселках. Из острозаразных заболеваний среди спецпереселенцев наиболее широко были распространены сыпной и брюшной тиф, цинга, а также скарлатина, дифтерит, дизентерия и грипп, кроме этого, среди жителей наблюдались массовые случаи голодных отеков и дистрофии. В начале 1930-х гг. отмечались массовые случаи заболеваний на почве недоеданий. Только во второй половине 1930-х гг. эпидемиологическая ситуация стабилизировалась [13; 14].

Для детей в спецпоселках создавались школы и детские сады. В 1932 г. в школах обучалось 44 белоруса, в 1933 г. – 33, в 1935 г. – 507. Белорусские учащиеся по количеству уступали только русским [15; 16]. В 1937 г. в Коми АССР насчитывалось 37 спецпоселков. В двух из них жили в основном белорусы, в четырех – русские и белорусы, в одном – белорусы и украинцы. Располагались эти поселки в Сыктывдинском, Усть-Вымском и Усть-Куломском районах. Всего в спецпоселках проживали 2549 белорусов [17; 18]. По переписи 1939 г. в Коми АССР проживали 3323 белоруса, из них – 3020 в сельской местности (1791 мужчина, 1229 женщин). В городских населенных пунктах числилось 303 белоруса (209 мужчин, 94 женщины). Доля белорусов в составе населения Коми увеличилась до 1,1 %. В 1939 г. они занимали 4-е место по численности после коми, русских и украинцев [19; 20]. Важно учитывать, что в данном случае речь идет только о вольном населении и спецпереселенцах. Несомненно, белорусы присутствовали и среди многочисленных заключенных Ухтинско-Печорского исправительно-трудового и других лагерей, расположенных на территории современной Республики Коми (см.: [21–24]). К сожалению, данных об их количестве на настоящий момент не обнаружено.

Первоначально спецпереселенцы должны были трудиться только на лесозаготовках и сплаве, но уже в 1932 г. (во время высылки в Коми белорусов) людям разрешили создавать неуставные артели и заниматься сельским хозяйством, поскольку вы-

жить без этого было невозможно. К тому же спецпереселенцы должны были оплачивать расходы по надзору за собой (до 1944 г. с заработков трудящихся на эти цели удерживалось 5 %) [25; 26].

Постановлением ЦИК СССР от 25 января 1935 г. все бывшие кулаки были восстановлены в избирательных правах наравне с другими гражданами СССР. Однако это не давало им права покинуть установленное место жительства. Конституция 1936 г. формально уравнивала спецпереселенцев в гражданских правах с остальными категориями населения, но ограничения по месту жительства сохранялись. Немного позже, 2 октября 1938 г., вышло постановление СНК СССР о выдаче паспортов детям спецпереселенцев по достижении ими 16-летнего возраста. Получив паспорт, человек мог покинуть спецпоселок [27; 28].

Совнарком СССР 29 декабря 1939 г. утвердил «Положение о спецпоселении и трудовом устройстве осадников, выселяемых из западных областей

УССР и БССР», по которому в 1940 г. в Коми АССР были отправлены несколько тысяч человек, в основном поляков, из Западной Беларуси и Западной Украины. Среди них было 14 белорусов. Кроме того, в 1944 г. в Коми АССР находились еще 210 ссыльных (ссыльнопоселенцев), высланных из Белорусской ССР по приговору суда, а не в административном порядке. Они, как и спецпереселенцы, направлялись на работу по заготовке и сплаву леса, жили в спецпоселках. Большинство из них составляли поляки, по данным на 10 февраля 1944 г. белорусов было только три человека [29; 30].

Постепенно число белорусов-спецпереселенцев в Коми АССР уменьшалось. Часть людей освобождалась, часть – уходила из жизни. В 1949 г. в республике числилось 484 белоруса. Конец системе спецпоселений был положен постановлением Совета Министров СССР № 1738/789сс от 13 августа 1954 г. «О снятии ограничений по спецпереселению с бывших кулаков и других лиц» [31; 32].

На стройки севера по доброй воле

На смену вынужденным переселенцам (спецпереселенцам и ссыльнопоселенцам) пришли люди, добровольно приехавшие из БССР на далекий север для участия в новом этапе индустриального освоения региона. Если в первое послевоенное пятилетие основной рабочей силой предприятий топливной и лесодобывающей промышленности оставались репрессированные слои населения, то в 1950-х гг. на смену экономике ГУЛАГа пришел в основном вольнонаемный труд (хотя заключенных продолжали использовать и позднее в первую очередь на лесоповале и стройках). Правда, среди нанимавшихся на работу было немало бывших заключенных. Приезжали тем не менее и рабочие по организационным наборам и вольному найму. Большую часть прибывших составляли представители трех союзных республик – Российской, Украинской и Белорусской. В 1953 г. предприятия угольной, нефтяной и лесозаготовительной промышленности начали переходить на работу с постоянными вольнонаемными кадрами. Главной формой привлечения рабочей силы в промышленность стал централизованный организационный набор людей на основе трудовых соглашений. Приезд рабочих и служащих, а также закрепление их на постоянное жительство в республике стимулировали постановления правительства СССР от 21 мая 1947 г., 28 ноября 1951 г., 26 августа 1955 г., вводившие различные льготы для северян [33; 34].

Причины переезда на север были разные: одни ехали в поисках романтики по комсомольским путевкам, другие – в поисках заработка. Представители предприятий Коми АССР выезжали в Белорусскую ССР и другие регионы, проводили организованные наборы рабочих, уговаривая их ехать на

север за длинным рублем (зарплаты были выше). В 1956–1958 гг. в республику для работы на лесозаготовке и угольных шахтах приехали более 100 тыс. человек. Очень много было и демобилизованных из армии солдат. Только в 1956–1957 гг. на воркутинские шахты прибыло около 15 тыс. бывших военных [35]. Немало оказалось и тех, кто, заработав достаточно денег, уезжали назад в более теплые края. Однако многие люди, покоренные суровой красотой севера, остались в этих краях навсегда. В результате в национальном составе населения региона произошли значительные изменения. К 1959 г. русская национальность оказалась наиболее многочисленной в республике, представители Коми были на втором месте, а вслед за ними расположились украинцы, белорусы и немцы. Белорусов по переписи 1959 г. в Коми АССР насчитывалось 22 622 человека (2,8 % населения), за 20 лет (1939–1959 гг.) их численность возросла в 6,8 раза. Отметим, что в 1959 г. белорусский язык родным считали примерно две трети живших в Коми белорусов (61,6 %) [36; 37].

С 1960-х и особенно в 1970-е гг. приток переселенцев в Коми из Беларуси значительно уменьшился, поскольку в это время в республике развивались отрасли, не являющиеся для Беларуси традиционными (угольная, газовая и нефтяная), в связи с этим организационный набор шел из других регионов Советского Союза. Однако не наблюдался и массовый выезд белорусов из Коми, так как большинство людей приезжали в республику по своей воле [38, с. 11–13]. По данным переписи 1970 г., в Коми АССР проживало 24 705 белорусов. Несмотря на увеличение их абсолютной численности на 2,1 % по сравнению с 1959 г., доля белорусов в составе населения с 1959 по 1970 гг. снизилась с 2,8 до 2,6 %. Большин-

ство из них – 18 624 человека (75,4 %) – в 1970 г. проживало в городах и поселках городского типа, и только 6082 человека (24,6 %) – в сельской местности. В 1959–1970 гг. существенно уменьшилось число белорусов, считавших белорусский родным языком (до 44,2 %). К 1979 г. численность белорусов увеличилась на 0,1 % и составила 24 763 человека (2,2 % населения Коми АССР). Белорусский язык считали родным 39,1 % живших в регионе белорусов [39; 40].

В течение следующего десятилетия численность белорусов в Коми возросла на 1,9 % и в 1989 г. составила 26 730 человек (2,2 % населения республики). Постепенно продолжала сокращаться доля белорусов, считавших белорусский родным языком (35,2 % в 1989 г.) [41, с. 25]. Наиболее высокая доля белорусов, если говорить об отдельных городах и районах Коми АССР, была в Княжпогостском (3,5 %), Интинском (3,0 %) и Воркутинском (2,9 %) районах. Доля белорусов среди жителей была выше средней по республике. То же наблюдалось и в Вуктыльском (2,6 %), Троицко-Печорском (2,6 %), Печорском (2,5 %), Сосногорском (2,5 %), Усинском (2,4 %) и Ухтинском (2,3 %) районах. Во всех указанных регионах активно развивалась промышленность. В Усть-Вымском районе белорусы составляли 2,1 % населения, в Удорском – 1,8 %, Койгородском – 1,7 %, г. Сыктывкаре – 1,5 %, Корткеросском районе – 1,2 %, Сыктывдинском и Усть-Куломском – по 1,1 %, Сысольском – 0,9 %, Прилузском – 0,7 %, Ижемском – 0,3 %, Усть-Цилемском – 0,2 % [42; 43, с. 16].

В конце 1980-х гг. и в течение 1990-х гг., в связи с изменившейся экономической ситуацией в стране в целом и в республике в частности, изменилось общее направление миграции. Север в целом перестал привлекать трудовых мигрантов. Данное обстоятельство нашло отражение и в изменении численности белорусов в Республике Коми: их доля (так же, как и украинцев) в населении республики на протяжении последних десятилетий сокращалась. Это было обусловлено рядом причин: возвращением на этническую родину, распадом СССР, необходимостью получения гражданства и др. Обращает на себя внимание и то, что численность украинцев, белорусов и прибалтийских народов в Республике Коми сократилась в одинаковой пропорции. Вероятно, это связано с тем, что во вновь появившихся государствах социально-политическая ситуация была относительно схожей, соответственно, при выборе миграционного поведения работали аналогичные факторы [44; 45].

К 2002 г. белорусы, составляющие 2,2 % населения Республики Коми, уступили четвертое по численности место татарам (15 212 чел., 1,5 % жителей). Перепись 2010 г. показала, что количество белорусов в Коми продолжало уменьшаться стремительнее, чем общие темпы снижения численности. Это привело к тому, что доля белорусов в населении Республики Коми вернулась к показателям середины XX в. В 2010 г. в Коми насчитывалось 8859 белорусов – втрое меньше, чем в 1989 г. Они составляли 1 % населения республики¹.

Создание национально-культурной автономии

Несмотря на сокращение численности белорусской диаспоры в Коми, белорусы в конце XX – начале XXI в. играют активную роль в общественной и культурной жизни Республики Коми. Ярким примером служит деятельность белорусской национально-культурной автономии, которой в 2017 г. исполнилось 20 лет. Ее возникновение было связано с непростой социально-политической обстановкой 1990-х гг., когда в Коми вырабатывалась законодательная база региональной национальной политики.

При активном участии общественности в Коми сложился стержень нормативной базы национальной политики, включающий республиканские и некоторые муниципальные нормативные правовые акты, регулирующие различные аспекты национальных отношений, призванные обеспечить конкретные механизмы реализации конституционных прав граждан на сохранение их этнокультурной самобытности. Кроме того, проблемы национальной политики отражены в ряде законов и подзаконных

актов, касающихся сферы культуры, образования, охраны природы.

Национальные отношения – одна из тех тонких сфер социальной жизни, в которых тесно переплетаются интересы органов государственной власти, местного самоуправления и общественных организаций национально-культурной ориентации. Поэтому налаживание социального партнерства в данном случае неизбежно. В Республике Коми это было закреплено к концу 1990-х гг. соответствующей правовой базой. Основу данной правовой базы составил закон Российской Федерации «О национально-культурной автономии», определивший взаимоотношения органов государственной власти, местного самоуправления и национально-культурных автономий. Это единственный закон в России, в котором определены полномочия и принципы взаимодействия органов государственной власти и общественных объединений национально-культурной ориентации².

Развитию этих постулатов помог закон о национально-культурной автономии, который был

¹Всероссийская перепись населения 2010 г. (окончательные итоги) // Стат. бюл. № 48-66-60/04. 2011. С. 11.

²Закон Российской Федерации «О национально-культурной автономии» // Информ. бюл. Мин-ва по делам национальностей Республики Коми, 1998. С. 23.

принят в Коми республике в 1996 г. В статье 16 данного закона определяются принципы финансирования национально-культурных автономий. Отмечается, что финансирование деятельности, связанной с реализацией прав автономий, осуществляется как за счет собственных средств, так и за счет средств федерального и местного бюджетов. Автономиям предоставляется финансирование общественно значимых программ национально-культурного развития, осуществления мероприятий в области культуры и образования, а также проведения благотворительных мероприятий. Это позволило интенсифицировать процесс формирования системы поддержки национально-культурных автономий.

Первой в 1997 г. была создана Белорусская национально-культурная автономия в Республике Коми (далее – Белорусская НКА). В январе 1997 г. инициативная группа белорусов (А. С. Крупенько, М. Соловей и др.) начала поиск единомышленни-

ков, готовых участвовать в создании землячества в Коми. В Сыктывкаре 5 апреля 1997 г. прошло организационное собрание, на котором была создана белорусская НКА, приняты ее программа и устав. Председателем был избран А. С. Крупенько, возглавлявший автономию многие годы [46]. Сегодня он является почетным председателем, а председателем избран А. А. Лазицкий.

Белорусская НКА сразу заявила о себе и на международной арене: 26–27 июля 1997 г. в Минске проходил II Съезд белорусов мира. Белорусскую диаспору в Коми на съезде представляли делегаты Г. И. Устиловский и А. С. Крупенько, они были избраны членами Большой Рады. В том же году 15–16 декабря состоялась поездка правительственной делегации Республики Коми в Минск для подписания соглашения между Коми и Беларусью. В составе делегации был руководитель белорусской НКА А. С. Крупенько.

Два белоруса – две судьбы³

Делегаты II съезда белорусов мира Г. И. Устиловский и А. С. Крупенько – легендарные в Республике Коми личности, они олицетворяют собой две разные судьбы уроженцев Могилёвщины. На север их привели разные дороги.

Георгий Иванович Устиловский родился в д. Черноусы Мстиславского уезда Могилёвской губернии. После того, как его отца по постановлению Особого совещания при ОГПУ БССР на 3 года выслали в Сибирь, Георгий был исключен из школы, окончил фабрично-заводское училище, работал на торфяном заводе в Витебской области, учился в Смоленской советской партийной школе, сотрудничал с газетами, а позже переехал в Ленинград. Г. И. Устиловский 10 августа 1936 г. был арестован, а 23 марта 1937 г. в Смоленске приговорен к 8 годам заключения в исправительно-трудовом лагере и к 5 годам поражения в правах за так называемую контрреволюционную агитацию. Белоруса этапировали в Коми АССР, где он отбывал заключение в Локчимлаге, Устьвымлаге, Ухтижемлаге. В 1944 г. заключенный был освобожден с закреплением на работе в лагере по вольному найму без права выезда.

До 1974 г. Г. И. Устиловский работал в лесной промышленности мастером, техническим руководителем, начальником лесопункта, заместителем директора леспромхоза. В 1956 г. он был реабилитирован, жил в Сосногорске. В период перестройки Г. И. Устиловский стал заниматься общественной деятельностью, в 1990 г. он добился реабилитации отца. В 1992 г. Г. И. Устилов-

ского избрали председателем правозащитного общества «Сосногорский Мемориал», а в 1993 г. – членом совета международного общественного объединения белорусов мира «Бацькаўшчына» (далее – «Бацькаўшчына»). Усилиями Г. И. Устиловского было реабилитировано более 800 человек, он написал четыре книги о сталинских лагерях, принимал участие в научных конференциях по истории политических репрессий. По его инициативе в Сосногорске в 1996 г. был установлен памятник жертвам политических репрессий. В 2010 г. в городе была открыта памятная доска Г. И. Устиловского.

Аркадий Степанович Крупенько по уважительному определению его друзей и знакомых – главный белорус Республики Коми. Он родился 15 февраля 1931 г. в д. Дубровка Шкловского района Могилёвской области БССР. Окончив в 1951 г. Оршанский железнодорожный техникум, по направлению приехал в Коми АССР и работал в Устьнемском леспромхозе. А. С. Крупенько был избран комсомольским вожаком и направлен учиться в Ленинградскую высшую партийную школу. Затем он окончил исторический факультет Коми государственного педагогического института. В 1963 г. Аркадий Степанович стал вторым, а в 1966 г. – первым секретарем Усть-Куломского районного комитета КПСС. С 1972 г. на протяжении 16 лет А. С. Крупенько возглавлял Министерство местной промышленности Коми АССР, с 1988 г. он являлся заместителем председателя Государственного комитета Коми АССР по труду и социальным вопро-

³При написании этого и следующего разделов использованы материалы текущего архива белорусской НКА. Авторы выражают руководителям автономии глубокую признательность за предоставленную возможность ознакомиться с документами.

сам, в 1994 г. – вышел на пенсию. А. С. Крупенько трижды избирался депутатом Верховного Совета Коми АССР.

В апреле 1999 г. на I съезде белорусов России А. С. Крупенько был избран заместителем председателя федеральной национально-культурной автономии Белорусов России, а 18–19 июля 2009 г. в Минске на V Всемирном съезде белорусов – членом Великой рады «Бацькаўшчыны». Аркадий Степанович – организатор и многолетний председатель

белорусской НКА, а ныне – почетный председатель автономии.

Заслуженный работник народного хозяйства Коми АССР А. С. Купенько был удостоен многих наград, среди которых два ордена Трудового Красного Знамени и «Знак почета». В Минске 28 марта 2008 г. Президент Республики Беларусь А. Г. Лукашенко вручил А. С. Крупенько медаль Франциска Скорины за большой вклад в развитие российско-белорусских отношений.

Белорусская культура на коми-земле

В конце 1990-х гг. белорусская НКА плодотворно занималась созданием местных отделений. В Сыктывкаре 23 декабря 1997 г. прошло общее собрание белорусов. В Сосногорске 7 февраля 1998 г. состоялось организационное собрание, председателем отделения был избран А. В. Катарский (в 2000 г. – П. В. Демьянович, его заместителем – Т. Г. Янчук). В Ухте 26 февраля того же года состоялось организационное собрание, местное отделение автономии возглавил Е. И. Чигирь. В Троицко-Печорске 12 января 2000 г. на организационном собрании председателем районного отделения автономии был избран А. М. Щемелев. На организационном собрании в Инте 18 февраля 2000 г. было создано отделение автономии, председателем была избрана С. С. Плющова. Отделения белорусской НКА были созданы также и в Усинске, Сыктывдинском и Княжпогостском районах и др. Ныне в составе автономии насчитывается 12 местных отделений.

Отдельное внимание организаторы автономии уделяли работе с молодежью и детьми. По инициативе члена совета белорусской НКА В. П. Сулковского 15 декабря 2000 г. в Сыктывкаре состоялось собрание молодежи автономии. В 2010 г. при белорусской НКА была создана молодежная организация (председатель И. Липский). Подрастающее поколение активно участвует во многих спортивных и культурных мероприятиях. В проходивших V и VI Всемирных съездах белорусов в Минске принял участие и председатель молодежной организации белорусской НКА. По инициативе автономии дети белорусов дважды направлялись из Сыктывкара на отдых в здравницы Беларуси (Нароч и Логойск). Отдыхая, они изучали язык и культуру белорусского народа. Родившиеся в Коми дети белорусов остались довольны пребыванием на родине предков.

Белорусская НКА является одной из самых деятельных национально-культурных организаций в Республике Коми. В Сыктывкаре в 2008 г. был создан белорусский хор «Купалинка» – дипломант всероссийских конкурсов. Он стал своеобразной визитной карточкой автономии. По ходатайству Министерства национальной политики Республики

Коми в 2009 г. хору было присуждено звание народного. «Купалинкой» руководили специалисты, внося в его работу новое и пропагандируя при этом белорусскую культуру на коми-земле. А. С. Крупенько отметил, что работа хора особенно оживилась с приходом в качестве руководителя заслуженной артистки Российской Федерации Н. П. Масановой⁴. Хор «Купалинка» записал альбом, состоящий из белорусских песен, давал концерты в Москве, трижды выезжал в Беларусь. «Купалинка» принимал участие в фестивале песни и музыки 22 июня 2012 г. в белорусском г. Дубровно, 18 сентября 2013 г. – в фестивале белорусской песни в Слуцке, а 12 сентября 2014 г. на Дне города в Минске.

По установившейся традиции автономия и ее местные отделения ежегодно отмечают национальные праздники, юбилейные даты активистов, проводят праздники урожая «Дожинки» (с 2000 г.), фестивали белорусской песни, тематические вечера, носящие названия: «Как мы знаем Беларусь», «Изучаем историю Беларуси», «Белорусская семья на Севере», а также вечера национальной поэзии, посвященные творчеству Я. Коласа, М. Танка и М. Богдановича, жизни и деятельности Е. Полоцкой, Ф. Скорины и других деятелей, и вечера белорусской национальной кухни. В 2006 г. была выпущена посвященная белорусам в Коми книга «След на северной земле» [46].

Национально-культурная автономия активно работает на республиканском, российском и международном уровнях. Активисты белорусской НКА сотрудничают с различными общественными объединениями народов Республики Коми, участвуют в съездах коми-народа и других республиканских, районных и городских общественно-политических и социокультурных мероприятиях, постоянно контактируют с руководителями республики, министерств и ведомств, особенно тесно взаимодействуя с Министерством национальной политики Республики Коми.

Белорусская НКА принимает непосредственное участие в мероприятиях, связанных с пребыванием в Коми государственных, культурных и обществен-

⁴Белорусская автономия в Коми отметила двадцатилетие // Республика. 03.05.2017.

ных деятелей Беларуси; в различных белорусских выставках, таких как выставки белорусской книги, техники БелавтоМАЗа; в организации концерта ансамбля «Сябры»; встречах с заместителем министра иностранных дел Беларуси В. В. Величко, заместителем министра промышленности ансамбля И. И. Демидовичем, Героем Беларуси Дарьей Домрачевой, белорусскими народными артистами Ядвигой Поплавской и Александром Тихоновичем, руководителями БелавтоМАЗа, членами торгово-промышленной делегации Беларуси и др. Активисты автономии 10 февраля 1999 г. участвовали в мероприятиях, посвященных пребыванию Президента Республики Беларусь А. Г. Лукашенко в Сыктывкаре.

По поручению посольства Республики Беларусь в Российской Федерации многим ветеранам, живущим в Республике Коми, от имени Президента Республики Беларусь А. Г. Лукашенко при участии Министерства национальной политики Республики Коми и белорусской НКА были вручены юбилейные медали «60 лет освобождения Белоруссии от немецко-фашистских захватчиков» и «65 лет освобождения Республики Беларусь от немецко-фашистских захватчиков».

Во Всемирных съездах белорусов в Минске принимали участие А. С. Крупенько, Г. И. Устиловский, В. П. Сулковский, З. Ф. Ролдугина, Н. Т. Семашко, И. Липский, при этом А. С. Крупенько, Г. И. Устиловский, В. П. Сулковский избирались членами Большой Рады, А. С. Крупенько также участвовал в мероприятиях в честь 55-й годовщины Победы над фашистской Германией в Минске.

Представители белорусской НКА участвовали в съездах Ассамблеи народов России, Днях культуры Беларуси в России, проходивших в Москве, съездах Общественной Палаты Союзного государства, съездах и конференциях белорусов России. Руководители Министерства национальной политики Республики Коми неоднократно отмечали, что белорусская НКА хорошо известна далеко за пределами Республики Коми благодаря взаимодействию с исторической родиной, посольством Республики Беларусь в Российской Федерации, Большой радой Всемирного объединения белорусов, федеральной национально-культурной автономией белорусов России⁵. Деятельность белорусской НКА в Респу-

блике Коми отмечалась в передачах белорусского (в 2000 г.) и чешского (в 2005 г.) радио. В обстоятельном белорусском энциклопедическом справочнике «Созвездие белорусского пограничья» опубликованы статьи о 52 белорусах из Коми.

В последние годы автономия вела работу по установлению экономических и культурных связей с регионами Беларуси. С этой целью в 2012 г. была организована поездка делегации в Могилёв для рассмотрения отдельных вопросов сотрудничества между этим городом и Сыктывкаром. Позже в Могилёв приезжала делегация во главе с председателем Могилёвского городского совета Ф. К. Михеевым. На встрече с руководством Сыктывкара было подписано соглашение о сотрудничестве. Делегации из Могилёва приезжали в Сыктывкар в 2014 и 2015 гг. На сегодняшний день параллельно идет обмен коллективами культуры, развиваются торговые отношения.

К Республике Коми интерес проявила и Гродненская область. В 2016 г. в Сыктывкар приезжала делегация из 6 человек во главе с заместителем председателя Гродненского областного исполнительного комитета В. И. Лискавичем. Во время визита были рассмотрены возможности республики. Один из районов Гродненской области изъявил желание сотрудничать с Ухтой. Сыктывкар сотрудничал с Центральным районом Минска, Воркута – со Шкловским районом Могилёвской области, Инта – со Жлобинским районом, Сосногорск – с Петриковским районом Гомельской области. Свое 20-летие белорусская НКА отметила проведением в Сыктывкаре в 2017 г. II республиканского фестиваля белорусской культуры.

Президент Республики Беларусь А. Г. Лукашенко при вручении в 2008 г. государственных наград активистам национально-культурных автономий белорусов назвал белорусские национальные объединения за рубежом полномочными представителями страны, отметив, что их роль на местах не менее важна, чем дипломатическая работа, так как они пропагандируют белорусскую культуру в регионах их проживания и доносят объективную информацию о положении дел в стране. Одной из лучших в этом плане является белорусская национально-культурная автономия в Республике Коми.

Библиографические ссылки

1. Жеребцов И. Л., Рожкин Е. Н. Миграции и исторические предпосылки формирования многонационального населения Республики Коми (до начала XX века). Сыктывкар : Ин-т яз., лит. и истории Коми науч. центра УрО РАН, 2001.
2. Сквозников В. Я., Жеребцов И. Л., Фаузер В. В. и др. Население Республики Коми: прошлое, настоящее, будущее (о чем рассказывают переписи). Сыктывкар : Гос. комитет по статистике Респ. Коми : Ин-т яз., лит. и истории Коми науч. центра УрО РАН : Ин-т соц.-эконом. энергетич. пробл. Севера Коми НЦ УрО РАН, 2001.

⁵Белорусская автономия в Коми отметила двадцатилетие // Республика. 03.05.2017.

3. Безносова Н. П., Вишнякова Д. В., Жеребцов И. Л. и др. Этнический фактор в демографическом развитии Республики Коми (середина XIX – начало XXI века). Очерки истории народонаселения. Сыктывкар : Ин-т яз., лит. и истории Коми науч. центра УрО РАН, 2006.
4. Связь времен / науч. ред., ред. сост. Жеребцов И. Л. [и др.] Сыктывкар : Покаяние, 2000.
5. Игнатова Н. М. Спецпереселенцы в Республике Коми в 1930–1950-е гг. Сыктывкар : Ин-т яз., лит. и истории Коми науч. центра УрО РАН, 2009.
6. Меньковский В. И., Уль К., Шабасова М. А. Советский Союз 1930-х годов в англоязычной историографии. Сыктывкар : Ин-т яз., лит. и истории Коми науч. центра УрО РАН, 2013.
7. Жеребцов И. Л., Таскаев М. В., Колегов Б. Р. Комиретро: 95 лет истории Коми, от официальной до курьезной. Сыктывкар : Титул, 2016.
8. Игнатова Н. М. Спецпереселенцы в Коми в 1930–1950-е гг. // Безносова Н. П., Вишнякова Д. В., Жеребцов И. Л. [и др.]. Этнический фактор в демографическом развитии Республики Коми (середина XIX – начало XXI века). Очерки истории народонаселения. Сыктывкар, 2006. С. 121–178.
9. Игнатова Н. М. Ссылные и ссыльнопоселенцы в Республике Коми в 1930–1950-е годы // Этнодемографические процессы на Севере Евразии : сб. науч. тр. : материалы Всерос. науч. конф. по историч. демографии (Сыктывкар, 28–29 сент. 2005 г.) / отв. ред. и сост. И. Л. Жеребцов. Сыктывкар, 2005. Вып. 3, ч. 3. С. 94–103.
10. Игнатова Н. М. Спецпереселенцы в лесной промышленности Коми АССР в 1930–50-е годы // Проблема мира сегодня: роль Республики Коми в устойчивом развитии России. Сыктывкар, 1997. С. 75–77.
11. Игнатова Н. М. Проявления протеста и особенности тоталитарного сознания спецпереселенцев в Коми АССР в 1930–50-е гг. // Л. Репина, И. Карский, И. Шустрова [и др.]. Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX–XX веках : сб. ст. Челябинск, 2003. С. 230–251.
12. Игнатова Н. М. «Бывшие кулаки»: стратегия выживания в условиях ссылки в 1930–40-е гг. // Репрессии 1930-х гг. в Мордовии и их последствия / отв. ред. Абрамов В. К. Саранск, 2004. С. 126–139.
13. Игнатова Н. М. Смертность и рождаемость спецпереселенцев-«бывших кулаков» в Северном крае в 1930-е гг. // Истор. демография. 2009. № 2 (4). С. 48–52.
14. Игнатова Н. М. Государственная политика спецпереселения: общие направления и коми региональные особенности // Политические репрессии в России. XX век : материалы регион. науч. конф. (Сыктывкар, 7–8 дек. 2000 г.) / редкол.: Жеребцов И. Л. [и др.]. Сыктывкар, 2001. С. 63–64.
15. Игнатова Н. М. Национально-возрастная характеристика учащихся спецпоселковых школ в Коми автономной области в 1930-е гг. // Истор. демография. 2014. № 2 (14). С. 15–20.
16. Игнатова Н. М. Школы и детские дома для детей спецпереселенцев в Республике Коми в 1930-е годы // Социально-культурные и этнодемографические вопросы истории Коми (материалы по истории Коми) : сб. ст. / редкол.: В. И. Чупров (отв. ред.) [и др.]. Сыктывкар, 1997. С. 133–139.
17. Игнатова Н. М. Спецпоселки и лагеря ГУЛАГа как фактор освоения территории в 1930–50-е гг. // Материальная и духовная культура народов Урала и Поволжья: история и современность : материалы регион. науч.-практ. конф., посвящ. 50-летию ГППИ (Глазов, 10 дек. 2002 г.). Глазов, 2002. С. 9–10.
18. Игнатова Н. М. Численность спецпереселенцев в Коми АССР в 1930–1950 годы // Этнодемографические и этнокультурные процессы на Крайнем Севере Евразии / редкол.: А. Ф. Сметанин (гл. ред.) [и др.]. Сыктывкар, 2004. Вып. 1. С. 136–156.
19. Безносова Н. П. Перепись населения 1937 г. в Коми АССР: история и документы // Социально-культурные и этнодемографические вопросы истории Коми: материалы по истории Коми / редкол.: В. И. Чупров (отв. ред.) [и др.]. Сыктывкар, 1997. С. 86–102.
20. Безносова Н. П. Естественное движение населения Республики Коми в 1926–1940 гг. // Этнодемографические и этнокультурные процессы на Крайнем Севере Евразии : сб. науч. тр. / отв. ред. и сост. И. Л. Жеребцов. Сыктывкар, 2004. С. 111–125.
21. Жеребцов И. Л., Максимова Л. А., Игнатова Н. М. и др. Очерки по истории политических репрессий в Коми. Сыктывкар : Покаяние, 2006.
22. Жеребцова И. И. Яков Мороз во главе хозяйственной деятельности Ухтпечлага // Вклад репрессированных в освоение европейского Севера России и Приуралья : материалы регион. науч. симп. (Сыктывкар, 19 окт. 2004 г.) / редкол.: А. Ф. Сметанин (отв. ред.) [и др.]. Сыктывкар, 2004. С. 164–171.
23. Жеребцова И. И. К вопросу о психологическом портрете Якова Мороза // От Воркуты до Сыктывкара : сб. ст. в 4 т. / сост. В. М. Полещиков. Сыктывкар, 2003. Т. 1. С. 285–289.
24. Бердинских В. А., Меньковский В. И. ГУЛАГ: идеология и экономика подневольного труда в XX веке. Сыктывкар : Ин-т яз., лит. и истории Коми науч. Центра УрО РАН, 2017.
25. Игнатова Н. М. Системы управления спецпоселками и контроля за спецпереселенцами в 1930–50 гг. // Политические, экономические и социокультурные аспекты регионального управления на Европейском Севере : материалы Всерос. научно-теоретич. конф. (Сыктывкар, 19–20 нояб. 2001 г.). Сыктывкар, 2001. С. 192–196.
26. Игнатова Н. М. Социальный и духовный протест спецпереселенцев на Европейском Севере в 1930–50-е гг.: постановка проблемы и интерпретация источников // Вестн. Помор. ун-та. Сер. Гуманитар. и соц. науки. 2006. № 1 (9). С. 5–13.
27. Игнатова Н. М. Особенности учета численности спецпереселенцев в Коми АССР в 1930–50-е годы // Вестн. Чельб. ун-та. История. 2008. Вып. 28. № 35 (136). С. 42–53.
28. Игнатова Н. М. Влияние принудительных миграций на социально-демографическую ситуацию в Республике Коми // Истор. демография. 2013. № 2 (12). С. 41–44.
29. Игнатова Н. М. Осуществление политики спецпереселения и изменения в составе и численности спецпереселенцев в середине 1930-х – 1950-е гг. // Покаяние. Коми республиканский мартиролог жертв массовых репрессий : в 8 т. Сыктывкар, 2001. Т. 4. Ч. 2. С. 19–30.
30. Игнатова Н. М. Особенности учета эвакуированных граждан и эвакуированных трудпереселенцев в Коми республике в 1941–1945 годах // Истор. демография. 2013. № 1 (11). С. 49–55.

31. *Игнатова Н. М.* Численность спецпереселенцев в Коми республике в 1950-е годы (по архивным данным) // Истор. демография. 2008. № 1. С. 65–70.
32. *Berdinskikh V. A., Menkovskiy V. I., Zhrebtsov I. L.* GULAG: ideology and economy of forced labour in the XX century. Banska Bystrica : Bellianum, 2017.
33. *Чупров В. И., Жеребцов И. Л., Мацук М. А. и др.* История Коми с древнейших времен до конца XX века : в 2 т. Сыктывкар : Коми книжн. изд-во, 2004. Т. 2.
34. *Рожкин Е. Н.* О некоторых аспектах формирования многонациональных трудовых ресурсов в Коми АССР в годы Великой Отечественной войны и в последующий период // Европейский Север в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): к 65-летию Победы : материалы Всерос. науч.-практ. конф. (Сыктывкар, 28–29 апр. 2010 г.) Сыктывкар, 2010. С. 261–265.
35. *Турубанов А. Н., Жеребцов И. Л., Чупров В. И. и др.* История Коми с древнейших времен до современности. 2-е изд. испр. и доп. : в 2 т. Сыктывкар : Ин-т яз., лит. и истории Коми науч. центра УрО РАН, 2011. Т. 2.
36. *Безносова Н. П.* Всесоюзная перепись населения 1959 г. об этническом составе населения Республики Коми // Коренные этносы Севера европейской части России на пороге нового тысячелетия: история, современность, перспективы : материалы Междунар. научн. конф. (Сыктывкар, 17–19 мая 2000 г.). Сыктывкар, 2000. С. 285–288.
37. *Рожкин Е. Н.* Этническая динамика состава и структуры населения Республики Коми во второй половине XX – начале XXI в. Тенденции и закономерности // Истор. демография. 2012. № 2 (10). С. 36–41.
38. *Фаузер В. В.* Влияние миграции на численность и состав населения Республики Коми // Серия препринтов «Научные доклады». Сыктывкар, 1992. Вып. 293.
39. *Жеребцов И. Л., Фаузер В. В.* Демографические процессы в Коми в XX веке. Сыктывкар, 2000.
40. *Безносова Н. П.* Процессы языковой и этнической ассимиляции коренного этноса Республики Коми (по материалам Всесоюзных переписей населения) // Христианизация Коми края и ее роль в развитии государственности и культуры : в 2 т. Сыктывкар, 1996. Т. 2. С. 18–24.
41. *Фаузер В. В., Рожкин Е. Н., Загайнова Г. В.* Республика Коми в XX веке: демография, расселение, миграция. Сыктывкар : Ин-т соц.-эконом. и энергетич. пробл. Севера Коми науч. центра УрО РАН, 2001.
42. *Подоплелов В. П., Фаузер В. В., Жеребцов И. Л.* Население Республики Коми на рубеже веков: исторический опыт и перспективы развития // XXI век: взаимодействие языков и культур (бесконфликтное существование). Сыктывкар, 1999. С. 45–52.
43. Население Республики Коми за 100 лет : сборник / Госкомстат Р. К. Сыктывкар, 1998.
44. *Жеребцов И. Л., Фаузер В. В., Рожкин Е. Н. и др.* Сельское население Коми в середине XIX–XX века: расселение, состав, численность. Сыктывкар : Ин-т яз., лит. и истории Коми науч. центра УрО РАН, 2005.
45. *Жеребцов И. Л., Безносова Н. П., Вишнякова Д. В. и др.* От первобытных стоянок – к городам. Очерки заселения Республики Коми с древнейших времен до конца XX века. Сыктывкар : Ин-т яз., лит. и истории Коми науч. центра УрО РАН, 2014.
46. *Крупенько А. С., Курочкин М. И.* След на северной земле. Сыктывкар, 2006.

References

1. *Zhrebtsov I. L., Rozhkin E. N.* Migratsii i istoricheskie predposylki formirovaniya mnogonatsional'nogo naseleniya Respubliki Komi (do nachala XX veka) [Migrations and historical background of the formation of the multinational population of the Republic of Komi (to the beginning of XX century)]. Syktyvkar : Inst. of lang., lit. and hist. Komi sci. centre Ural branch RAS, 2001 (in Russ.).
2. *Skvoznikov V. J., Zhrebtsov I. L., Fauzer V. V. et al.* Naselenie Respubliki Komi; proshloe, nastoyashchee, budushchee (o chem rasskazyvayut perepisi) [The population of the Republic of Komi; past, present, future (what do the census tell us)]. Syktyvkar : State committee on Statistics of the Republic of Komi : Inst. of lang., lit. and hist. Komi sci. cent. Ural. branch : Institute of soc. and econ. and energy probl. of the North Komi sci. centre Ural branch Russ. Acad. of sci., 2001 (in Russ.).
3. *Beznosova N. P., Vishniakova D. V., Zhrebtsov I. L., et al.* Etnicheskii faktor v demograficheskom razvitii Respubliki Komi (seredina XIX – nachalo XX veka). Ocherki istorii narodonaseleniya [The ethnic factor in demographic development of the Republic of Komi (mid XIX – beginning of XXI century). Sketches of history of the population]. Syktyvkar : Inst. of lang., lit. and hist. Komi sci. centre Ural branch RAS, 2006. (in Russ.).
4. *Zhrebtsov I. L., Kurochkin M. I. (eds).* Svyaz' vremen [Link of times]. Syktyvkar : Pokayanie, 2000 (in Russ.).
5. *Ignatova N. M.* Spetspereselentsy v Respublike Komi v 1930–1950-e gg. [Special settlers in the Republic of Komi in the 1930–1950s]. Syktyvkar : Inst. of lang., lit. and hist. Komi sci. centre Ural branch RAS, 2009 (in Russ.).
6. *Menkovskiy V. I., Ul' K., Shabasova M. A.* Sovetskii Soyuz 1930-kh godov v angloyazychnoi istoriografii [The Soviet Union of the 1930s in the English historiography]. Syktyvkar : Inst. of lang., lit. and hist., Komi sci. centre Ural branch RAS, 2013 (in Russ.).
7. *Zhrebtsov I. L., Taskaev M. V., Kolegov B. R.* Komiretro: 95 let istorii Komi, ot ofitsial'noi do kur'eznoi [Komiretro: 95 years of history of the Komi, from formal to funny]. Syktyvkar : Titul, 2016 (in Russ.).
8. *Ignatova N. M.* [Special settlers in the Komi Republic in the 1930–1950-s]. In: *Etnicheskii faktor v demograficheskom razvitii Respubliki Komi (seredina XIX – nachalo XXI veka). Ocherki istorii narodonaseleniya* [The ethnic factor in demographic development of the Republic of Komi (mid XIX – beginning of XXI century). Sketches of history of the population]. Syktyvkar, 2006. P. 121–178 (in Russ.).
9. *Ignatova N. M.* [Exiles and prisoners in the Republic of Komi in the 1930–1950-s]. In: *Etnodemograficheskie protsessy na Severe Evrazii* [Ethnic-demographic processes in Northern Eurasia] : collect. of sci. articles : mater. all-Russ. sci. conf. hist. demography. Syktyvkar, 2005. Vol. 3, issue 3. P. 94–103 (in Russ.).
10. *Ignatova N. M.* [Special settlers in the forest industry of the Komi Republic in the 1930–1950-s]. In: *Problema mira segodnya: rol' Respubliki Komi v ustoychivom razvitii Rossii* [The problem of peace today: the role of the Komi Republic in sustainable development of Russia]. Syktyvkar, 1997. P. 75–77 (in Russ.).

11. Ignatova N. M. [Manifestations of protest and the features of totalitarian consciousness of the special settlers in the Komi Republic in the 1930–50-s]. In: *Gorizonty lokal'noi istorii Vostochnoi Evropy v XIX–XX vekakh*. [Horizons of local history of Eastern Europe in the XIX and XX centuries] : collect. of articles. Cheljabinsk, 2003. P. 230–251 (in Russ.).
12. Ignatova N. M. [«Former kulaks»: a survival strategy in conditions of exile in the 1930–1940]. In: *Repressii 1930-kh gg. v Mordovii i ikh posledstviya* [Repressions of the 1930s in Mordovia, and their consequences]. Saransk, 2004. P. 126–139 (in Russ.).
13. Ignatova N. M. [The mortality and birthrate of settlers-«former kulaks» in the Northern territory in the 1930s]. *Istoricheskaya demografiya* [Historical demography]. 2009. No. 2. P. 48–52 (in Russ.).
14. Ignatova N. M. [State policy of special resettlement: General trends and regional peculiarities in the Komi Republic]. In: *Politicheskie repressii v Rossii. XX vek* [Political repressions in Russia. XX century] : mater. of regional. sci. conf. (Syktyvkar, 7–8 Dec., 2000) Syktyvkar, 2001. P. 63–64 (in Russ.).
15. Ignatova N. M. [National-age characteristics of pupils of schools in special settlements in the Komi autonomous region in the 1930s]. *Istoricheskaya demografiya* [Historical demography]. 2014. No. 2. P. 15–20 (in Russ.).
16. Ignatova N. M. [Schools and orphanages for children of special settlers in the Republic of Komi in the 1930-s]. In: *Sotsial'no-kul'turnye i etnodemograficheskie voprosy istorii Komi (materialy po istorii Komi)* [Socio-cultural and ethno-demographic problems of Komi history] : collect. of articles. Syktyvkar, 1997. P. 133–139 (in Russ.).
17. Ignatova N. M. [The special settlements and camps of the Gulag as a factor in the development of the territory in the 1930–50-s]. In: *Material'naya i dukhovnaya kul'tura narodov Urala i Povolzh'ya: Istoriya i sovremennost'* [Material and spiritual culture of the peoples of the Urals and Volga region: History and modernity] : mater. regional sci. pract. conf. dedicat. to the 50th anniversary GSPi. Glazov, 2002. P. 9–10 (in Russ.).
18. Ignatova N. M. [The number of settlers in the Komi Republic in the 1930–1950s]. In: *Etnodemograficheskie i etnokul'turnye protsessy na Krainem Severe Evrazii* [Ethno-demographic and ethno-cultural processes in Northern Eurasia]. Syktyvkar, 2004. Vol. 1. P. 136–156 (in Russ.).
19. Beznosova N. P. [The 1937 census in the Komi Republic: history and documents]. In: *Sotsial'no-kul'turnye i etnodemograficheskie voprosy istorii Komi: materialy po istorii Komi* [Socio-cultural and ethno-demographic problems of Komi history: materials of Komi history]. Syktyvkar, 1997. P. 86–102 (in Russ.).
20. Beznosova N. P. [Natural movement of population of the Komi Republic in the 1926–1940-s]. In: *Etnodemograficheskie i etnokul'turnye protsessy na Krainem Severe Evrazii* [Ethno-demographic and ethno-cultural processes in the Far North of Eurasia] : collect. of articles. Syktyvkar, 2004. P. 111–125 (in Russ.).
21. Zherebtsov I. L., Maksimova L. A., Ignatova N. M. et al. Ocherki po istorii politicheskikh repressii v Komi [Sketches on history of political repressions in Komi]. Syktyvkar : Pokayanie, 2006 (in Russ.).
22. Zherebtsova I. I. [Yakov Moroz heading the economic activity of Ukhtpechlag]. In: *Vklad repressirovannykh v osvoenie evropeiskogo Severa Rossii i Priural'ya* [The contribution of the repressed in development of the European North of Russia and Pre-Urals] : mater. regional. sci. simp. (Syktyvkar, 19 Oct., 2004). Syktyvkar, 2004. P. 164–171 (in Russ.).
23. Zherebtsova I. I. [On the psychological portrait of Yakov Moroz]. In: *Ot Vorkuty do Syktyvkara* [From Vorkuta to Syktyvkar] : collect. of articles. In 4 vols. Syktyvkar, 2003. Vol. 1. P. 285–289 (in Russ.).
24. Berdinskikh V. A., Menkovskiy V. I. GULAG: ideologiya i ekonomika podnevol'nogo truda v XX veke [GULAG: ideology and economy of forced labour in the XX century]. Syktyvkar : Inst. of lang., lit. and hist. Komi sci. centre Ural branch RAS, 2017 (in Russ.).
25. Ignatova N. M. [Control system of special settlements and control over the settlers in the 1930–50-s]. In: *Politicheskie, ekonomicheskie i sotsiokul'turnye aspekty regional'nogo upravleniya na Evropeiskom Severe* [Political, economic and sociocultural aspects of regional management in the European North] : mater. All-Russ. sci.-theor. conf. (Syktyvkar, 19–20 Novemb., 2001) Syktyvkar, 2001. P. 192–196 (in Russ.).
26. Ignatova N. M. Social and spiritual protest of special settlers in the European North in the 1930–50s: problem setting and sources interpretation. *Vestnik Pomorskogo univ. Ser. Gum. Soc. nauki* [Bull. Pomorie univ. Hum. Soc. sci.]. 2006. No. 1 (9). P. 5–13 (in Russ.).
27. Ignatova N. M. [Features of accounting of the number of settlers in the Komi Republic in the 1930–50s]. *Vestnik Chelyabinskogo univ. Istoriya* [Bull. Chelyabinsk univ. History]. 2008. Vol. 28, No. 35. P. 42–53 (in Russ.).
28. Ignatova N. M. [Influence of forced migrations on social-demographic situation in the Republic of Komi]. *Istoricheskaya demografiya* [Historical demography]. 2013. No. 2 (12). P. 41–44 (in Russ.).
29. Ignatova N. M. [The implementation of policy of special resettlement and changes in the composition and number of settlers in the mid-1930s – 1950s]. In: *Pokayanie. Komi respublikanskii martirol. zhertv massovykh represii* [Repentance. Komi republican martyrology victims of mass political repressions] : in 8 vol. Syktyvkar, 2001. Vol. 4, issue 2. P. 19–30 (in Russ.).
30. Ignatova N. M. [Features of the accounting of the evacuated citizens and evacuated labour migrants in the Komi Republic in 1941–1945]. *Istoricheskaya demografiya* [Historical demography]. 2013. No. 1 (11). P. 49–55 (in Russ.).
31. Ignatova N. M. [Number of special settlers in the Komi Republic in the 1950s (according to the archives)]. *Istoricheskaya demografiya* [Historical demography]. 2008. No. 1. P. 65–70 (in Russ.).
32. Berdinskikh V. A., Menkovskiy V. I., Zherebtsov I. L. GULAG: ideology and economy of forced labour in the XX century. Banska Bystrica : Bellianum, 2017.
33. Chuprov V. I., Zherebtsov I. L., Matsuk M. A. et al. Istoriya Komi s drevneishikh vremen do kontsa XX veka [History of Komi since the most ancient times till the end of XX century] : in 2 vols. Syktyvkar : Komi book publ. house, 2004. Vol. 2 (in Russ.).
34. Rozhkin E. N. [Some aspects of the formation of multi-national labor resources in the Komi ASSR during the great Patriotic war and subsequent period]. In: *Evropeiskii Sever v gody Velikoi Otechestvennoi voyny (1941–1945 gg.)* [The European North during the great Patriotic war (1941–1945)] : mater. All-Russ. sci.-pract. conf. (Syktyvkar, 28–29 April, 2010) Syktyvkar, 2010. P. 261–265 (in Russ.).
35. Turubanov A. N., Zherebtsov I. L., Cuprov V. I., et al. Istoriya Komi s drevneishikh vremen do sovremennosti [History of Komi since ancient to modern times]. 2nd ed : in 2 vols. Syktyvkar Inst. of lang. lit. and hist. Komi sci. centre Ural branch RAS, 2011. Vol. 2 (in Russ.).

36. Beznosova N. P. [The Union population census of 1959 on the ethnic composition of the population of the Republic of Komi]. In: *Korennnye etnosy Severa evropeiskoi chasti Rossii na poroge novogo tysyacheletiya: istoriya, sovremennost', perspektivy* [The Indigenous groups of the North of the European part of Russia on the threshold of a new Millennium: the history, modernity, perspectives] : mater. of Int. sci. conf. (Syktyvkar, 17–19 May, 2000). Syktyvkar, 2000. P. 285–288 (in Russ.).
37. Rozhkin E. N. [Ethnic dynamics of composition and structure of the population of the Republic of Komi in the second half of XX – beginning of XXI century. Trends and regularities]. *Istoricheskaya demografiya* [Historical demography]. 2012. No. 2 (10). P. 36–41 (in Russ.).
38. Fauzer V. V. The influence of migration on the quantity and composition of population in the Respublica Komi. In: *Series of pre-print a «Scientific Repost»*. Syktyvkar, 1992. Issue 293 (in Russ.).
39. Zherebtsov I. L., Fauzer V. V. Demograficheskie protsessy v Komi v XX veke [Demographic processes in Komi in XX century]. Syktyvkar, 2000 (in Russ.).
40. Beznosova N. P. [The processes of linguistic and ethnic assimilation of the indigenous ethnic group of the Republic of Komi (on materials of the all-Union census)]. In: *Khristianizatsiya Komi kraia i ee rol' v razvitii gosudarstvennosti i kul'tury* [Christianization of the Komi region and its role in the development of statehood and culture] : in 2 vols. Syktyvkar, 1996. Vol. 2. P. 18–24 (in Russ.).
41. Fauzer V. V., Rozhkin E. N., Zagajnova G. V. Respublika Komi v XX veke [The Komi Republic in the XX century: demography, settling, migration]. Syktyvkar : Inst. soc.-ekonom. and energetic probl. North Komi sci. centre Ural branch RAS, 2001 (in Russ.).
42. Podoplelov V. P., Fauzer V. V., Zherebtsov I. L. [Population of the Republic of Komi on the boundary of centuries: historical experience and development prospects]. In: *XXI vek: vzaimodeistvie yazykov i kul'tur (beskonfliktnoe sushchestvovanie)* [XXI century: interaction of languages and cultures (conflict-free existence)]. Syktyvkar, 1999. P. 45–52 (in Russ.).
43. Goskomstat R. K. Naselenie Respubliki Komi za 100 let [The population of the Komi Republic for 100 years] : collected. Syktyvkar, 1998 (in Russ.).
44. Zherebtsov I. L., Fauzer V. V., Rozhkin E. N. et al. [Agricultural population of Komi in the middle of XIX–XX century: settling, structure, number] : Inst. of lang., lit. and hist. Komi sci. centre Ural branch RAS. Syktyvkar, 2005 (in Russ.).
45. Zherebtsov I. L., Beznova N. P., Vishnyakova D. V. et al. Ot pervobytnykh stoyanok – k gorodam. Ocherki zaseleniya Respubliki Komi s drevneishikh vremen do kontsa KhKh veka [From primitive camp-sites – to towns. Sketches on history of settling of the Republic of Komi since the most ancient times till the end of XX century] : Inst. of lang., lit. and hist. Komi sci. centre Ural branch RAS. Syktyvkar, 2014 (in Russ.).
46. Krupen'ko A. S., Kurochkin M. I. Sled na severnoi zemle [Trace on the Northern land]. Syktyvkar, 2006 (in Russ.).

Статья поступила в редколлегию 18.01.2018.
Received by editorial board 18.01.2018.

ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

УСЕАГУЛЬНАЯ ГІСТОРЫЯ

WORLD HISTORY

УДК 94(430).03

СЛАВЯНСКИЕ ДЕЯТЕЛИ РЕФОРМАЦИИ В ВОСТОЧНОЙ И ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЕВРОПЕ И СЛАВЯНСКАЯ ТИПОГРАФИЯ В БАД-УРАХЕ

О. Б. КЕЛЛЕР^{1), 2)}

¹⁾Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь

²⁾Университет Эберхарда и Карла, ул. Вильгельмштрассе, 36, 72074, г. Тюбинген, Германия

Осуществлена попытка связать воедино целую плеяду деятелей Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы, имеющих самое прямое отношение к Реформации и книгопечатанию: Иеронима Пражского; Авраама Кульву; Франциска Скорину, напечатавшего в 1517 г. в Праге свою первую книгу; Примуса Трубера – словенского реформатора, воспользовавшегося через несколько десятилетий шрифтами Франциска Скорины из пражской типографии и др. Наряду с этим анализируется деятельность уникальной для того времени славянской типографии в вюртембергском Бад-Урахе, где по указанию и под эгидой барона Ганса фон Унгнада в период с 1559 по 1565 г. печатал книги южнославянский деятель Примус Трубер. Утверждается, что общий тираж изданий славянской типографии, расположенной на территории Германии, за 6 лет составил 31 000 экземпляров, а в качестве меценатов издания протестантской литературы в Бад-Урахе помимо немецких и польских выступили и литовские князья: канцлер Великого княжества Литовского Николай Радзивилл Чёрный, владельцы Мирского замка Ильиничи и др.

Ключевые слова: европейская Реформация; истоки Реформации; гуситы; Иероним Пражский; белорусский книгопечатник Франциск Скорина; Авраам Кульва; канцлер ВКЛ Николай Радзивилл Чёрный; Николай Радзивилл Сиротка; словенский реформатор Примус Трубер; славянская типография барона Ганса фон Унгнада.

Образец цитирования:

Келлер О. Б. Славянские деятели Реформации в Восточной и Центральной Европе и славянская типография в Бад-Урахе // Журн. Белорус. гос. ун-та. История. 2018. № 2. С. 94–104.

For citation:

Keller O. B. Slavic activists in the Reformation in Eastern and Central Europe and the Slavic printing house in Bad Urach. *J. Belarus. State Univ. Hist.* 2018. No. 2. P. 94–104 (in Russ.).

Автор:

Ольга Борисовна Келлер – доктор исторических наук; доцент кафедры истории нового и новейшего времени исторического факультета¹⁾; доцент кафедры истории средних веков философского факультета²⁾.

Author:

Olga B. Keller, doctor of science (history); associate professor at the department of Modern and Contemporary times, faculty of history^{a)}; associate professor at the department of Medieval history, faculty of philosophy^{b)}.
olga.keller@mail.ru

СЛАВЯНСКІЯ ДЗЕЯЧЫ РЭФАРМАЦЫІ ВА УСХОДНЯЙ І ЦЭНТРАЛЬНАЙ ЕЎРОПЕ І СЛАВЯНСКАЯ ДРУКАРНЯ Ў БАД-УРАХУ

В. Б. КЕЛЕР^{1*, 2*}

^{1*} *Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь*

^{2*} *Універсітэт Эберхарда і Карла,
вул. Вільгельмштрасэ, 36, 72074, г. Цюбінген, Германія*

Ажыццёўлена спроба звязаць разам цэлую плеяду дзеячаў Цэнтральнай, Усходняй і Паўднёва-Усходняй Еўропы, якія маюць самае непасрэднае дачыненне да Рэфармацыі і кнігадрукавання: Гераніма Пражскага; Абраама Кульвы; усходнеславянскага першадрукара Францыска Скарыну з Полацка, які надрукаваў у 1517 г. у Празе сваю першую кнігу; славенскага рэфарматара Прымуса Трубера, які скарыстаўся праз некалькі дзесяцігоддзяў пасля гэтага шрыфтамі Францыска Скарыны з пражскай друкарні і інш. Аналізуецца дзейнасць унікальнай для таго часу славянскай друкарні ў вюртэмбергскай Бад-Ураку, дзе па ўказанні і пад эгідай барона Ганса фон Унгнада ў перыяд з 1559 па 1565 г. друкаваў свае кнігі паўднёваўсходнеславянскі друкар Прымус Трубер. Сцвярджаецца, што агульны тыраж выданняў славянскай друкарні, размешчанай на тэрыторыі Германіі, за 6 гадоў склаў 31 000 асобнікаў, а ў якасці мецэнатаў выдання пратэстанцкай літаратуры ва Бад-Ураку, акрамя нямецкіх і польскіх князёў, выступілі і літоўскія князі: канцлер Вялікага Княства Літоўскага Мікалай Радзівіл Чорны, уладальнікі Мірскага замка Ільнічы і інш.

Ключавыя словы: еўрапейская Рэфармацыя; вытокі Рэфармацыі; гусіты; Геранім Пражскі; беларускі кнігадрукар Францыск Скарына; Абрагам Кульва; канцлер ВКЛ Мікалай Радзівіл Чорны; Мікалай Радзівіл Сіротка; славенскі рэфарматар Прымус Трубер; славянская друкарня барона Ганса фон Унгнада.

SLAVIC ACTIVISTS IN THE REFORMATION IN EASTERN AND CENTRAL EUROPE AND THE SLAVIC PRINTING HOUSE IN BAD URACH

O. B. KELLER^{a, b}

^a *Belarusian State University, 4 Niezaliežnasci Avenue, Minsk 220030, Belarus*

^b *Eberhard and Karls University of Tübingen, 36 Wilhelmstrasse, Tübingen 72074, Germany*

In the Late Middle Ages and Early Modern Times, the Reformation and the book printing began playing an important role in Europe. This article attempts to make connections between various Reformation activists in Central and Eastern Europe who were dealing with the both abovementioned processes: Jerome of Prague, Abraomas Kulvietis, Francis Skarina of Polotsk, an Eastern-Slavic book printer who published his first book 500 years ago in Prague, Primus Truber, a famous Slovenian Reformation activist who used Skarina's fonts from the Prague printing house few decades later, and others. The article also considers the activities of the unique Slavic printing house in Bad Urach where a great number of Protestant editions were printed under the aegis of Baron Hans von Ungnad from 1559 to 1565. Within the period of six year the Germany-located Slavic printing house produced 31 thousand copies. Among with German and Polish princes, Nikolay the Black Radziwill, who was the Chancellor of the Grand Duchy of Lithuania, the Ilyinichi, lords of the castle of Mir, and other Lithuanian nobles patronized printing Protestant publications in Urach.

Key words: European Reformation; the origins of the Reformation; Hussites; Hieronymus of Prague; Francis Skarina; Abraham Kulva; Nikolay the Black Radziwill; Nikolay the Orphan Radziwill; Primus Truber; Baron Hans von Ungnad's Slavic printing house.

Истоки европейской Реформации и актуальность проблемы исследования

В прошедшем 2017 г. в Германии отмечалось 500-летие Реформации, связанное с именем профессора теологии Виттенбергского университета Мартина Лютера, а в Беларуси праздновалось 500-летие с момента издания Франциском Скориной его первой книги. В связи с этим появление настоящей статьи, посвященной некоторым славянским деятелям, имеющим прямое или косвенное отношение к истокам и генезису Реформации в Центральной и Восточной Европе, в послепазд-

ничный год можно считать весьма своевременным. Достаточно обширна историография, описывающая самые разные аспекты, факты и эпизоды, раскрывающие истоки и генезис Реформации в различных исторических регионах Европы, жизнь и деятельность первого белорусского книгопечатника и выдающегося ученого Франциска Скорины и словенского реформатора Примуса Трубера. Однако нельзя не упомянуть тот факт, что даже в одной из последних актуальнейших книг по исто-

рии Реформации под названием *Europa reformata. Reformationsstädte Europas und ihre Reformatoren* [1], изданной немецкими учеными в Лейпциге в 2016 г., не рассматривается реформационное движение на землях современной Беларуси. В труде упоминаются 40 городов, связанных с этим периодом, от Испании до Эстонии, но, к сожалению, не рассмотрен ни один город Великого княжества Литовского. Следовательно, можно утверждать, что упоминание в настоящей статье каких-либо фактов, имеющих отношение к реформационному движению на белорусских землях ВКЛ и Речи Посполитой, а именно отдельных славянских деятелей, является своевременным и необходимым.

Прежде всего стоит упомянуть, что Реформация являлась широким общественным движением, охватившим различные исторические регионы Европы еще в Средневековье. Направлена она была на обновление и улучшение нравов католической церкви. Истоки Реформации в Европе обнаруживались уже в XIV–XV вв. [1]. Данное общественное движение проявляло себя в основном в учении о превосходстве церковного собора над единоличной властью папы (конциляризме), а также в провозглашении определенной независимости государств от римского центра, в частности, это наблюдалось при выборе короля («Золотая булла» 1356 г. в Германии, «Прагматическая санкция» 1438 г. во Франции). Кроме того, немаловажным для развития Реформации оказалось движение гуситов, отстаивавшее интересы национальной церкви. Определенную лепту в данное общественное движение внесли также итальянское Возрождение и гуманизм, пробудившие интерес к наследию античности и противопоставившие человека в его естественном греховном состоянии христианскому учению об аскетизме и святости [2, с. 52]. В XVI в. европейская Реформация приобрела еще более радикальный характер. Речь шла о начале пересмотра многих положений христианского вероучения. В 1517 г. против индульгенций выступил августинский католический монах и профессор богословия Виттенбергского университета Мартин Лютер [3]. Интересен тот факт, что в 1523–1524 гг. лекции М. Лютера в Виттенбергском университете прослушали 20 студентов-аристокра-

тов из ВКЛ [4, с. 26]. Позже споры перешли от сугубо религиозных предметов к вопросам политического и общественного устройства, движение стало приобретать стихийный характер. Томас Мюнцер, бывший сторонник М. Лютера, провозгласил, что вооруженное восстание во имя справедливости не является преступлением, а угнетенные крестьяне и ремесленники должны выступать против своих господ. Это привело к крестьянской войне в Германии в 1524–1525 гг., которая была жестоко подавлена. Немецкие князья, принявшие лютеранскую проповедь, решительно участвовали в подавлении восстания. Со своей стороны они показали, что мнение большинства в вопросах веры в Бога и спасения души не является законом. Таков был характер протестации 1529 г. в Шпейере, от которой и берет начало протестантизм.

В зависимости от местных экономических и социальных условий друг от друга отличались даже принадлежавшие к одному течению протестанты [5, с. 160]. На земли ВКЛ, а позднее – Речи Посполитой, протестантизм также пришел в исполненном противоречий виде. Реформационное движение на упомянутые земли пришло из Восточной Пруссии и Польши, т. е. из областей, находящихся в наиболее тесных экономических и культурных связях с Германией, а также из самой Германии и Ливонии, с которыми столица ВКЛ Вильно и белорусские города Полоцк и Гродно активно торговали. В Риге Реформация проявлялась уже в 1522 г. Это учение присутствовало также и в Ревеле, Дерпте и иных городах Ливонии. Восставший против католичества народ сжигал латинские храмы, при этом не щадя и православных церквей. Восточные пруссы приняли протестантизм в 1525 г. В это же время данное вероучение начало распространяться в Аукштоте и Жмуди, откуда перешло на белорусские земли ВКЛ. Наиболее прочное положение в ВКЛ и Польше протестантизм приобрел во времена правления польского короля и великого князя литовского Сигизмунда II Августа [6, с. 232]. В Вильно в это время протестантские взгляды проповедовали Франциск Лисманини и Авраам Кульва. В 1539 г. Авраам Кульва стал первым проповедником-лютеранином на белорусских землях ВКЛ [7, с. 25].

Некоторые славянские деятели европейской Реформации

Гуситы (Ян Гус, Иероним Пражский). Впервые с реформационными идеями в ВКЛ выступил Иероним Пражский, сподвижник чешского реформатора Яна Гуса [8, с. 32]. С разрешения великого князя литовского и короля польского Витовта, Иероним Пражский в 1413 г. проповедовал в Вильно и Витебске евангельскую весть о спасении через веру в Иисуса Христа и о необходимости жить по слову Божьему – Библии. Иероним Пражский прибыл в ВКЛ с просьбой-обращением к Витовту оказать

посильную помощь против немецких князей, старавшихся уничтожить ересь гуситов. Помимо прочего, И. Пражский побывал и в Полоцке [9, с. 134]. Уже через несколько десятков лет евангельское учение настолько широко распространилось в ВКЛ, что в 1436 г. для борьбы с гуситами была введена инквизиция. Однако большого успеха она не возымела. Встречаются свидетельства о деятельности гуситов на белорусских землях ВКЛ на протяжении всего XV в.

Франциск Скорина. Идеи Яна Гуса оказали большое влияние на белорусского первопечатника Франциска Скорину [10, с. 39–45]. Антоний Селява, униатский архимандрит и одновременно автор изданной в Вильно в 1622 г. полемической книги *Anteleuchus*, прямо называет Франциска Скорину еретиком гуситов.

Франциск Скорина – первый белорус, получивший высшее университетское образование. В 1506 г. Ф. Скорина в Краковском университете был удостоен звания лекаря, там же несколькими годами позже он получил ученую степень бакалавра философии. В 1512 г. Ф. Скорина сдал специальный экзамен на степень доктора медицины в Падуанском университете, а после получения этой ученой степени стал заниматься медицинской практикой. В 1534–1535 гг. Ф. Скорина работал в Праге королевским ботаником. В Пражском университете он был удостоен ученой степени доктора вольных наук.

Однако особую известность Ф. Скорине принесла первопечатническая деятельность, им впервые были изданы книги на белорусском языке [11]. В 1517 г. Ф. Скорина выпустил белорусскую Библию, что способствовало стремительному распространению на белорусских землях евангельского учения. Некоторые исследователи высказывают точку зрения о том, что известный гуманист Ф. Скорина мог встретиться с М. Лютером в Виттенберге [12, с. 35].

Интересным является и тот факт, что в 1530 г. Ф. Скорина вручил епископу Паулю Сператусу, сподвижнику М. Лютера, экземпляр «Малой подорожной книжицы». Вероятнее всего это произошло при посещении епископом Кёнигсберга. В настоящее время данная книга с экслибрисом П. Сператуса находится в коллекции Британской библиотеки [8, с. 33].

Много споров ведется вокруг вопроса о том, к какому вероисповеданию относился выдающийся белорусский просветитель. Сам Ф. Скорина не причислял себя ни к католикам, ни к православным. В этом случае возникает закономерный вопрос: «Для кого просветитель опубликовал свою Библию?» По всей видимости, это было сделано для христиан без учета их конфессиональной принадлежности. Такое отношение к слову Божьему позволяет предположить, что Ф. Скорина размышлял как протестант, однако на самом деле протестантом он не был, так как само это понятие появилось лишь в 1529 г. Не был Ф. Скорина и лютеранином, поскольку он начал издавать Библию в 1517 г., а М. Лютер перевел Новый Завет на немецкий язык – в 1522 г.

Несмотря на то, что Мартин Лютер в 1517 г. вывесил на воротах Виттенбергской церкви знаменитые 95 тезисов против торговли индульгенциями, самым главным событием Реформации всегда считается издание Библии на национальном языке.

В Германии это произошло в 1522 г., а белорусская Библия была напечатана в 1517 г. *Так может белорусская Реформация началась пятью годами раньше немецкой?* Историография традиционно рассматривает Ф. Скорину как деятеля культуры, переводчика и издателя. Однако можно утверждать, что издание Библии на приближенном к народному языке является событием Реформации, т. е. религиозным делом. В начале XVI в. существовало только два перевода Библии на современные славянские языки – это чешская и белорусская. При этом неслучаен тот факт, что оба перевода были изданы в Чехии [13, с. 16].

В 1991 г. была опубликована статья Я. И. Порецкого, в которой проводится сопоставление подходов Ф. Скорины (в 1517–1519 гг.) и М. Лютера (в 1522–1532 гг.) к переводу библейских книг [14].

Авраам Кульва. Сторонник и проповедник лютеранской идеи на землях Беларуси Авраам Кульва является одним из первых уроженцев Великого княжества Литовского, получивших ученую степень. Он обучался в Лейпцигском и Виттенбергском университетах. В последнем А. Кульва получил ученую степень доктора теологии. В 1539 г., а по некоторым данным в 1540 г., теолог открыл в Вильно лютеранскую библейскую школу, в которой учились дети магнатов и шляхты [13, с. 18]. Преследовавшее его католическое духовенство добилось у короля Речи Посполитой Сигизмунда (Жигимонта) I Старого подписания грамоты на арест А. Кульвы. С 1544 г. лютеранин работал профессором теологии в Кёнигсбергском лютеранском университете.

Канцлер ВКЛ Николай Радзивилл Чёрный и иные магнаты. В 1553 г. Николай Радзивилл Чёрный – канцлер Великого княжества Литовского и один из богатейших магнатов Беларуси – начал открыто исповедовать кальвинизм и основал протестантские церкви в Бресте, Вильно и Несвиже. В течение нескольких лет сторонниками Реформации стали белорусские магнаты Воловичи, Глебовичи, Сапегы, Вишневецкие, Зеновичи, Огинские и др. Горожане не менее активно принимали евангельское учение. Во второй половине XVI в. на Беларуси было основано около 300 евангельских церквей. В середине XVI в. Реформация на белорусских землях приобрела достаточно крупные масштабы, можно говорить о ведущих позициях в то время евангельской церкви в духовной жизни общества. Большая часть людей, принадлежавших к политической и интеллектуальной элите Беларуси XVI в., были непосредственно членами протестантских церквей или находились под сильным влиянием реформаторских идей. В их число входили Николай Радзивилл Рыжий, Остафий Волович, Ян Кишка, Ян Глебович, Николай Дорогостайский, Лев Сапега, Андрей Волан, Василий Тяпинский, Соломон Рысинский, Андрей Рымша, Гальяш Пельгримский, Циприан Базилик и т. д. В 1617 г. в Слуц-

ке была основана кальвинистская школа, которая является старейшим образовательным учреждением Беларуси [15].

Николай Радзивилл Сиротка. Сын Николай Радзивилла Чёрного прибыл в город Тюбинген вместе со свитой 6 сентября 1563 г., где планировал провести всего несколько дней. Однако по той причине, что в Страсбурге, куда изначально ехал Николай Радзивилл Сиротка, началась эпидемия, на целых два года он остался обучаться в Тюбингенском университете, где не был официально имматрикулирован, поскольку не являлся лютеранином. Помимо прочего, в 1560 г., за 3 года до прибытия Николая Сиротки, в университете разразился скандал, после чего польских студентов удалили из города. Сын Николая Радзивилла Чёрного обучался в Тюбингене латинскому и немецкому языкам, риторике, античной (греческой) литературе и римскому праву. Он посещал как официальные, так и частные лекции. Среди педагогов Николая Радзивилла Сиротки следует упомянуть преподавателя по гражданскому праву С. Кулинга, который обучал Николая аспектам государственной власти, владению и разделу имущества, семейному праву. Стоит отметить, что сохранились законспектированные Сироткой лекции). Преподаватель по литературе и риторике М. Крусинус даже посвятил Николаю Радзивиллу труд о греческой поэзии¹. В этой работе указано, что Сиротка активно участвовал в публичных диспутах на научные темы, похвально отмечались его стихотворения. Нельзя не упомянуть, что Николай Радзивилл Сиротка отличался щедростью, приветливостью и добрыми отношениями с преподавателями. После обучения в Тюбингене Николай Радзивилл Сиротка выехал в Цюрих, а оттуда в начале 1566 г. отправился в Италию.

Барон Ганс фон Унгнад. В 1560 г. барон Ганс фон Унгнад организовал в г. Бад-Урах в Вюртемберге переводческое дело и типографию для издания протестантской литературы на славянских языках. Ревностный последователь реформационного движения Ганс фон Унгнад родился в Крайне, где его родители владели большими поместьями. В 1555 г. Ганс фон Унгнад побывал в Виттенберге с целью более основательно познакомиться с лютеранским учением. Когда император Фердинанд I на своих наследственных землях запретил исповедание протестантизма, барон Ганс фон Унгнад отправился в Саксонию, а затем в Вюртемберг. Решившись посвятить всю свою деятельность распространению протестантизма среди южных славян, барон нашел единомышленников в числе разных лиц славянского происхождения, имевших богословскую подготовку. Он поручил им переводить лютеранские сочинения на южнославянские языки и основал в вюртембергском г. Бад-Урах ти-

пографию для печатания этих переводов. С 1561 по 1564 г. было издано более 25 000 экземпляров славянских книг. Переводились Священное Писание, катехизисы, сборники проповедей. Барон Ганс фон Унгнад знал, что переводы Библии на славянский язык уже существуют, но относил труды своего издательства к единственным, поскольку они чистые и неповрежденные.

Примус Трубер. Среди сотрудников типографии барона фон Унгнада были немцы, хорваты, боснийцы, сербы. Один из наиболее известных его сотрудников – Примус Трубер, словенский протестант и реформатор Крайны, создатель словенского литературного языка [16].

Примусу Труберу, как сыну состоятельного плотника и мельника, был уготован духовный путь. Он посещал школы в Риеке и в монастыре Святого Петра в Зальцбурге [17; 18; 19, S. 69–77; 20]. В 1524 г. Примус Трубер в Триесте у епископа П. Бономо, будучи кандидатом в священники, впервые ознакомился с гуманизмом Э. Роттердамского. В 1528 г. П. Трубер был зачислен студентом в Венский университет, однако надвигающаяся турецкая осада вынудила его вернуться в Триест. В Вене он присутствовал на смертной казне крестителя Б. Губмайера. Примус Трубер после посвящения епископом П. Бономо в сан священника получил церковный приход Лашко в Южной Штирии. С 1536 по 1540 г. П. Трубер являлся одним из четырех проповедников в кафедральном соборе Святого Николая в городе Лайбах (Любляна), проповеди он читал на словенском языке. У П. Трубера по причине склонности к реформационной точке зрения возник конфликт с епископом Любляны Х. Раубером. В связи с этим в 1540 г. он вернулся обратно к епископу П. Бономо. В Триесте П. Трубер, сопровождаемый недоверием духовных лиц и носителей старой (традиционной) веры, продолжал проповедовать на словенском языке.

Новый епископ города Лайбаха (Любляны) Франц Кацианер попросил П. Трубера вернуться в столицу Крайны и предложил в 1542 г. занять место каноника кафедрального собора Святого Николая. Смерть верховного духовного лица, поддерживавшего реформационные идеи, изменила ситуацию. Преемник Ф. Кацианера Урбан Текстор находился в близких отношениях с королем Фердинандом I и после победы императора Карла V в Шмалькальденской войне проводил в своем епископстве враждебную по отношению к реформаторам политику габсбургских братьев. Прежний каноник кафедрального собора Святого Николая П. Трубер был вынужден бежать в Южную Германию в евангелистский свободный имперский город Нюрнберг к священнику церкви Святого Себастьяна Вайту Дитриху. Это послужило окончательным шагом в пе-

¹CRV M. SII Poematvm grate Corym libri dvo.

реходе П. Трубера от католицизма к Реформации. В свободном имперском г. Ротенбург-на-Таубере в 1548 г. П. Трубер принял приглашение на работу в качестве дьякона и проповедника для утренних служб в больничной церкви Святого Духа. Там же он женился и написал две первые книги на словенском языке. Первая из них с немецким названием *Catechismus in der windischen Sprach* («Катехизис на вендском языке») представляет собой катехизис с церковными песнями, написанный по образцу книг М. Лютера, И. Бренца и В. Дитриха, вторая *Abe-cedarium* («Азбука») с Малым катехизисом И. Бренца. Эти книги были изданы в 1550 г. предположительно в свободном имперском г. Швебиш-Халль, а не в вюртембергском университетском г. Тюбинген, как считалось ранее [21].

В период с 1553 по 1561 г. П. Трубер работал городским священником в свободном имперском г. Кемптен в Альгое в церкви Святого Манга. Вместе с церковным законом 1553 г. он добился ориентации церкви Кемптена на лютеранское направление и отказа от верхненемецких и швейцарских (цвинглийских) традиций. Во время пребывания в Ротенбурге и Кемптене П. Трубер занимался самым важным делом своей жизни – переводом реформационных сочинений на славянский (вендский) язык сельского населения Крайны и Южной Штирии, а также последующим изданием данных трудов. Начав с катехизиса и «Азбуки», он принимается за перевод Нового Завета и частей Старого Завета на основе Библии М. Лютера (псалмы – 1566 г.; весь Новый Завет – 1582 г.). П. Трубер является создателем словенского литературного языка, основанного на диалектах, которые до той поры употреблялись устно либо в рукописях. Как создатель словенского литературного языка, П. Трубер неоспоримо становится своего рода словенским М. Лютером. Однако некоторые лингвисты полагают, что П. Трубер весьма заметно отрегулировал словенский язык по образцу немецкого [22, S. 119–144].

На коренных землях правящего королевского дома Габсбургов протестантизм как символ силы провинциальных сословий укрепляется при сыновьях Фердинанда I. Именно в этот период появляются провинциальные церкви с лютеранскими церковными порядками. В 1562 г. П. Трубер в третий раз был приглашен в Лайбах (Любляну), на этот раз как

евангелистский суперинтендант сословного представительства данной местности и как проповедник больничного храма Святой Елизаветы. В 1564 г. П. Трубер составил церковный порядок по образцу вюртембергского от 1559 г. [23, S. 103–115]. Новый суверен, эрцгерцог Внутренней Австрии Карл II, второй сын Фердинанда I, был не готов признать такой порядок и выслал П. Трубера из страны. После этого протестант нашел долгосрочное убежище в лютеранском г. Вюртемберг, где герцог Кристоф проявляет значительный интерес к распространению Евангелия на юго-востоке. П. Труберу советами и консультациями помогали два евангелистских религиозных беженца: прежний католический епископ венецианского города Копер [24] Пьетро Паоло Верджеро и бывший глава правительства Штирии, один из богатейших землевладельцев внутриавстрийских Каринтии и Крайны, Ганс Унгнад Фрайхерр фон Зоннек.

Ранее о проблемах этих регионов вюртембергскому регенту мог рассказать его воспитатель М. Тиффернус [24, S. 229–245]. Существовало мнение о том, что имеющая место на хорватской границе и грозящая всей Священной Римской империи турецкая опасность могла быть устранена посредством содействия Реформации. В этом случае гнев Божий должен был быть укрощен распадом католической церкви, а, значит, турецкую войну можно было бы интерпретировать как своего рода суд Божий. Благодаря распространению Реформации среди южных славян мог быть преодолен и церковный раскол католицизма с православием. Такое миссионерское видение будущего штутгартским герцогом принесло П. Труберу в 1565 г. место священника в г. Лауффен-на-Неккаре, а затем, в 1567 г., в местечке Дерендинген под Тюбингеном. Постоянные доходы Дерендингского церковного прихода Святого Галла и обмен с теологами соседнего Тюбингенского университета должны были облегчить работу евангелической письменной миссии среди славян южной Габсбургской монархии. П. Трубер скончался в 1586 г. в Дерендингене и был похоронен перед входом в церковь Святого Галла. Тюбингенский университет почтил память П. Трубера торжественными похоронами, на которых надгробную проповедь прочитал один из первых университетских теологов Якоб Андреэ [25, S. 23–66].

Славянская типография барона фон Унгнада

Дело Барона Ганса фон Унгнада и П. Трубера первоначально было задумано как издательство для словенских и хорватских протестантов, живущих на земле Габсбургов. В католические области литература доставлялась контрабандным путем в бочонках из-под вина. Однако уже в 1561 г. появилось намерение распространять кириллические протестантские издания в таких православных об-

ластях Европы, как Сербия, Болгария, Валахия, Литва и даже Русь. Для продвижения изданий урахской типографии в Московию использовались маршруты через Литву, Украину, Кёнигсберг. Более того, в планы П. Трубера и барона фон Унгнада входило распространение кириллических протестантских изданий среди турецкого мусульманского населения в Константинополе и на Балканах. Протестант-

ская миссия среди турок должна была проводиться на языках южных славян. В письмах организаторов перевода регулярно встречаются сведения о распространении славянского языка в Турции вплоть до Константинополя.

Кроме протестантов в работе издательства участвовали православные христиане. Так, переводить тексты помогали два иеромонаха из Боснии, которые доставили барону Гансу фон Унгнаду немало забот. Как и все сотрудники они жили в доме барона в Бад-Урахе и шокировали горожан одеждой православных монахов, длинными волосами и бородами. Они также отказывались есть мясо и требовали рыбу. Один из иеромонахов, серб Матфей Попович, оказался пьяницей, что приводило к постоянным конфликтам. В итоге переводческая работа этих монахов была сочтена неудовлетворительной и в феврале 1562 г. их отослали назад в Лайбах (Любляну). Дело Унгнада постоянно тормозилось из-за недостатка знающих сотрудников. Для работы требовалось знание богословия, немецкого языка, латыни, одного из славянских диалектов, а также владение кириллицей и глаголицей. Венский агент барона Ганса фон Унгнада и одновременно его представитель при дворе Амброз Фрëлих должен был находить и вербовать специалистов, а также заботиться о сбыте отпечатанных экземпляров. Амброз Фрëлих имел связи в Венгрии, Словакии, Трансильвании.

Помимо поиска и вербовки специалистов, а также заботы о сбыте отпечатанных экземпляров, представитель Унгнада энергично собирал пожертвования для типографии. Так, 23 сентября 1561 г. Амброз Фрëлих пишет барону из Вены: *Die Landschaft von Steyer hat 100 fl. Gespendet und einige litauische Edelleute sind auch geneigt, das Werk zu unterstützen, so z. B. Graf von Myr², Fürst von Radziwill. Er besuchte sie und sie versprochen ihm Unterstützung³*. Сохранился оригинал этого письма [26, С. 53–54].

Несомненный интерес представляет сообщение Венского книготорговца Амброза Фрëлиха барону Гансу фон Унгнаду, написанное несколькими месяцами ранее, 24 июня 1561 г.: *Ich vernimb von etlichen Pollacken, wie herr kardinal fürst in der Littaw auch die bibl vnd andere buecher in der cirulica hab trucknen lassen. Des mag sich e.g. bey dem herrn Vergerio erinndern, dan sich disses grossen werckhs oben bey euch zu tollmetschen vnd truckhen zu vndersteen...*⁴

²Myr – Мирский замок (белор. *Мірскі замак*) – оборонительное укрепление и резиденция в городском поселке Мир Кореличского района Гродненской области Беларуси. До 1568 г. хозяевами были род Ильиничей, потом – Радзивиллов (до 1828 г.), Витгенштейнов (до 1891 г.). Последними владельцами замка были Святополк-Мирские (до 1939 г.), после чего замок стал государственной собственностью.

³«Штайр пожертвовал 100 флоринов, и некоторые литовские аристократы также склонны поддержать это издание, например, граф Мира, князь Радзивилл» (здесь и далее перевод наш. – О. К.).

⁴«Я слышал от некоторых поляков, что господин кардинал-князь приказал печатать в Литве на кириллице Библию и другие книги. Об этом Вы можете напомнить господину Верджеро с тем, чтобы эти большие книги перевести и напечатать...»

⁵Сообщается о том, что он «ждет кирилловскую Библию из Литвы, которую, однако, еще не получил», а также о том, что «было принято решение продавать непереpletенный словенский Новый Завет за 1 флорин, а переpletенный за 1 талер».

[26, С. 45]. По всей видимости, речь идет об изданиях Франциска Скорины [27, с. 15]. Не совсем обычно указание в цитате на тот факт, что типография Ф. Скорины работала по приказу некоего кардинала-князя. Однако если попытаться идентифицировать данную персону, то можно увидеть в нем внебрачного сына польского короля Сигизмунда I епископа Яна из князей литовских, покровительствовавшего Франциску Скорине. Именно у него белорусский просветитель служил личным врачом и секретарем.

Амброз Фрëлих предпринял попытку раздобыть издания Франциска Скорины. В послании от 1 августа 1562 г. он пишет барону Гансу фон Унгнаду из Вены: *Er habe eine cyrillische Bibel aus Litthau erwartet, aber noch nicht erhalten. Man habe beschlossen das windische neue Testament ungebunden zu 1 fl. und gebunden zu 1 Thaler zu verkaufen⁵*. Сохранился оригинал данного послания [26, С. 98–99].

К этому времени из печати уже вышли первые труберовские книги кирилловского шрифта, изготовленного в Тюбингене. Рисунок для этого шрифта подготовил художник Якоб Зальб из Ройтлингена. В качестве образца были использованы шрифты венецианских кирилловских типографий и пражской типографии Франциска Скорины. В письме Примуса Трубера к барону Гансу фон Унгнаду от 4 ноября 1561 г. речь идет о венецианских (*venetische*) и русских (*ruthenische*) шрифтах, по которым мастер точно выгравировал шрифт. Пуансоны для Примуса Трубера по рисункам Якоба Зальба гравировал нюрнбергский мастер Ганс Гартвих (или Гартвах), а лил шрифт Симон Ауер. Работа над шрифтом была начата в начале июня 1561 г., а к середине сентября шрифт был уже готов. Тогда же тиражом в 300 экземпляров в Бад-Урахе был напечатан пробный лист (по образцу ранее выпущенного глаголического). Он содержал кирилловский алфавит в разных кеглях, молитву «Отче наш», первую главу Послания апостола Павла к римлянам и текст 117 псалма. Эта листовка – первенец труберовской кирилловской печати, она вместе с пробным оттиском глаголического шрифта была приложена к составленному для барона Ганса фон Унгнада «Описанию словенских, хорватских, кирилловских и чужеземных книг, напечатанных, разосланных, проданных и подаренных в течение трех лет – в 1561, 1562 и 1563 гг.».

Барон Ганс фон Унгнад 22 октября 1561 г. писал в Вену императору Максимилиану о том, что послал ему первые кирилловские и глаголические издания, среди которых были и пробные листы венскому книготорговцу Амброзу Фрѣлиху. Пробные оттиски кирилловского шрифта – величайшая редкость. Первый конкретный экземпляр был описан в 1796 г. классиком славяноведения Йосефом Добровским. Он рассказал в своих путевых заметках о том, что видел пробный лист кирилловского шрифта в коллекции Спарвенфельда в Упсале (Швеция) [28, S. 82]. В настоящее время с достоверностью можно говорить лишь о двух экземплярах кирилловского пробного листа, которые находятся в Базеле и в Марбурге.

Примус Трубер применял собственную систему кирилловского обозначения чисел, отличную от той, которая была распространена во всех славянских странах. За образец была взята глаголическая система с последовательным рядом знаков алфавита. По этой причине и возникла разница между труберовской системой и принятой в славянских странах. Система чисел П. Трубера часто приводила к неверной датировке его книг.

В очень плодотворном для П. Трубера 1561 г. было выпущено по крайней мере 6 изданий: два кирилловских, два глаголических и два напечатанных латиницей (одно на словенском языке, другое на немецком). В этих изданиях точная дата выхода в свет не указана, в связи с чем определить их последовательность затруднительно.

Некоторые ученые титул «первого глаголического издания» отдают катехизису, имевшему подзаголовок «Една малахна книга», при этом оговариваясь, что одновременно с катехизисом вышла маленькая «Табла за дицу», напечатанная глаголическим шрифтом. Вероятнее всего, именно это издание было первым, о чем говорят малые размеры книги (в ней всего 12 листов). Возможно, данная книга имела опытный характер, хотя и была напечатана тиражом в 2000 экземпляров. В основу текста «Табла за дицу» положено словенское издание «Азбуки» и малого катехизиса. «Табла за дицу» была выпущена в глаголическом и кирилловском вариантах, которые печатались в карманном формате, в восьмую долю листа. В настоящее время известно о 6 экземплярах кирилловского «Табла за дицу», все они доступны для изучения.

Император Максимилиан 5 мая 1561 г. поблагодарил барона Ганса фон Унгнада за присланный ему экземпляр первого хорватского издания и выразил одобрение намерению П. Трубера «напечатать Новый Завет также хорватскими, а затем и кирилловскими буквами»: *Maximilian von gottes genaden*

*khünig zue behaim, ertzherzog zue Oesterreich etc. Herr lieber getreuer. Wir haben dein schreiben vnd daneben ain exemplar des ersten crabatischen druckhs empfangen vnnd innhalts mit gnaden vernomen*⁶ [26, S. 29–30].

Более или менее полный катехизис был составлен П. Трубером на основе текстов М. Лютера и его последователей. В 1561 г. катехизис, как и «Табла за дицу», был издан в двух вариантах – глаголическом и кирилловском. По сравнению со словенскими изданиями, эти варианты были сокращены: в них отсутствовали, к примеру, церковные песни. Текст на сербско-хорватский язык перевел Степан Консул. В настоящее время в литературе описано 29 экземпляров кирилловского Катехизиса, изданного Примусом Трубером. Известно местонахождение 27 из них.

В 1562 г. Примус Трубер выпустил в свет уже 9 изданий: 4 глаголических, 2 кирилловских и 3 напечатанных латиницей – два на итальянском и одно на словенском языках. Одним из кирилловских изданий Примуса Трубера, выпущенных в 1562 г., стала книга, носившая название «Едни кратки разумни науци наипотребней и прудней артикули или дели старе праве вере крстианске...» и представлявшая собой перевод книги известного деятеля немецкой реформации Филиппа Меланхтона *Loci Communes rerum theologicarum*. Художественное убранство книги выглядит весьма скромно: обложка ограничена лишь инициалами, отпечатанными с гравированных на дереве форм [27, с. 17].

В 1563 г. П. Трубер выпустил в свет 7 книг. Две из них были напечатаны глаголическим шрифтом, три – кирилловским и две – латиницей на словенском и итальянском языках. Первым кирилловским изданием 1563 г. стала книга, именуемая «Постила то ест кратко ислмачение всих неделскихъ Евангелиовъ, и поглавитеихъ Паздников, скрози все лето». Книжный блок первой части кирилловского Нового Завета 1563 г. был составлен из 60 тетрадей. Все они 4-х листные за исключением пятой, в которой 2 листа, всего 238 листов. Вторую часть кирилловского Нового Завета обычно переплетали вместе с первой. Однако она имеет собственные титульный лист и фолиацию, в связи с чем ее и считают отдельным изданием. Книжный блок составлен из 60 4-х листных тетрадей. Всего в книге 240 листов. Вторая часть Нового Завета является первым проиллюстрированным кирилловским изданием П. Трубера [27, с. 18]. Все 27 имеющихся в книге иллюстраций относятся к Апокалипсису и находятся в самом конце издания – на нумерованных листах 174–205.

Последним опытом использования кирилловского шрифта стала изданная в 1564 г. П. Трубе-

⁶«Максимилиан, с Божьей милостью король Богемии, эрцгерцог Австрии и пр. Господа Бога верный слуга. Мы получили Ваше послание, а наряду с этим один экземпляр первого хорватского издания и с милостью ознакомились с его содержанием».

ром 4-х страничная листовка с образцами кирилловского, глаголического и латинского шрифтов. Сохранилась она лишь потому, что была вплетена в более объемные издания типографии в Бад-Урахе.

В 1564 г. П. Трубер выпустил в свет 11 книг: 4 глаголических и 7 напечатанных латиницей (5 на латинском языке и 2 на итальянском). Глаголицей были напечатаны перевод с латинского Аугсбургской конфессии Филиппа Меланхтона «Приквене ординалиц» – вюртембергские церковные установления и сербско-хорватский перевод книг пророков. Все эти издания очень редки.

Последним годом работы типографии в Бад-Урахе стал 1565 г. В этот период в свет вышли лишь две книги: на латыни и на итальянском языке.

В целом, общая продукция издательского предприятия, именуемого *Uracher Bibelanstalt* («Библейское заведение»), составляет 37 изданий, из которых 13 были напечатаны на сербско-хорватском

языке глаголицей, 7 – на сербско-хорватском языке кириллицей и 6 – на сербско-хорватском языке латиницей, а также 6 на итальянском и одно на немецком языках. Общий тираж этих изданий составил около 31 000 экземпляров [27, с. 18].

В 1565 г. барон Ганс фон Унгнад умер, а деятельность «Библейского заведения» прекратилась. Тем не менее П. Трубер продолжал издавать книги и в дальнейшем, но далеко не с интенсивностью 1561–1565 гг. Он больше не выпускал книги, напечатанные кирилловским и глаголическим шрифтами, отныне его труды выходили только на словенском и итальянском языках и печатались латиницей. В изданиях П. Трубера впервые был применен издательский переплет для кирилловской книги. Весьма характерным и примечательным фактом является то, что на таком переплете в технике золотого тиснения были изображены портреты самого П. Трубера, а также его помощников – Степана Консула и Антона Далматина [27, с. 18].

Заключение

Таким образом, целесообразно и в дальнейшем в исследованиях и трудах ученых освещать Реформацию на белорусских землях ВКЛ и Речи Посполитой, а также упоминать отдельных славянских деятелей, имеющих самое непосредственное либо косвенное отношение к истокам и генезису таких феноменов европейского масштаба, как Реформация и книгопечатание.

Если рассматривать события, связанные с серединой XVI в., когда в период с 1559 по 1565 г. в Германии в типографии барона Ганса фон Угнада словенский реформатор П. Трубер печатал протестантскую литературу, возникает вопрос: «Какое отношение это имеет к изложенным аспектам, освещающим Реформацию на белорусских землях ВКЛ?» Можно утверждать, что самое прямое, поскольку, во-первых, в качестве образца труберов-

ских книг были использованы шрифты как венецианских кирилловских (кириллических) книгопечатных мастерских, так и пражской типографии Франциска Скорины, а, во-вторых, данный проект помогал финансировать ни кто иной, как известнейший белорусский протестант и канцлер ВКЛ Николай Радзивилл Чёрный, а также князя Ильичи.

Еще один удивительный факт пересечения судеб белорусских (литовских) и вюртембергских исторических личностей периода Реформации заключается в том, что с 1563 по 1566 г. в Тюбингене учился сын Николая Раздивилла Чёрного – Николай Радзивилл Сиротка, который хоть и вернулся впоследствии обратно от протестантизма в католичество, но в данный период времени был представителем лагеря протестантов.

Библиографические ссылки

1. Europa reformata. Reformationsstädte Europas und ihre Reformatoren / Hrsg. von M. Welker [und an.]. Leipzig : Evangelische Verlagsanstalt, 2016.
2. Хомеев А. Концепция «золотого века» и Реформация в Беларуси // Сектоведение : альманах : в 4 т. / под ред. В. Мартиновича. Минск, 2011. Том 1. С. 51–63.
3. Schwilk H. Luther: der Zorn Gottes. Biographie. München : Blessing, 2017.
4. Лаврецький Н. Г. Каким быть протестантскому храму // Актуальные проблемы архитектуры : сб. материалов Междунар. науч. конф. / под ред. А. С. Сардарова. Минск, 2012. С. 25–28.
5. Tazbir J. Państwo bez stosów: szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI–XVII w. Warszawa : PIW, 1967.
6. Kempa T. Die Reformation im Großherzogtum Litauen und die Beziehungen zur orthodoxen Kirche // Die Reformation in Mitteleuropa. Beiträge anlässlich des 500. Geburtstages von Primus Truber. Wien-Ljubljana, 2008. S. 231–245.
7. Кэмна Т. Мікалай Крыштаф Радзівіл Сіротка (1549–1616) віленскі ваявода : пер. з пол. / навуц. рэд. А. Г. Шаланды. Мiр : Музей «Замкавы комплекс “Мiр”», 2016.
8. Ваичанка А. П. Рэфармацыя як спроба стварэння нацыянальнай царквы на Беларусі // Сімяон Полацкі: Светапогляд, грамадска-палітычная і літаратурная дзейнасць : матэрыялы III Міжнар. канф. (Полацк, 19–20 лістапада 2009 г.). Полацк, 2009. С. 31–39.
9. Kosman M. Reformacja i Kontreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świecie propagandy wyznaniowej. Wrocław : Zakład Narodów in Ossolin'skich, 1973.

10. Шапавалаў М. Ф. Скарына, яго дні ды друк на Беларусі. Да 400-лецця друку на Беларусі. Менск : Выдаўне наркамаўсваветы БССР, 1925.
11. Суша А. Франциск Скорина – человек мира. Минск : Беларус. энцыклапедыя ім. П. Броўкі, 2016.
12. Падокшын С. Філасофская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі: ад Францыска Скарыны да Сімяона Полацкага. Мінск : Навука і тэхніка, 1990.
13. Падокшын С., Мялешка В. Асвета ў Беларусі ў XVI і першай палавіне XVI стагоддзя // Нарысы гісторыі народнай асветы і педагагічнай думкі ў Беларусі. Мінск, 1968. С. 15–36.
14. Порецкий Я. И. Скорина и Лютер: сравнительный анализ переводов Библии // Кніжная культура Беларусі. Да 500-годдзя з дня нараджэння Ф. Скарыны : зб. навук. прац. Мінск, 1991. С. 26–39.
15. Скен'ян Н. Кальвінісцкая гімназія ў Слуцку ў XVII ст. // Беларускі гістарычны часопіс. 2012. № 2. С. 25–33.
16. Primus Truber 1508–1586. Der slowenische Reformator und Württemberg / Hrsg. von S. Lorenz, A. Schindling, W. Setzler. Stuttgart : W. Kohlhammer Verlag, 2011.
17. Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen. Primus Truber und seine Zeit. Intentionen, Verlauf und Folgen der Reformation in Württemberg und Innerösterreich / Hrsg. R.-D. Kluge. München : Otto Sungen, 1995.
18. Vera in Hotenja / Hrsg. S. Jerše. Ljubljana, 2009.
19. Kluge R.-D. Primus Truber: Leben, Werk und Wirkung. Ein Überblick // Primus Truber 1508–1586 [und an.]. Der slowenische Reformator und Württemberg / Hrsg. von S. Lorenz. Stuttgart, 2011. S. 69–77.
20. Schindling A. Primus Truber (1507/1509–1586) // Das Reformatorenlexikon / Hrsg. von I. Dingel [und an.]. Darmstadt, 2014. S. 247–252.
21. Ahačič K. Neue Entdeckungen und Erkenntnisse zum slowenischen Protestantismus // Zeitschrift für Slawistik. 2014. № 59 (3). S. 385–398.
22. Raecke J. Primus Truber als Autor und Übersetzer. Betrachtungen zum Thema literarische Originalität // Primus Truber 1508–1586. Der slowenische Reformator und Württemberg / Hrsg. von S. Lorenz [und an.]. Stuttgart, 2011. S. 119–144.
23. Golec L. Ž. Die slowenische Kirchenordnung von 1564 zwischen Wunsch und Wirklichkeit // Primus Truber 1508–1586. Der slowenische Reformator und Württemberg / Hrsg. von S. Lorenz [und an.]. Stuttgart, 2011. S. 103–115.
24. Salvadori S. Pietro Paolo Vergerio der Jüngere (1498–1565) // Das Reformatorenlexikon / Hrsg. von I. Dingel [und an.]. Darmstadt, 2014. S. 263–267.
25. Brendle F., Riethe P. Die Leichenpredigt Jakob Andreaes für Primus Truber // Primus Truber 1508–1586. Der slowenische Reformator und Württemberg / Hrsg. von S. Lorenz [und an.]. 2011. S. 23–66.
26. Kostrenčič I. Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protestantischen Literatur der Südslaven in den Jahren 1559–1565. Wien, 1874.
27. Немировский Е. Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта, 1421–2000 : в 2 т. Москва : Изд-во Знак, 2009. Т. 1 : 1491–1550.
28. Dobrowsky J. Litterarische Nachrichten von einer auf Veranlassung der böhm. Gesellschaft der Wissenschaften im Jahre 1792 unternommenen Reise nach Schweden und Rußland: Nebst einer Vergleichung der Russischen und Böhmischen Sprache nach dem Petersburger Vergleichungs-Wörterbuche aller Sprachen. Prag : Calve, 1796.

References

1. Welker M., Beintker M., de Lange A. (Hrsg.). Europa reformata. Reformationsstädte Europas und ihre Reformatoren. Leipzig : Evangelische Verlagsanstalt, 2016 (in Ger.).
2. Khoteev A. [The Conception of the Golde Age and the Reformation in Belarus]. In: *Sektovedenie* [Sectology] : almanah : in 4 vols. Minsk, 2011. Vol. 1. P. 51–63 (in Russ.).
3. Schwillk H. Luther: der Zorn Gottes. Biographie. München : Blessing, 2017 (in Ger.).
4. Lavretskiy N. G. [What a Protestant Temple Should Be]. *Aktual'nye problemy arkhitektury* [Actual issues of the architecture] : collect. of articles Int. sci. conf. Minsk, 2012. P. 25–25 (in Russ.).
5. Tazbir J. Państwo bez stosów: szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI–XVII w. Warszawa : PIW, 1967 (in Pol.).
6. Kempa T. Die Reformation im Großherzogtum Litauen und die Beziehungen zur orthodoxen Kirche. In: *Die Reformation in Mitteleuropa. Beiträge anlässlich des 500. Geburtstages von Primus Truber*. Wien-Ljubljana, 2008. S. 231–245 (in Slovenian).
7. Kempa T. Mikalaj Krysztaf Radzivil Sirotko (1549–1616) vilenski vajavoda [Mikolaj Krzysztof «the Orphan» Radziwill (1549–1616), Voevoda of Wilno]. Mir : Muzei «Zamkavy kompleks "Mir"», 2016 (in Belarus.).
8. Vashchanka A. P. Rjefarmacyja jak sproba stvarjennja nacyjanal'naj carkvy na Belarusi [The Reformation as Attempt to Create the National Church in Belarus]. *Simjaon Polacki: svetapogljad, gramadska-palitychnaja i litaraturnaja dzejnasc'* [Simeon of Polotsk: world-view, Public and Literary career] : mater. III Int. conf. (Polotsk, 19–20 Sept., 2009). Polotsk, 2009. P. 31–39 (in Belarus.).
9. Kosman M. Reformacja i Kontrereformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świecie propagandy wyznaniowej. Wrocław : Zakład Narodów im. Ossolińskich, 1973 (in Pol.).
10. Shapavalov M. F. Skaryna, jago dni dy dрук na Belarusi. Da 400-lec'cja dрукu na Belarusi [Skaryna, His Life and Book Printing in Belarus. On Occasion of the 400th Anniversary of Book Printing in Belarus]. Minsk : Narkomobrazovanie BSSR, 1925 (in Belarus.).
11. Susha A. Frantsisk Skorina – chelovek mira [Frantsysk Skoryna: The Man of the World]. Minsk : Belaruskaja jencyklapedyja imja Petrusja Browki, 2016 (in Russ.).
12. Padokshyn S. Filasofskaja dumka jepohi Adradzhennja w Belarusi: ad Francyska Skaryny da Simjaona Polackaga [The Renaissance Philosophy in Belarus: Francysk Skaryna – Simeon of Polotsk]. Minsk : Nauka i tekhnika, 1990 (in Belarus.).

13. Padokshyn S., Mialeshka V. [Education in Belarus in the 16th and Mid 17th Century]. In: *Narysy gistoryi narodnaj asvety i pedagogichnaj dumki w Belarusi* [Essays on the History of Public Education and Pedagogy in Belarus]. Minsk, 1968. P. 15–36 (in Belarus.).
14. Poretskiy Y. I. [Skorina and Luther: Comparative Study of the Translation of the Bible]. In: *Knizhnaja kul'tura Belarusi. Da 500-goddzia z dnja narodzhennja F. Skaryny* [Book Culture in Belarus. On Occasion of the 500th Anniversary of Francysk Skaryna's Birth]. Minsk : Acad. of Sci. of Belarus, 1991. P. 26–39 (in Belarus.).
15. Skepian N. [The Calvinist Gymnasium in Slutsk in the 17th Century]. *Belaruski gistarychny chasopis* [The Belarus. Historical J.]. 2012. No. 2. P. 25–33 (in Belarus.).
16. Lorenz S., Schindling A., Setzler W. (Hrsg.). Primus Truber 1508–1586. Der slowenische Reformator und Württemberg. Stuttgart : W. Kohlhammer Verlag, 2011 (in Ger.).
17. Kluge R.-D. (Hrsg.). Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen. Primus Truber und seine Zeit. Intentionen, Verlauf und Folgen der Reformation in Württemberg und Innerösterreich. München : Otto Sanger, 1995 (in Ger.).
18. Jerše S. (Hrsg.) Vera in Hotenja. Ljubljana, 2009 (in Ger.).
19. Kluge R.-D. Primus Truber: Leben, Werk und Wirkung. Ein Überblick. In: *Primus Truber 1508–1586. Der slowenische Reformator und Württemberg*. Stuttgart, 2011. S. 69–77 (in Ger.).
20. Schindling A. Primus Truber (1507/1509–1586). In: *Das Reformatorenlexikon*. Darmstadt, 2014. S. 247–252 (in Ger.).
21. Ahačič K. Neue Entdeckungen und Erkenntnisse zum slowenischen Protestantismus. *Zeitschrift für Slawistik*. 2014. No. 59 (3). S. 385–398 (in Ger.).
22. Raecke J. Primus Truber als Autor und Übersetzer. Betrachtungen zum Thema literarische Originalität. In: *Primus Truber 1508–1586. Der slowenische Reformator und Württemberg*. Stuttgart, 2011. S. 119–144 (in Ger.).
23. Golec L. Ž. Die slowenische Kirchenordnung von 1564 zwischen Wunsch und Wirklichkeit. In: *Primus Truber 1508–1586. Der slowenische Reformator und Württemberg*. Stuttgart, 2011. S. 103–115 (in Ger.).
24. Salvadori S. Pietro Paolo Vergerio der Jüngere (1498–1565). In: *Das Reformatorenlexikon*. Darmstadt, 2014. S. 263–267 (in Ger.).
25. Brendle F., Riethe P. Die Leichenpredigt Jakob Andreaes für Primus Truber. In: *Primus Truber 1508–1586. Der slowenische Reformator und Württemberg*. Stuttgart, 2011. S. 23–66 (in Ger.).
26. Kostrenčič I. Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protestantischen Literatur der Südslaven in den Jahren 1559–1565. Wien, 1874 (in Ger.).
27. Nemiroskiy E. Slavyanskije izdaniya kirillovskogo (tserkovnoslavyanskogo) shrifta [Cyrillic (Church-Slavonic) Type Based Editions, 1421–2000] : in 2 vols. Moscow : Publ. house «Znak», 2009. Vol. 1 : 1491–1550 (in Russ.).
28. Dobrowsky. J. Litterarische Nachrichten von einer auf Veranlassung der böhm. Gesellschaft der Wissenschaften im Jahre 1792 unternommenen Reise nach Schweden und Rußland: Nebst einer Vergleichung der Russischen und Böhmischen Sprache nach dem Petersburger Vergleichungs-Wörterbuche aller Sprachen. Prag : Calve, 1796 (in Slovenian).

Статья поступила в редколлегию 20.09.2017.
Received by editorial board 20.09.2017.

УДК 94.3:375

ПРИЧИНЫ ЖИЛИЩНОГО КРИЗИСА В ГОРОДАХ В ПЕРВОЕ ДЕСЯТИЛЕТИЕ ПОСЛЕ УСТАНОВЛЕНИЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

Ю. А. МИКУЛЕНКО¹⁾

¹⁾Северо-Кавказский филиал Российского государственного университета правосудия,
ул. Леваневского, 187, корп. 1, 350002, г. Краснодар, Россия

Рассматриваются причины жилищного кризиса в первое десятилетие после установления советской власти. Выделяются основные причины недостатка жилищной площади: рост численности населения в городах, отсутствие массового гражданского строительства, последствия Гражданской войны и новая жилищная политика властей на местах. Проводится анализ новой жилищной политики советской власти и ее влияния на рост дефицита жилья. В качестве фактического материала использованы документы, хранящиеся в центральных и региональных архивах.

Ключевые слова: НЭП; жилищный кризис; жилищный вопрос; новая жилищная политика.

ПРЫЧЫНЫ ЖЫЛЛЁВАГА КРЫЗІСУ Ў ГАРАДАХ У ПЕРШАЕ ДЗЕСЯЦІГОДДЗЕ ПАСЛЯ ЎСТАЛЯВАННЯ САВЕЦКАЙ УЛАДЫ

Ю. А. МІКУЛЕНАК^{1*}

^{1*}Паўночна-Каўказскі філіял Расійскага дзяржаўнага ўніверсітэта правасуддзя,
вул. Леваневскага, 187, корп. 1, 350002, г. Краснадар, Расія

Разглядаюцца прычыны жыллёвага крызісу ў першае дзесяцігоддзе пасля ўсталявання савецкай улады. Вылучаюцца асноўныя прычыны недахопу жыллёвай плошчы: рост колькасці насельніцтва ў гарадах, адсутнасць масавага грамадзянскага будаўніцтва, наступствы Грамадзянскай вайны і новая жыллёвая палітыка ўлад на месцах. Праводзіцца аналіз новай жыллёвай палітыкі савецкай улады і яе ўплыву на рост дыфіцыту жылля. У якасці фактычнага матэрыялу выкарыстаны дакументы з цэнтральных і рэгіянальных архіваў.

Ключавыя словы: НЭП; жыллёвы крызіс; жыллёвае пытанне; новая жыллёвая палітыка.

THE CAUSES OF THE HOUSING CRISIS IN THE CITIES IN THE FIRST DECADE AFTER THE ESTABLISHMENT OF SOVIET POWER

I. A. MIKULENOK^a

^aNorth-Caucasian Branch of the Russian State University of Justice,
187 Levanevskogo Street, 1 building, Krasnodar 350002, Russia

The article examines the reasons of the housing crisis in the first decade after the establishment of Soviet power. Also attention is paid to the main reasons of the «housing hunger» such as population growth in cities, absence of the mass civil

Образец цитирования:

Микуленок Ю. А. Причины жилищного кризиса в городах в первое десятилетие после установления советской власти // Журн. Белорус. гос. ун-та. История. 2018. № 2. С. 105–110.

For citation:

Mikulenok I. A. The causes of the housing crisis in the cities in the first decade after the establishment of Soviet power. *J. Belarus. State Univ. Hist.* 2018. No. 2. P. 105–110 (in Russ.).

Автор:

Юлия Андреевна Микуленок – кандидат исторических наук; преподаватель кафедры общеобразовательных дисциплин факультета непрерывного образования.

Author:

Iuliia A. Mikulenok, PhD (history); lecturer at the department of general education, faculty of continuing education.
AK-bara@yandex.ru

engineering, the Civil War consequences and a new local housing policy of the government. The article analyses a new housing policy of the Soviet authorities and its influence on the «housing hunger» growth. Data from central and regional archives were used as factual material.

Key words: NEP; housing crisis; housing issue; new housing policy.

Решение жилищного вопроса, назревшего еще до революции, стало приоритетным для советской власти. Быстрый процесс урбанизации (рост городского населения за счет деревни) в первое десятилетие после установления диктатуры пролетариата проходил в условиях отсутствия массового жилищного строительства. Несмотря на то что с 1923 по 1930 г. жилищное строительство в Советской России увеличилось почти в 2 раза, этого фонда не хватало для того, чтобы обеспечить жилой площадью всех нуждающихся. В среднем на одного человека в 1926 г. приходилось от 3,7 до 6 м² при существующей минимальной санитарной норме в 8 м² [1, с. 91]. Сильнее всего недостаток жилья ощущали в двух столицах – Москве и Ленинграде – и на юге России. Так, в 1920-е гг. на душу населения в среднем приходилось 5,3 м² в Москве [2, с. 17.], 8,7 м² в Ленинграде, 4,03 м² в Новороссийске, 7,25 м² в Армавире¹, 5,41 м² в Ростове-на-Дону², 6,32 м² в Керчи [3, с. 162].

Основными причинами дефицита жилья стали отсутствие массового гражданского строительства, рост численности населения в городах, последствия гражданской войны и новая жилищная политика властей на местах.

После Октябрьской революции в городах резко увеличилась численность населения. Массовая миграция из села в город в поисках работы и лучшей жизни, особенно заметная среди молодежи, привела к перенаселению городов. Согласно данным статистики в дореволюционной России на одного человека приходилось в среднем 4,5 м² жилой площади, при этом 80 % жилого фонда составляли одноэтажные здания без удобств [4, с. 62]. Так, в Екатеринодаре (после 7 декабря 1920 г. – Краснодар) в 1920-е гг. многоэтажных зданий было меньше – 3 %. По воспоминаниям кубанских краеведов, до середины XIX в. в Екатеринодаре были только одноэтажные турлучные домики (хаты) [5, с. 43], которые стояли «в таких положениях, как будто им скомандовано “вольно, ребята”»: они стоят и лицом, и спиной, и боком на улицу, какая в каком расположении духа или как какой выпало по приметам домостроительной ворожбы, предшествовавшей

ее постановке» [6, с. 69]. Изначально Екатеринодар строился как казачья военная крепость. Дом казака представлял собой прямоугольник длиной 8–24 м и шириной 5–7 м. Как правило, в доме было две комнаты. В подворье находились колодец, летняя кухня, хозяйственные постройки. Только в начале XX в. в центре Екатеринодара стали появляться кирпичные многоэтажные дома [6, с. 39], поскольку одноэтажный город не мог обеспечить жильем всех нуждающихся.

Города царской России, которые не были рассчитаны на большой прирост населения, физически не способны были обеспечить жилищной нормой всех желающих. Городское население росло более быстрыми темпами, чем жилищное строительство. Так, Екатеринодар, который был рассчитан на 110–120 тыс. человек, в 1920-е гг. был перенаселен почти в пять раз³. Жилищный кризис в городе был настолько острым, что в 1918 г. беженцам без определенных занятий и профессий запрещалось в него въезжать⁴.

Жилищную ситуацию в городах усложняла разруха, вызванная Гражданской войной, а также отсутствие капитального ремонта жилых строений и варварское отношение к ним вчерашних жителей барачников (обыватель пользовался вещами бывших хозяев, уничтожал обстановку и мебель квартир). Ежегодно только Краснодар терял около 500 комнат⁵. В Ярославле было уничтожено 54,5 % жилого фонда в результате подавления белогвардейского мятежа в июле 1918 г.⁶ В целом с 1923 по 1929 г. абсолютная жилая площадь в Москве сократилась на 13 %, а в Ленинграде – на 34 %.

В первое десятилетие после установления советской власти на состояние жилищного фонда негативно влияли два фактора. Во-первых, было приостановлено жилищное строительство, во-вторых, увеличилось количество разрушенных зданий. Так, в 1913 г. в Екатеринодаре было выдано 730 разрешений на строительство, а в 1923 г. – уже 101, в 1924 г. – 291⁷. Для того, чтобы предохранить жилье от дальнейшего разрушения по всей стране, было необходимо затратить 200 – 250 млн золотых рублей [7, с. 40].

¹Гос. арх. Рост. обл. Ф. Р-1185. Оп. 1. Д. 762. Л. 23.

²Там же. Д. 79. Л. 116.

³Гос. арх. Краснодар. края. Ф. Р-158. Оп. 1. Д. 59. Л. 146.

⁴Там же. Ф. Р-411. Оп. 1. Д. 310. Л. 19.

⁵Там же. Ф. Р-1547. Оп. 1. Д. 27. Л. 9.

⁶Федоров А. Опыт решения жилищного вопроса в советской России: справедливое распределение или всеобщая вакханалия (на материалах губернских городов Центрального промышленного района). URL: http://actualhistory.ru/quarters_in_sov_russia (дата обращения: 20.08.2017).

⁷Гос. арх. Краснодар. края. Ф. Р-1547. Оп. 1. Д. 101. Л. 51.

Отсутствовал в городах и капитальный ремонт зданий, что приводило к разрушению жилищного фонда. Согласно жилищному законодательству ремонт были обязаны производить сами жильцы. За бесхозяйственное или хищническое управление домами жильцы несли гражданскую и уголовную ответственность [8, с. 457]. Так, гражданка О. Г. Снегерева была осуждена по ст. 111 Уголовного кодекса СССР (бездействие власти). В домах, которыми управляла О. Г. Снегерева, практически не производился ремонт: заборы не были окрашены, фасады и крыши не ремонтировались⁸. Кроме того, почти все прифронтовые районы были перегружены воинскими частями, которые расквартировывались в срочном порядке, не считаясь с жилищной ситуацией в регионе⁹.

В период Гражданской войны в городах выросла квартирная спекуляция. Хозяева сдавали комнаты за «вольные деньги», часто цены завышались в десять раз [9, с. 4]. Как правило, этот жилищный фонд был доступен только для интеллигенции и «бывших» (граждане Советской России, потерявшие социальный статус и попавшие в категорию лишенцев). Комната в демунципализированном домовладении сдавалась минимум за 10 руб., а в муниципализированном плата за 1 м² составляла 20 коп.¹⁰ С 1926 г. была введена дифференцированная оплата квадратных метров. Квартирная плата для лиц, живших на нетрудовые доходы, была установлена от 35 коп. до 4 руб. за 1 м² в месяц, лица свободных профессий платили от 24 коп. до 1 руб. 10 коп., кустари и ремесленники – от 16 коп. до 1 руб. 70 коп., рабочие и служащие – от 1,5 до 40 коп.¹¹ Однако этой платы не хватало для того, чтобы покрывать минимальный капитальный ремонт.

Жилищный кризис был вызван и незначительной численностью гражданского строительства. Так, жилищный фонд в дореволюционном Петрограде в основном был представлен доходными домами, которые в то время ценились дороже золотых рудников. Несмотря на значительный рост городского населения, многие жители столицы были вынуждены снимать жилье [10, с. 9]. В Москве квартиро-съемщики составляли более 20 % населения города. Екатеринодарская городская дума в течение 30 лет, с 1895 по 1925 г., не могла найти места под частную застройку¹². В результате и без того скудный фонд

начали уничтожать новоселы: сбивалась лепнина на потолках и паркет на полу, барские кухни, ванные комнаты, коридоры превращались в жилые помещения [11, с. 182], ломались хозяйственные постройки.

Советская власть в целях уменьшения жилищного кризиса приняла решение перейти к новой жилищной политике, которая выражалась в кампаниях национализации жилых зданий и реализации уплотнения, создании жилищно-арендных кооперативных товариществ (ЖАКТ), регулировании жилой нормы и дифференцировке квартирной платы. Весь муниципализированный фонд был передан ЖАКТам, которые, в свою очередь, самостоятельно и в зависимости от жилищной ситуации в том или ином регионе распределяли квадратные метры между членами. В конце 1920-х гг. ЖАКТам было передано более 20 млн м² жилой площади. На долю Ленинграда приходилось 79,4 % всей муниципализированной площади, Ростова-на-Дону – 63 %, Краснодара – 60 %, Самары – 47,2 %, Москвы – 50 % [12].

С 1923 г. появились первые жилищные строительные кооперативные товарищества (ЖСКТ). Они ведали строительством новых и восстановлением разрушенных зданий. Распределялись ЖСКТ по Советской России неравномерно: большинство товариществ оказалось сосредоточено в Москве и Ленинграде. За год было построено 2600 кооперативных домов¹³.

Согласно жилищному законодательству СССР выселение «бывших» могло производиться только по судебному решению и с предоставлением нового места жительства. Уплотнение не могло превышать минимальную санитарную норму в 8–10 м², не считая темных комнат, неотапливаемых помещений, коридоров, кухонь и проходных комнат. Однако это правило часто нарушалось. Так, инженер Госспирта Ю. М. Модейский был вынужден делить комнату в 8,5 м² с Г. В. Вольным¹⁴. Профессор К. Ю. Мухин вместе с семьей занимал комнату, в которой протекал потолок¹⁵. Выселению также подлежали лица халатно и хищнически относившиеся к жилью, если это влекло за собой разрушение последнего. Выселить могли и за неуплату коммунальных платежей, отсутствие владельца в течение трех месяцев¹⁶. В период с 22 по 24 марта 1921 г. было освобождено 2400 комнат¹⁷ [24, с. 463].

⁸Центр документации новейшей истории Краснодар. края (ЦДНИКК). Ф. 797. Оп. 1. Д. 243. Л. 8.

⁹Там же. Ф. 9. Оп. 1. Д. 109. Л. 1.

¹⁰Центр документации новейшей истории Рост. обл. (ЦДНИРО). Ф. 7. Оп. 1. Д. 281. Л. 19.

¹¹Там же. Л. 224.

¹²Гос. арх. Краснодар. края. Ф. Р-1547. Оп. 1. Д. 27. Л. 10.

¹³Гос. арх. Рос. Федерации (ГАРФ). Ф. А-7790. Оп. 3. Д. 8. Л. 30.

¹⁴Рос. гос. арх. соц.-полит. истории (РГАСПИ). Ф. 158. Оп. 1. Д. 67. Л. 109.

¹⁵ГАРФ. Ф. Р-374. Оп. 21. Д. 7. Л. 140.

¹⁶Совет народных комиссаров РСФСР. Декрет от 27 апреля 1922 г. о невыселении в административном порядке граждан из занимаемых ими жилищ [Электронный ресурс]. URL: <http://www.libusser.ru> (дата обращения: 26.11.2012).

¹⁷Екатеринодар – Краснодар: два века города в датах, событиях, воспоминаниях : материалы к летописи / ред.-сост. И. Ю. Бондарь. Краснодар : Краснодар. книжн. изд-во, 1993.

Уплотнению подвергались только муниципализированные домовладения. При этом гражданам давался двухнедельный срок для поиска сожителей [8, с. 239]. Приоритет для заселения отдавался военным служащим и приезжим партийным сотрудникам. Во вторую очередь заселялись рабочие и советские служащие, в третью – остальные граждане. Неквалифицированные рабочие заселяли не только жилые помещения, но и котельные, склады, заброшенные магазины, списанные вагоны, конюшни, гаражи [2, с. 186], бараки при заводах и фабриках и малопригодные для жилья комнаты. В целом только 15 % рабочих имели жилую площадь соответствующую санитарным нормам. Согласно анкетам А. Г. Кагана 52 % из всех опрошенных респондентов не было удовлетворено жилищными условиями, они жаловались на шум, отсутствие мебели, тесноту: «Где я живу, очень тесно, ни отдыха, ни занятий, ничего не могу делать <...> Живу на кухне <...> шумно, недостаточно мебели и света», – сообщали респонденты [13, с. 18].

В средствах массовой информации позиционировался особый статус рабочих и бывших красноармейцев. Однако именно эта группа населения сильнее всего испытывала дефицит жилья. Обследования комиссии по улучшению быта рабочих неоднократно выявляли антисанитарные условия в домах и общежитиях. В актах отмечалось отсутствие элементарных предметов обихода. Часто отсутствовали кровати, и рабочие были вынуждены спать на полу¹⁸.

Кампания ущемления, несмотря на сильный жилищный кризис, проходила медленными темпами. В 1920 г. в ряде богатейших южных городов (Одесса, Ростов, Харьков, Баку) данная деятельность либо не была начата вовсе, либо шла крайне медленно. «Бывшие» по-прежнему находились в более комфортных условиях¹⁹, чем городские обыватели, которые еще вчера сражались за революцию. Во многом это было связано с неудовлетворительной работой квартирно-распорядительного аппарата²⁰.

Дифференцированное распределение квадратных метров привело к неравномерному рассредоточению жилья, самая маленькая жилищная норма была у рабочего класса. Это вызывало негодование, обиду и чувство несправедливости: «Когда всюду видишь не нормальность справедливость одна часть коммунистов живет в свое удовольствие, а другая часть в особенности рабочих с голоду наживает и туберкулез легких и тифф и ревматизм и все воз-

можны блезни и неимея даже переменить сарочку чтобы [н]е грызли тебя как голодные волки парозиты. И тут же ты не смотря на свою нужду и голод и холод и тебе же приходится от голода и смерти спасать других голодных братьев в тоже время подвергать самого себя и свою семью на голодную смерть это ненормально. Тыкая политека щетая в корне не правельная, и лозунги нашей партии равенство и братство так и остоются лозунгами и только на бумаге писаными черным по белому и только»²¹.

Итогом дифференцированного распределения квадратных метров стало неравномерное разделение жилой площади среди городского населения. Если в Ростове-на-Дону разница ощущалась не сильно, то в Новороссийске чувствовались более резкие колебания: в одном доме 3 м² мог занимать один человек, 25 м² – другой²². Здравомыслящий обыватель не был готов адекватно воспринимать советскую действительность, его не интересовал вопрос экономического развития и благополучия жилищных товариществ. Человек хотел получить то, что, по его мнению, должно ему принадлежать. Нежелание адаптироваться к реальности порождало конфликты не только между жильцами одного дома, но и между обывателем и властью.

Не обошлась политика муниципализации и без злоупотреблений и перегибов: нередко ущемлению подвергались и представители трудового класса или красноармейцы. Например, житель Смоленска жаловался на ошибочную муниципализацию: «Настоящим заявляю на неправильное действие Сов[етской] Власти т[о] [есть] Жилищного Отдела гор[ода] Петрограда, который летом прошлого года реквизиовал мои и моего родственника Дмитрия Федоровича Парфенко вещи.

Означенный товарищ Парфенко был квартиро-хозяином квартиры, где также и мои вещи хранились.

Такую реквизицию мы считаем вопиющей несправедливостью.

У людей, которые служат в рядах Кр[асной] Армии – мой родственник только недавно был демобилизован по годам, – проведя все время на Польском фронте» [14, с. 251].

Работницу М. Ф. Саврасову принудительно выселяли из занимаемой ею квартиры, хотя она имела карточку А с наложенной визой «выселению не подлежит»²³. Двум семьям рабочих из Краснодара было отказано в выдаче ордера, чтобы вселить помощника прокурора Елагина²⁴.

¹⁸ГАРФ. Ф. Р-1251. Оп. 1. Д. 4. Л. 171.

¹⁹ЦДНИКК. Ф. 17. Оп. 1. Д. 4. Л. 1.

²⁰Там же. Ф. 9. Оп. 1. Д. 109. Л. 1.

²¹Там же. Ф. 425. Оп. 1. Д. 17. Л. 3. (Здесь и далее цитаты приводятся с сохранением речевых особенностей оригинала. – М. Ю.)

²²Гос. арх. Рост. обл. Ф. Р-1185. Оп. 1. Д. 762. Л. 23 об.

²³ГАРФ. Ф. 4085. Оп. 22. Д. 164. Л. 8.

²⁴Гос. арх. Краснодар. края. Ф. Р-377. Оп. 1. Д. 19. Л. 13.

Нередко жилые помещения переводили в нежилые и размещали в них советские учреждения. Так, жилой дом, расположенный по ул. Петровка 17 в Китай-городе, был превращен в общежитие для слушателей Социалистической академии общественных наук, при этом 520 жильцов подлежали выселению²⁵.

В 1920-е гг. наступил период острого жилищного кризиса, затронувшего всю территорию Советской

России. В целом по стране только 13,5 % рабочих имели жилищные условия отвечающие элементарным санитарным нормам. Особенно остро недостаток жилой площади ощущали две столицы и юг страны. Основными причинами такого кризиса были последствия Гражданской войны, новая жилищная политика, рост урбанизации и естественное разрушение жилого фонда.

Библиографические ссылки

1. Конишева Е. В. Восприятие европейского опыта в городском планировании и строительстве в советской России 1920-х – 1930-х годов: этапы и формы // Вестн. Перм. ун-та. 2014. Вып. 2. С. 90–100.
2. Меерович М. Г. Наказание жилищем: жилищная политика в СССР как средство управления людьми (1917–1937 годы). М. : Рос. полит. энциклопедия : Фонд перв. президента Рос. Б. Н. Ельцина, 2008.
3. Махова З. П. Из истории быта многонациональной Керчи 30-х годов XX века // Истор. наследие Крыма. 2009. № 24. С. 162–166.
4. Хлынина Т. П. Жилое пространство и особенности его организации в советской России в 1920–1940-е гг. // Был. годы. 2013. № 1. С. 61–70.
5. Град Екатерины / авт.–сост. Н. А. Корсакова [и др.]. Краснодар : Традиция, 2013.
6. Илюхин С. Р., Стрижова Н. А., Халимова Л. А. Виды Екатеринодара. Иллюстрированная история города и его. Краснодар : Лаконт, 2008.
7. Кожаный Е. Борьба за новое жилище и за новый быт // Коммунистка. 1925. № 5. С. 40.
8. Жилищное законодательство: сборник декретов, распоряжений и инструкций с комментариями / сост. Д. И. Шейнис. 3-е изд., доп. и перераб. М. : Изд-во Глав. упр. коммунал. хоз., 1926.
9. Предельные нормы оплаты комнат // Великая Россия. 1919. № 115. С. 4.
10. Рожков А. Ю., Микуленок Ю. А. «Жилищный передел» как способ решения «квартирного вопроса» в Краснодаре в 1920-е годы (к постановке проблемы) // Проблемы национальной безопасности России: уроки истории и вызовы современности. К 70-летию битвы за Кавказ в годы Великой Отечественной войны. XXIII Адлерские чтения : материалы Междунар. науч.-просветител. конф. (Краснодар, 24–28 мая 2013 г.). Краснодар, 2013. С. 222–225.
11. Аксенова Л. Круче золотого рудника. Жизнь питерского доходного дома // Родина. 2006. № 8. С. 96–97.
12. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920–1930 годы. Санкт-Петербург : Нева, 1999.
13. Каган А. Г. Молодежь после гудка. М. ; Л. : Молодая гвардия, 1930.
14. Письма во власть. 1917–1927: заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям. М. : Росспэн, 1998.

References

1. Konysheva E. V. Adoption of the european experience in urban planning and construction in the soviet Russia in the 1920–1930s: Phases and forms. *Vestn. Perm. un-ta* [Bull. Perm. Univ.]. 2014. No. 2. P. 90–100 (in Russ.).
2. Meerovich M. G. Nakazanie zhilishchem: zhilishchnaya politika v SSSR kak sredstvo upravleniya lyud'mi (1917–1937 gody) [Punishment by dwelling: housing policy in the USSR as a means of managing people (1917–1937)]. Moscow : Ros. polit. Entsiklopediya : Fond perv. prezidenta Ros. B. N. El'tsina, 2008 (in Russ.).
3. Makhova Z. P. [From the history of the life of the multinational Kerch of the 30s of the XX century]. *Istorich. nasledie Kryma* [Historical heritage of Crimea]. 2009. No. 24. P. 162–166 (in Russ.).
4. Khlinina T. P. [Residential space and features of its organization in Soviet Russia in 1920–1940s.]. *Bylye gody* [Former years]. 2013. No. 1. P. 61–70 (in Russ.).
5. Korsakov O. N., Ustinov B. N. (compil.) Grad Ekateriny [The City of Catherine]. Krasnodar : Traditsiya, 2013 (in Russ.).
6. Ilyukhin S. R., Strizhova N. A., Halimova L. A. Vidy Ekaterinodara. Illyustrirovannaya istoriya goroda i ego [Types of Ekaterinodar. Illustrated history of the city and its prospects]. Krasnodar : Lakont, 2008 (in Russ.).
7. Kozhany E. [Struggle for a new home and a new life]. *Kommunistka* [Communistics]. 1925. No. 5. P. 40 (in Russ.).
8. Sheinis D. I. Zhilishchnoe zakonodatel'stvo: sbornik dekretov, rasporyazhenii i instruktssii s kommentariyami [Housing legislation: collection of decrees, orders and instructions with comments]. Moscow : Publ. house of Main department of municipal services, 1926 (in Russ.).
9. [The ceiling rate of payment for rooms]. *Velikaya Rossiya* [Great Russia]. 1919. No. 115. P. 4 (in Russ.).
10. Rozhkov A. Y., Mikulenok Y. A. [«Housing redistribution» as a way to solve the «housing issue» in Krasnodar in the 1920s (to the formulation of the problem)]. *Problemy natsional'noi bezopasnosti Rossii: uroki istorii i vyzovy sovremennosti*.

²⁵ГАРФ. Ф. Р-374. Оп. 21. Д. 6. Л. 136 об.

K 70-letiyu bitvy za Kavkaz v gody Velikoi Otechestvennoi voiny. XXIII Adlerskie chteniya [Problems of the National Security of Russia: Lessons of History and Challenges of Modernity. To the 70th anniversary of the battle for the Caucasus during the Great Patriotic War. XXIII Adler Readings] : mater. Int. sci. educ. conf. (Krasnodar, 24–28 May, 2013). Krasnodar, 2013. P. 222–225 (in Russ.).

11. Aksenova L. [Kruche of the gold mine. The life of the Petersburg apartment house]. *Rodina* [Homeland]. 2006. No. 8. P. 96–97 (in Russ.).

12. Lebina N. B. *Povsednevnyaya zhizn' sovetskogo goroda: normy i anomalii. 1920–1930 gody* [The daily life of the Soviet city: norms and anomalies. 1920–1930]. Saint Petersburg : Neva, 1999 (in Russ.).

13. Kagan A. G. *Molodezh' posle gudka* [Youth after the dial tone]. Moscow ; Leningrad : Molodaya gvardiya, 1930 (in Russ.).

14. *Pis'ma vo vlast'. 1917–1927: zayavleniya, zhaloby, donosy, pis'ma v gosudarstvennyye struktury i bol'shevistskim vozh-dyam* [Letters to power. 1917–1927: statements, complaints, denunciations, letters to state structures and Bolshevik leaders]. Moscow : ROSSPEN, 1998 (in Russ.).

*Статья поступила в редколлегию 03.01.2018.
Received by editorial board 03.01.2018.*

ИСТОРИОГРАФИЯ

ГІСТАРЫЯГРАФІЯ

HISTORIOGRAPHY

УДК 338.48:930.2(4-15)

ПОНЯТИЕ ТУРИЗМА В ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Л. С. ИВАНИЧЕВА¹⁾

¹⁾Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь

Рассматриваются различные пути развития понятия «туризм». Отмечается проблема концептуализации туризма, а также представление о нем в западноевропейской историографии и влияние междисциплинарного подхода на данный процесс. Изучаются основные англоязычные работы по туризму как исторический источник. Рассмотрены статьи, написанные в период с 1970-х гг. и до настоящего времени. При анализе данных работ выявляется, что вышедшие за этот период полноценные исследования по теме не соответствуют требованиям современного общества и имеют очень узкую направленность.

Ключевые слова: туризм; концептуализация туризма; источник; историография.

ПАНЯЦЦЕ ТУРЫЗМУ Ў ЗАХОДНЕЕЎРАПЕЙСКОЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ

Л. С. ІВАНІЧАВА^{1*}

^{1*}Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь

Разглядаюцца розныя шляхі развіцця паняцця «турызм». Адзначаецца праблема канцэптуалізацыі турызму, а таксама яго прадстаўленне ў заходнееўрапейскай гістарыяграфіі і ўплыў міждысцыплінарнага падыходу на дадзены працэс. Вывучаюцца асноўныя англамоўныя работы па турызме як гістарычныя крыніцы. Разгледжаны ар-

---

Образец цитирования:

Иваничева Л. С. Понятие туризма в западноевропейской историографии // Журн. Белорус. гос. ун-та. История. 2018. № 2. С. 111–117.

For citation:

Ivanichava L. S. Representations of tourism in Western European historiography. J. Belarus. State Univ. Hist. 2018. No. 2. P. 111–117 (in Russ.).

Автор:

Ляна Сергеевна Иваничева – аспирантка кафедры источниковедения исторического факультета. Научный руководитель – профессор С. Н. Ходин.

Author:

Lyana S. Ivanichava, postgraduate student at the department of the source study, faculty of history.
lyana2009@yandex.ru

тыкулы, напісаныя ў перыяд з 1970-х гг. да цяперашняга часу. Пры аналізе дадзеных работ было выяўлена, што паўнавартасныя працы па тэме, якія выйшлі за гэты перыяд, не адпавядаюць патрабаванням сучаснага грамадства і маюць вельмі вузкую скіраванасць.

Ключавыя словы: турызм; канцэптуалізацыя турызму; крыніца; гістарыяграфія.

REPRESENTATIONS OF TOURISM IN WESTERN EUROPEAN HISTORIOGRAPHY

L. S. IVANICHAVA^a

^a*Belarusian State University, 4 Niezaliežnasci Avenue, Minsk 220030, Belarus*

The attention is paid to the problem of different approaches in the research works on the concept of «tourism» in Western European historiography. The article represents the influence of the interdisciplinary approach. It is an attempt to analyze English-language works related to the place and role of tourism as a significant historical source. There are considered articles written in the period from the 1970s up to the present time. The analysis of the works has been identified that full generalizing works published during this period do not meet the requirements of the contemporary society and have a very narrow focus on the chosen topics.

Key words: tourism; conceptualization of tourism; historical source; historiography.

Туризм стал движущей силой прогресса и развития. Интенсивная практическая направленность отрасли способствовала концептуализации данного процесса научной общественностью.

Сегодня туризм является частью общегосударственной политики, направленной на укрепление культурного и экономического фундамента. Однако в исследованиях и туризм, и его определения представлены по-разному. Происходит это, во-первых, по той причине, что исследователи признают сложность туризма и стремятся позиционировать его как целостную структуру [1], а, во-вторых, поскольку внедряются новые технологии, оказывающие существенное влияние как на концепцию, так и на терминологию. Неспециализированные словари трактуют туризм как «путешествия для удовольствия»; «бизнес по обеспечению туров и услуг для туристов» [2]; [3].

На основе ряда проведенных исследований учеными были выделены три отличительных особенности туризма:

- 1) локализация за пределами места проживания;
- 2) временный характер;
- 3) посещение туристических дестинаций с определенными целями [4–6].

Такая общность черт никак не повлияла на наличие различных определений и представлений о туризме. Международным сообществом во главе с Организацией Объединенных Наций были приняты международные руководящие принципы в отношении туризма [7, р. 9–15; 8, р. 18]. В соответствии с рекомендацией Евростата было опубликовано руководство по статистике туризма, в котором туризм

означает «активность посетителей, совершающих поездку к дестинации за пределами обычной окружающей среды, менее чем на год, для любой цели, включая бизнес, досуг или другую личную цель...»¹ [9, р. 16]. В то же время Всемирная туристическая организация (ЮНВТО) настаивала на том, что «туризм является довольно общим понятием, которое может относиться к производственным подразделениям, поставляющим товары и услуги, к географическим районам, к юридическим лицам и к туристам...» [10, р. 6]. Из этого следует, что туризм является концепцией, которую можно интерпретировать по-разному в зависимости от контекста [11, р. 19–23].

Недостатком всех представлений туризма можно считать отсутствие разграничений между туризмом и поездками/путешествиями, сроками пребывания, мотивацией, вопросами занятости и видowymi характеристиками трудящихся, мигрантов, туристов. Вследствие этого в современном понимании туризм рассматривается как деятельность, которая предполагает пребывание в месте дестинации от одной ночи до нескольких месяцев [12–14].

Феномен туризма достиг апогея в начале XXI в. Глобализационные процессы оказали влияние на формирование нового вида туризма, призванного служить идеям нравственной солидарности человечества, уважению, принятию и пониманию культуры мира, утверждению идеалов терпимости в обществе [15, р. 9–10]. Интересно, что при достаточно разнообразной в событийном плане истории туризма, знание об этом явлении относительно молодо.

Становление научного туризма – одна из важнейших заслуг западноевропейской школы на-

¹Здесь и далее перевод наш. – Л. И.

учной мысли (первые организации и учреждения этой сферы, первые путешественники и т. д.). Наличие общей истории в рамках европейского пространства, тесные организационные связи, единое языковое поле, относительная доступность публикаций для исследователей позволяют продвинуться вперед в анализе направлений в западноевропейской историографии представлений туризма. Исходя из этого, в настоящей статье проводится обзор основных англоязычных историографических работ.

Изученную литературу можно разделить на три направления по степени близости к теме. Первое представлено работами, изучающими истоки туризма. Антропологи пытались объяснить, почему некоторые виды туризма возникают в определенных обществах и какие особые условия (социальные, политические и экологические) приводят к появлению конкретных видов досуга [16–18]. В данной области исследований туризм концептуализируется как сверхструктурный феномен [19].

Стоит отметить, что типичной чертой работ западноевропейских авторов, затрагивающих вопросы туризма, являлось косвенное изучение этого вопроса. Главная причина игнорирования важнейших признаков туризма заключалась в смене парадигмы исторических исследований. В европейской науке долгое время торжествовал неомарксистский взгляд на исторический процесс, включающий неизбежную экономическую составляющую. Следуя этому, можно выделить второе направление, связанное с трудами, посвященными изучению концепции туризма как деятельности экономики, а не людей. М. Шелер и Дж. Урри фокусировали внимание на том, что туризм с экономической точки зрения относится к каждому человеку в любой точке мира [20]. За последние два десятилетия граждане некоторых стран встретили больше людей, чем когда-либо в истории: количество туристов, посещающих определенные страны и города, нередко превышает количество местных жителей. С. Смит также отмечал и экономическую заинтересованность в туризме, его влияние на денежные потоки, занятость, валовой внутренний продукт (ВВП) [21]. Исследования экономической направленности большинство авторов начинают с обзора статистических данных с целью придания весомости отрасли. Работы носят информационно-отчетный характер. Такие комплексы источников используются исключительно в качестве вспомогательного, иллюстративного материала.

Туризм подсознательно ассоциируется с индустрией. Начиная с 1970-х гг. многие экономисты активно продвигали туризм как идеальную стратегию развития с неограниченным потенциалом роста, что заключается в многостороннем финансировании инфраструктуры и повышении валового национального продукта (ВНП), особенно в солнечных и морских регионах [22]. При наличии очевидных

положительных тенденций М. Крик и Е. де Кадт отвергали упрощенное понимание туризма как совершенно доброкачественной формы развития, признавая всю сложность этого явления [22; 23]. Ряд исследователей, соглашаясь с утверждением А. Уильямса и Г. Шоу о сухой и достаточно скучной современной трактовке изучаемого понятия, полагали, что туризм имеет решающее значение в большей степени из-за необходимости определять экономические последствия [24, р. 2]. Со стороны коммерческого предложения туризм определялся как «совокупность всех предприятий, которые предоставляют товары или услуги для облегчения бизнеса, удовольствия и досуга вдали от домашней среды» [21, р. 183]. Подобным образом данное явление рассматривали А. Франклин и М. Кранг. Они, подводя к тому, что туризм представляет собой составляющую экономической деятельности, предлагали признать, что понимание туризма «стало фетишизированным как вещь, продукт, поведение» [25, р. 6].

Туризм неизменно ассоциируется с движением. В представлении туризма как поставщика и потребителя услуг еще одним из экономических поднаправлений становится изучение его как временной мобильности [26; 27]. А. Флайел, не акцентируя внимание на мобильности, писал: «Для того, чтобы действительно увидеть и оценить масштабы и характер движения, требуется достаточно много времени посвятить изучению “недвижимой внутренней культуры предметов: границ, институтов, территории национальных государств”» [28, р. 391–392]. Ученые-географы давно признали тот факт, что основным условием для мобильности туризма является выход как в социальном, так и в институциональном плане за пределы повседневного мира на определенные периоды времени. Возможность путешествовать всегда зависела от права человека отсутствовать на родине, на рабочем месте, при этом такое право исторически принадлежало лишь небольшой, обычно мужской, группе населения [29, s. 181]. Описывая отрыв от временной призмы повседневной жизни, Т. Хегерstrand представлял туризм как «побег из рутинной клетки» [30]. Британские исследователи Б. Тернер и К. Ройек в труде «Общество и культура. Принципы дефицита и общности» (*Society and Culture: Principles of Scarcity and Solidarity*) настаивали на том, что в современных условиях, несмотря на преимущественное влияние власти и капитала на передвижение внутри и за пределами страны, происходит демократизация мобильности, в которой туризм стал практически правом на гражданство [31]. В это время появляются исследования на тему досуга, рекреации и туризма [6; 32]; миграционных процессов [33; 34], в том числе приравняваемых к туризму [35]. Однако ранее упомянутые подходы актуальны для сравнительного анализа и исследований воздействия туризма на экономику.

Среда бытования (культурная традиция, язык, способ питания, идеология, религия и т. п.), а также вопросы роли государства в туризме не могут не служить источником для исторического исследования [24, р. 5]. К третьему направлению относятся работы, подчеркивающие растущее признание социальной роли туризма [36, р. 115]. Рассмотрению вопросов туризма в макромасштабах (т. е. туризма, как «крупнейшей многонациональной деятельности») в западноевропейской историографии посвящено немало работ [37, р. 31]. Практически все исследования выявляют необходимость в приобретении дополнительного опыта, а также изучения локальных процессов трансформаций и изменений, происходящих на микроуровнях туризма. В статье «Международный туризм, интернационализация и вызов самобытности» (*International tourism, internationalization and the challenge to identity*) М. Ланфант, указывая на связь с процессами глобализации, пришла к выводу о том, что вездесущность туризма представлена не только на географическом, экологическом и технологическом уровнях, но и в менее заметных специфических процессах, таких как браки между местными жителями и иностранцами, развитие инфраструктуры пляжей и строительство комплексов, занятость в гостиничной сфере, лингвистические изменения [38, р. 26].

В монографии Д. МакКаннелла «Турист. Новая теория досуга» (*The Tourist: A New Theory of the Leisure Class*) отмечено, что турист является продуктом модернизации, при этом туризм может служить объединяющей силой для определения значимых мест, событий и символов в современных обществах [39]. Согласно концепции проведенного Д. МакКаннелом исследования поиск подлинного опыта – это стремление современных туристов к «первозданному, первобытному, естественному, тому, что еще не тронута современностью» [40, р. 265]. Тур, как и поиск подлинности, является «священным путешествием» (источники показывают, что английский термин *holiday* – «отдых» произошел от *holydays* – «священные дни» [41]). В подобном ключе туризм как ритуальный процесс, отражающий глубоко укоренившиеся ценности общества о здоровье, свободе, природе и самосовершенствовании, представлял Н. Грэбен [40, р. 264]. Проанализировав ритуальную функцию туризма в обществе, исследователь определил, что идея тотемности в туризме (путеводители, брошюры, сайты туристических компаний, сувенирная продукция) способствует коллективному почтению и укреплению связей турист-турист и турист-социум [40]. Однако представления Н. Грэбена выходят за рамки темы настоящего исследования, поскольку церковь является отдельной сложной структурой.

В плане других ритуальных действий, туризм, подобно паломничеству, приближает своих участников к состоянию «времени вне времени», пред-

лагая свободу от работы, не навязывая и даже избавляя от социальных ролей на определенное время. В итоге физическое, внешнее, путешествие становится психологическим, внутренним. Таким образом, современный турист в частности и туризм в целом отражают антиструктуру жизни, т. е. выход откуда-либо, а не поиск чего-то [40]. В последующем концентрация на мотивации путешественника, индивидуальном, личном и субъективном опытах создала площадку для еще более глубоких социологических исследований в области туризма. Так, Дж. Урри в работе «Взгляд туриста. Досуг и путешествие в современном обществе» (*The Tourist Gaze. Leisure and Travel in Contemporary Societies*) приводит примеры влияния туризма на исторические изменения и выявления отличительных особенностей социальных групп [42]. Д. Макканнелл и В. Смит называли данный процесс восстановлением этнической принадлежности [43; 44, р. 27]. Местные жители могут сознательно пытаться соответствовать ожиданиям посетителей (туристов), став полномочным средством самопрезентации [45].

Приведенные выше факты свидетельствуют о том, что исследования в области туризма помогают менять границы, а также влиять на них. К. Митэн отмечал, что «при очевидном расширении географии... на общем аналитическом уровне туризм остается недостаточно теоретизированным, эклектичным и разрозненным» [46, р. 2]. Комментарии других исследователей по этому вопросу также носят негативный характер [25, р. 5]. Проблема, связанная с исследованиями в области туризма, при всей ее концептуальной размытости, как ни парадоксально, является одной из сфер исследовательского интереса: объект «туризм» значительно вырос, а само туристическое сообщество полностью не изучено. Теоретические проблемы туризма еще не стали предметом специального системного изучения. Аналогичные противоречия существуют и в других социальных науках, но из-за природы туризма (который часто рассматривается как забава) они особенно остры именно в этой отрасли.

Таким образом, внедрение туризма в современные практики создало значительное пространство для исследований в области социально-экономических наук, которые имеют отношение не только к самой отрасли, но и пытаются раскрыть глубинное понимание, например, повседневной модели мобильности. Концепция туризма открыта для поиска многочисленных определений, которые основываются на онтологических, эпистемологических и парадигматических предположениях. Большинство представлений о туризме имеют общий смысл, предполагая, что туризм является путешествием, временным и добровольным посещением места дестинации вдали от дома. Определенная часть

туризма свойственна только западным обществам и основана на особенностях досуга или потребности сделать своего рода перерыв в повседневной жизни. Туризм при этом является общепризнанной отраслью экономики.

Опираясь на анализ западноевропейской историографии можно констатировать, что приве-

денные факты наглядно свидетельствуют о неотвественности концепции туризма за семантику помещенной в ней информации. Однако приведенных доводов достаточно для того, чтобы пересмотреть роль понятия «туризм» в соответствии с требованиями и условиями современного информационного общества.

Библіографічні посилання

1. *Burns G. L.* Anthropology and Tourism: Past contributions and future theoretical challenges [Electronic resource] // *Anthropol. Forum*. 2004. Vol. 14, № 1. P. 5–22. URL: <https://doi.org/10.1080/0066467042000189908> (date of access: 01.04.2017). DOI: 10.1080/0066467042000189908
2. Definition of tourism [Electronic resource] // *English Oxford Living Dictionaries*. URL: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/tourism> (date of access: 10.08.2017).
3. Definition of tourism [Electronic resource] // *Cambridge Dictionary*. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english-russian/tourism> (date of access: 10.08.2017).
4. *Mathieson A., Wall G.* Tourism: Economic, Physical and Social Impacts. London : Longman Group Ltd, 1982.
5. *Burkart A., Medlik S.* Tourism Past, Present and Future. London : Heinemann, 1981.
6. *Hall C. M., Page S.* Geography of tourism and recreation: environment, place and space. London : Routledge, 1999.
7. Tourism Satellite Account: Recommended Methodological Framework 2008 [Electronic resource]. Luxembourg ; Madrid ; New York ; Paris, 2010 [Electronic resource]. URL: https://unstats.un.org/unsd/publication/seriesf/seriesf_80rev1e.pdf (date of access: 17.08.2017).
8. Balance of Payments and International Investment Position Manual and Manual on Statistics of International Trade in Services 2010. Geneva ; Luxembourg ; Madrid ; New York ; Paris ; Washington, 2012 [Electronic resource]. URL: https://unstats.un.org/unsd/publication/seriesm/seriesm_86rev1e.pdf (date of access: 17.08.2017).
9. Methodological manual for tourism statistics. Version 3.1. 2014 ed. [Electronic resource] // Eurostat, 1999. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/6454997/KS-GQ-14-013-EN-N.pdf/166605aa-c990-40c4-b9f7-59c297154277> (date of access: 17.08.2017).
10. Designing the tourism satellite account (TSA) Methodological framework [Electronic resource] // World Tourism Organization: Draft Manual of a Satellite Account for Tourism. 1996. Part 1. URL: <http://statistics.unwto.org/sites/all/files/docpdf/parti.pdf> (date of access: 17.08.2017).
11. Measuring the role of OECD in Economies: the OECD manual on tourism satellite accounts and employment. Enterprise, industry and services [Electronic resource]. OECD, 2000. URL: http://biblioteca.esec.pt/cdi/ebooks/docs/Measuring_role_tourism.pdf (date of access: 21.08.2017).
12. Resolutions of International Conference on Travel and Tourism [Electronic resource]. Ottawa ; Canada ; Madrid : WTO, 1991 URL: <http://repository.uneca.org/bitstream/handle/10855/3921/Bib-29976.pdf?sequence=1> (date of access: 03.04.2017).
13. Recommendations on Tourism Statistics [Electronic resource]. New York : United Nations, 1994. URL: https://unstats.un.org/unsd/publication/seriesm/seriesm_83e.pdf (date of access: 03.03.2017).
14. 2008 International Recommendations for Tourism Statistics [Electronic resource]. New York ; Madrid : WTO, 2007. URL: <https://unstats.un.org/unsd/statcom/doc08/BG-TourismStats.pdf> (date of access: 03.03.2017).
15. Declaration of principles of tolerance [Electronic resource] // General Conference of UNESCO at its twenty-eight session in Paris (Paris, 16 Novemb., 1995). UNESCO, 1995. URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001518/151830eo.pdf> (date of access: 15.09.2017).
16. *Crandall R.* Motivations for leisure // *J. Leisure Res.* 1980. Vol. 12, № 1. P. 45–54. DOI: 10.1177/004728758001900258.
17. *Dann G.* Tourist motivation: an appraisal // *Ann. Tour. Res.* 1981. Vol. 18, issue 2. P. 187–219. DOI: 10.1016/0160-7383(81)90082-7.
18. *Cohen E.* Towards a sociology of international tourism [Electronic resource] // *Soc. Res.* 1972. Vol. 39, № 1. P. 164–182. URL: <http://www.csus.edu/indiv/s/shawg/courses/182/articles/cohen/cohen.pdf> (date of access: 16.04.2017).
19. *Nash D.* Anthropology of Tourism. Oxford : Pergamon, 1996.
20. *Sheller M., Urry J.* Places to play, places in play. 1st ed. London : Routledge, 2004.
21. *Smith S. L. J.* Defining tourism: A supply-side view // *Ann. Tour. Res.* 1988. Vol. 15, № 2. P. 179–190. DOI: 10.1016/0160-7383(88)90081-3.
22. *Crick M.* Representations of international tourism in the social sciences: sun, sex, sights, savings, and servility [Electronic resource] // *Ann. Rev. Anthropol.* 1989. Vol. 18. P. 307–344. URL: http://www.osea-cite.org/tourismworkshop/resources/Crick_Sex_Sun_Tourism.pdf (date of access: 16.04.2017). DOI: 10.1146/annurev.an.18.100189.001515.
23. *De Kadt E.* Tourism: Passport to Development? Perspectives on the Social Effects of Tourism in Developing Countries 2nd printing. [Electronic resource]. Oxford : Oxf. Univ. Press, 1984 URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/223271468141894689/pdf/multi-page.pdf> (date of access: 11.04.2017).
24. *Williams A. M., Shaw G.* Tourism and development: Introduction // *Tourism and Economic Development: Western European Experiences* / ed. by A. M. Williams [et al.]. London, 1988. P. 1–11.
25. *Franklin A., Crang M.* The Trouble with Tourism and Travel Theory [Electronic resource] // *Tour. Stud.* 2001. № 1 (1). P. 5–22. URL: <https://www.nyu.edu/classes/bkg/tourist/a019893.pdf> (date of access: 11.04.2017).

26. Bell M., Ward G. Comparing temporary mobility with permanent migration [Electronic resource] // Tour. Geogr. 2000. Vol. 2, № 1. P. 87–107. URL: <https://doi.org/10.1080/146166800363466> (date of access: 27.09.2017). DOI: 10.1080/146166800363466.
27. Williams A. M., Hall C. M. Tourism and migration: New relationships between production and consumption [Electronic resource] // Tour. Geogr. 2000. Vol. 2, issue 1. P. 5–27. URL: <https://doi.org/10.1080/146166800363420> (date of access: 27.09.2017). DOI: 10.1080/146166800363420.
28. Flavell A. Migration, mobility and globaloney: Metaphors and rhetoric in the sociology of globalization // Glob. Netw. 2001. Vol. 1, № 4. P. 389–398.
29. Hachtmann R. Tourismus-Geschichte. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2007.
30. Hergerstrand T. Escapes from the cage of routines: observations of human paths, projects and personal scripts // Leisure, Tourism and Social Change / ed. by J. Long [et al.]. Dunfermline, 1984. P. 7–19.
31. Turner B. S., Rojek C. Society and Culture: principles of Scarcity and Solidarity. London : Sage, 2001. DOI: 10.4135/9781446220689.
32. Aitcheson C. New cultural geographies: The spatiality of leisure, gender and sexuality // Leis. Stud. 1999. Vol. 18, issue 1. P. 19–39. DOI: 10.1080/026143699375032.
33. Williams A. M., King R., Warnes A. M. A place in the sun: international retirement migration from northern to southern Europe // Eur. Urban Reg. Stud. 1997. Vol. 4 (2). P. 15–34.
34. Boyle P. J., Halfacree K. H., Robinson V. Exploring Contemporary Migration. Harlow : Addison Wesley Longman, 1998.
35. Wolfe R. J. Recreational travel: the new migration // Geogr. Bull. 1967. Vol. 9. P. 73–79.
36. Featherstone M. Leisure, symbolic power and the life course // Sport, Leisure and Social Relations / ed. by J. Horne [et al.]. London : Routledge & Kegan Paul, 1987. P. 113–138.
37. Robinson M. Tourism encounters: Inter- and intra-cultural conflicts and the world's largest industry // Tradit. Dwell. Settl. Rev. 1998. Vol. 10 (1). P. 31.
38. Lanfant M. F. International tourism, internationalisation and the challenge to identity // International Tourism, Identity and Change: sages Studies in International Sociology / ed. by M.-F. Lanfant [et al.]. London, 1995. Vol. 47. P. 24–43.
39. MacCannell D. The Tourist: a New Theory of the Leisure Class. London : Macmillan, 1976.
40. Stronza A. Anthropology of tourism: Forging New Ground for Ecotourism and Other Alternatives // Annual Rev. Anthropol. 2001. Vol. 30. P. 261–283.
41. Etymology of holiday [Electronic resource] // Online etymology dictionary. URL: <http://www.etymonline.com/word/holiday> (date of access: 15.08.2017).
42. Urry J. The Tourist Gaze: leisure and Travel in Contemporary Societies. London : Sage, 1990.
43. MacCannell D. Reconstructed ethnicity tourism and cultural identity in the Third World communities // Ann. Tour. Res. 1984. Vol. 11, issue 3. P. 375–391. DOI: 10.1016/0160-7383(81)90028-8.
44. Smith V. L. Tourism to Greenland: Renewed ethnicity? // Cult. Surv. Q. 1982. Vol. 6, № 3. P. 27.
45. Cohen E. Authenticity and commoditization in tourism // Ann. Tour. Res. 1988. Vol. 15, № 3. P. 371–386.
46. Meethan K. Tourism in Global Society: Place, Culture and Consumption. London : Palgrave, 2001.

References

1. Burns G. L. Anthropology and Tourism: Past contributions and future theoretical challenges. *Anthropol. Forum*. 2004. Vol. 14, No. 1. P. 5–22. URL: <https://doi.org/10.1080/0066467042000189908> (date of access: 01.04.2017). DOI: 10.1080/0066467042000189908
2. Definition of tourism. In: *English Oxford Living Dictionaries*. URL: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/tourism> (date of access: 10.08.2017).
3. Definition of tourism. In: *Cambridge Dictionary*. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english-russian/tourism> (date of access: 10.08.2017).
4. Mathieson A., Wall G. Tourism: Economic, Physical and Social Impacts. London : Longman Group Ltd, 1982.
5. Burkart A., Medlik S. Tourism Past, Present and Future. London : Heinemann, 1981.
6. Hall C. M., Page S. Geography of tourism and recreation: environment, place and space. London : Routledge, 1999.
7. Tourism Satellite Account: Recommended Methodological Framework 2008. Luxembourg ; Madrid ; New York ; Paris, 2010. URL: https://unstats.un.org/unsd/publication/seriesf/seriesf_80rev1e.pdf (date of access: 17.08.2017).
8. Balance of Payments and International Investment Position Manual and Manual on Statistics of International Trade in Services 2010. Geneva ; Luxembourg ; Madrid ; New York ; Paris ; Washington, 2012. URL: https://unstats.un.org/unsd/publication/seriesm/seriesm_86rev1e.pdf (date of access: 17.08.2017).
9. Methodological manual for tourism statistics. Version 3.1. 2014 ed. *Eurostat*, 1999. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/6454997/KS-GQ-14-013-EN-N.pdf/166605aa-c990-40c4-b9f7-59c297154277> (date of access: 17.08.2017).
10. Designing the tourism satellite account (TSA) Methodological framework. In: *World Tourism Organization: Draft Manual of a Satellite Account for Tourism*. 1996. Part 1. URL: <http://statistics.unwto.org/sites/all/files/docpdf/parti.pdf> (date of access: 17.08.2017).
11. Measuring the role of OECD in Economies: the OECD manual on tourism satellite accounts and employment. Enterprise, industry and services. OECD, 2000. URL: http://biblioteca.esec.pt/cdi/ebooks/docs/Measuring_role_tourism.pdf (date of access: 21.08.2017).
12. Resolutions of International Conference on Travel and Tourism. Ottawa, Canada ; Madrid : WTO, 1991. URL: <http://repository.uneca.org/bitstream/handle/10855/3921/Bib-29976.pdf?sequence=1> (date of access: 03.04.2017).
13. Recommendations on Tourism Statistics. New York : United Nations, 1994. URL: https://unstats.un.org/unsd/publication/seriesm/seriesm_83e.pdf (date of access: 03.03.2017).

14. 2008 International Recommendations for Tourism Statistics. New York ; Madrid : WTO, 2007. URL: <https://unstats.un.org/unsd/statcom/doc08/BG-TourismStats.pdf> (date of access: 03.03.2017).
15. Declaration of principles of tolerance : *General Conference of UNESCO at its twenty-eight session in Paris* (Paris, 16 Novemb., 1995). UNESCO, 1995. URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001518/151830eo.pdf> (date of access: 15.09.2017).
16. Crandall R. Motivations for leisure. *J. Leisure Res.* 1980. Vol. 12, No. 1. P. 45–54. DOI: 10.1177/004728758001900258.
17. Dann G. Tourist motivation: an appraisal. *Ann. Tour. Res.* 1981. Vol. 18, issue 2. P. 187–219. DOI: 10.1016/0160-7383(81)90082-7.
18. Cohen E. Towards a sociology of international tourism. *Soc. Res.* 1972. Vol. 39, No. 1. P. 164–182. URL: <http://www.csus.edu/indiv/s/shawg/courses/182/articles/cohen/cohen.pdf> (date of access: 16.04.2017).
19. Nash D. *Anthropology of Tourism*. Oxford : Pergamon, 1996.
20. Sheller M., Urry J. *Places to play, places in play*. 1st ed. London : Routledge, 2004.
21. Smith S. L. J. Defining tourism: A supply-side view. *Ann. Tour. Res.* 1988. Vol. 15, No. 2. P. 179–190. DOI: 10.1016/0160-7383(88)90081-3.
22. Crick M. Representations of international tourism in the social sciences: Sun, sex, sights, savings, and servility. *Ann. Rev. Anthropol.* 1989. Vol. 18. P. 307–344. URL: http://www.osea-cite.org/tourismworkshop/resources/Crick_Sex_Sun_Tourism.pdf (date of access: 16.04.2017). DOI: 10.1146/annurev.an.18.100189.001515.
23. De Kadt E. *Tourism: Passport to Development? Perspectives on the Social Effects of Tourism in Developing Countries*. 2nd printing. Oxford : Oxf. Univ. Press, 1984. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/223271468141894689/pdf/multi-page.pdf> (date of access: 11.04.2017).
24. Williams A. M., Shaw G. Tourism and development: Introduction. In: *Tourism and Economic Development: Western European Experiences*. London, 1988. P. 1–11.
25. Franklin A., Crang M. The Trouble with Tourism and Travel Theory. *Tourist Stud.* 2001, No. 1 (1). P. 5–22. URL: <https://www.nyu.edu/classes/bkg/tourist/a019893.pdf> (date of access: 11.04.2017).
26. Bell M., Ward G. Comparing temporary mobility with permanent migration. In: *Tour. Geogr.* 2000. Vol. 2, No. 1. P. 87–107. URL: <https://doi.org/10.1080/146166800363466> (date of access: 27.09.2017). DOI: 10.1080/146166800363466.
27. Williams A. M., Hall C. M. Tourism and migration: New relationships between production and consumption [Electronic resource]. *Tour. Geogr.* 2000. Vol. 2, issue 1. P. 5–27. URL: <https://doi.org/10.1080/146166800363420> (date of access: 27.09.2017). DOI: 10.1080/146166800363420.
28. Flavell A. Migration, mobility and globaloney: metaphors and rhetoric in the sociology of globalization. *Glob. Netw.* 2001. Vol. 1, No. 4. P. 389–398.
29. Hachtmann R. *Tourismus-Geschichte*. Gottingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2007.
30. Hergerstrand T. Escapes from the cage of routines: observations of human paths, projects and personal scripts. In: *Leisure, Tourism and Social Change*. Dunfermline, 1984. P. 7–19.
31. Turner B. S., Rojek C. *Society and Culture: Principles of Scarcity and Solidarity*. London : Sage, 2001. DOI: 10.4135/9781446220689.
32. Aitcheson C. New cultural geographies: The spatiality of leisure, gender and sexuality. *Leis. Stud.* 1999. Vol. 18, issue 1. P. 19–39. DOI: 10.1080/026143699375032.
33. Williams A. M., King R., Warnes A. M. A place in the sun: international retirement migration from northern to southern Europe. *Eur. Urban Reg. Stud.* 1997. Vol. 4 (2). P. 15–34.
34. Boyle P. J., Halfacree K. H., Robinson V. *Exploring Contemporary Migration*. Harlow : Addison Wesley Longman, 1998.
35. Wolfe R. J. Recreational travel: the new migration. *Geogr. Bull.* 1967. Vol. 9. P. 73–79.
36. Featherstone M. Leisure, symbolic power and the life course. In: *Sport, Leisure and Social Relations*. London, 1987. P. 113–138.
37. Robinson M. Tourism encounters: Inter- and intra-cultural conflicts and the world's largest industry. *Tradit. Dwell. Settl. Rev.* 1998. Vol. 10 (1). P. 31.
38. Lanfant M. F. International tourism, internationalisation and the challenge to identity. In: *International Tourism, Identity and Change: Sages Studies in International Sociology*. London, 1995. Vol. 47. P. 24–43.
39. MacCannell D. *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class*. London : Macmillan, 1976.
40. Stronza A. Anthropology of tourism: Forging New Ground for Ecotourism and Other Alternatives. *Annual Rev. Anthropol.* 2001. Vol. 30. P. 261–283.
41. Etymology of holiday. *Online etymology dictionary*. URL: <http://www.etymonline.com/word/holiday> (date of access: 15.08.2017).
42. Urry J. *The Tourist Gaze: leisure and Travel in Contemporary Societies*. London : Sage, 1990.
43. MacCannell D. Reconstructed ethnicity: tourism and cultural identity in the Third World communities. *Ann. Tour. Res.* 1984. Vol. 11, issue 3. P. 375–391. DOI: 10.1016/0160-7383(81)90028-8.
44. Smith V. L. Tourism to Greenland: Renewed ethnicity? *Cult. Surv. Q.* 1982. Vol. 6, No. 3. P. 27.
45. Cohen E. Authenticity and commoditization in tourism. *Ann. Tour. Res.* 1988. Vol. 15, No. 3. P. 371–386.
46. Meethan K. *Tourism in Global Society: place, Culture and Consumption*. London : Palgrave, 2001.

АРХЕОЛОГИЯ

АРХЕАЛОГІЯ

ARCHAEOLOGY

УДК 903/904«631/637»(476.1)

ПАМЯТНИКИ КАМЕННОГО И БРОНЗОВОГО ВЕКОВ В ПРАВОБЕРЕЖЬЕ НЕМАНА ОКОЛО СТОЛБЦОВ (по результатам исследований 2012–2014 гг.)

В. В. АШЕЙЧИК¹⁾, А. В. ВАЙТОВИЧ²⁾, И. Л. ПРИСТАВКО²⁾

¹⁾Институт истории Национальной академии наук Беларуси, ул. Академическая, 1, 220072, г. Минск, Беларусь

²⁾Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь

Представлены предварительные результаты археологических разведок, проведенных авторами в правобережье р. Неман около г. Столбцы Минской области в 2012–2014 гг. Отмечается, что было исследовано 13 памятников археологии, три из которых выявлены впервые. Упорядочена нумерация памятников, локализованных в окрестностях деревень Акинчицы и Новый Свержень. На основании изучения находок, полученных в ходе сбора подъемного материала и шурфовок, уточнены относительные датировки ряда стоянок, а также дополнены существующие представления о культурных процессах в регионе в первобытную эпоху. Сделан вывод о непрерывном и очень интенсивном освоении долины Немана в окрестностях Столбцов на протяжении всего доисторического периода, начиная от финального палеолита до бронзового и железного веков включительно.

Образец цитирования:

Ашейчык В. У., Вайтовіч А. У., Прыстаўка І. Л. Помнікі каменнага і бронзавага вякоў у правабярэжжы Нёмана каля Стоўбцаў (па выніках даследаванняў 2012–2014 гг.) // Журн. Беларус. гос. ун-та. История. 2018. № 2. С. 118–129.

For citation:

Asheichyk V. U., Vaitovich A. U., Prystauka I. L. Stone and bronze age sites on the right bank of the Neman River near Stoŭbtsy (according to investigations of 2012–2014). *J. Belarus. State Univ. Hist.* 2018. No. 2. P. 118–129 (in Belarus.).

Авторы:

Виталий Владимирович Ашейчык – научный сотрудник отдела сохранения и использования археологического наследия.

Александра Владимировна Вайтович – кандидат исторических наук; доцент кафедры археологии и специальных исторических дисциплин исторического факультета.

Иван Леонидович Приставко – магистрант кафедры археологии и специальных дисциплин исторического факультета. Научный руководитель – кандидат исторических наук, доцент О. Л. Липницкая.

Authors:

Vitali U. Asheichyk, researcher at the department of conservation and use of the archaeological heritage.

vitali.asheichyk@gmail.com

Aliaksandra U. Vaitovich, PhD (archaeology); associate professor at the department of archaeology and special historical disciplines, faculty of history.

vaitovich.aliaksandra@gmail.com

Ivan L. Prystauka, postgraduate student at the department of archaeology and special historical disciplines, faculty of history.

pristavko.ivan@mail.ru

Ключевые слова: каменный век; бронзовый век; археологические памятники; кремневые артефакты; керамическая посуда; Неман; Западная Беларусь.

Благодарность. Авторы искренне благодарны студентам исторического факультета БГУ, принимавшим участие в полевых работах, а также А. Н. Вашанову, У. В. Грибу и А. Ю. Ткачеву за выполнение рисунков отдельных артефактов. Отдельно благодарим А. Ю. Ткачева за консультативную помощь в атрибуции керамики.

ПОМНІКІ КАМЕННАГА І БРОНЗАВАГА ВЯКОЎ У ПРАВАБЯРЭЖЖЫ НЁМАНА КАЛЯ СТОЎБЦАЎ (паводле даследаванняў 2012–2014 гг.)

В. У. АШЭЙЧЫК¹⁾, А. У. ВАЙТОВІЧ²⁾, І. Л. ПРЫСТАЎКА²⁾

¹⁾Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, вул. Акадэмічная, 1, 220072, г. Мінск, Беларусь

²⁾Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь

Прадстаўлены папярэднія вынікі археалагічных разведак, праведзеных аўтарамі ў правабярэжжы р. Нёман каля г. Стоўбцы Мінскай вобласці ў 2012–2014 гг. Адзначаецца, што было абследавана 13 помнікаў археалогіі, з іх тры выяўлены ўпершыню. Упарадкавана нумарацыя археалагічных помнікаў, лакалізаваных у ваколіцах вёсак Акінчыцы і Новы Свержань. На падставе вывучэння знаходак, сабраных у ходзе паверхневых збораў і шурфовак, удакладнена адноснае датаванне шэрагу стаянак, а таксама дапоўнены наяўныя ўяўленні аб асаблівасцях культурных працэсаў у рэгіёне ў першабытную эпоху. Зроблена выснова аб непарыўным і вельмі інтэнсіўным асваенні даліны Нёмана ў ваколіцах Стоўбцаў на працягу ўсяго дагістарычнага перыяду, пачынаючы ад фінальнага палеаліту да бронзавага і жалезнага вякоў уключна.

Ключавыя словы: каменны век; бронзавы век; археалагічныя помнікі; крамянёвыя артэфакты; керамічны посуд; Нёман; Заходняя Беларусь.

Падзяка. Аўтары шчыра ўдзячныя студэнтам гістарычнага факультэта БДУ, якія прымалі ўдзел у палявых работах, а таксама А. М. Вашанаву, У. В. Грыбу і А. Ю. Ткачову за выкананне малюнкаў асобных артэфактаў. Асобна дзякуем А. Ю. Ткачову за кансультацыйную дапамогу пры атрыбукцыі керамікі.

STONE AND BRONZE AGE SITES ON THE RIGHT BANK OF THE NEMAN RIVER NEAR STOŬBCY (according to investigations of 2012–2014)

V. U. ASHEICHYK^a, A. U. VAITOVICH^b, I. L. PRYSTAUKA^b

^aInstitute of History, National Academy of Sciences of Belarus, 1 Akademičnaja Street, Minsk 220072, Belarus

^bBelarusian State University, 4 Niezaliežnasci Avenue, Minsk 220030, Belarus

Corresponding author: V. U. Asheichyk (vitali.asheichyk@gmail.com)

The article presents preliminary results of the archaeological surveys conducted by the authors on the right bank of the Neman River near Stoŭbcy, Minsk Region, Belarus in 2012–2014. Thirteen archaeological sites have been investigated; three of them are newly discovered. Analysis of artefacts obtained in the course of surface collection and test pitting allows determining more precisely relative chronology of some sites as well as elaborating of an actual conception on cultural processes in the region during the prehistory. The authors make a conclusion that the part of the Neman River valley near Stoŭbcy was settled continuously and intensively during the whole prehistoric period, from the Final Palaeolithic till the Bronze and Iron Ages.

Key words: Stone Age; Bronze Age; archaeological sites; flint artefacts; pottery; Neman River; Western Belarus.

Acknowledgements. We are sincerely grateful to students of Faculty of History, Belarusian State University, who participated in the fieldwork, as well as to A. M. Vashanau, U. V. Hryb, A. Y. Tkachou for drawings of some artefacts. We thank A. Y. Tkachou also for his help in pottery attribution.

Уводзіны

Пачатак вывучэння археалагічных помнікаў эпохі каменя на тэрыторыі сучаснага Стаўбцоўскага раёна Мінскай вобласці адносіцца да 1910-х гг. і звяз-

ваецца з імем Л. Савіцкага [1, s. 48]. У 1950-х – 2000-х гг. даследаванні ў вярхоўях Нёмана праводзіліся шэрагам навукоўцаў, сярод якіх у першую чаргу не-

абходна ўзгадаць М. М. Чарняўскага, В. Л. Лакізу, В. М. Сідаровіча, В. С. Абухоўскага¹. Спецыялісты выявілі некалькі дзясяткаў помнікаў, на частцы з іх правялі раскопкі рознай ступені маштабнасці. Матэрыялы, атрыманыя на некаторых паселішчах (Кругліца I (Лысая Гара), Русаковічы I, VII, IX і Свєрынава-Куцец), сталі апорнымі для рэканструкцыі культурных працэсаў эпохі неаліту – бронзавага веку ў Верхнім Панямонні (гл., напрыклад, [2; 3]).

У 2012–2014 гг. археалагічнае вывучэнне Стаўбцоўскага раёна працягнулі аўтары гэтага арты-

кула. Задачы даследаванняў заключаліся ў верыфікацыі раней вядомых пунктаў і пошуку новых дагістарычных помнікаў у вярхоўях Нёмана, а таксама ў вызначэнні характару асваення рачной даліны ў ваколіцах Стоўбцаў на працягу каменнага і бронзавага вякоў. Вынікі трох палявых сезонаў часткова публікаваліся [4–8]. Дадзены артыкул прысвечаны характарыстыцы новых матэрыялаў, атрыманых падчас археалагічных разведак у правабярэжжы Нёмана – на ўчастку паміж Стоўбцамі і вёскамі Новы Сверхань і Мікалаеўшчына (мал. 1).

Помнікі і матэрыялы

1. Акінчыцы (вёска, раней засценак, у 1976 г. ўключана ў межы г. Стоўбцы, зараз знаходзіцца на паўднёвым усходзе горада). У 2012–2013 гг. В. У. Ашэйчыкам сумесна з М. М. Чарняўскім і А. У. Вайтовіч праводзіліся абследаванні трох раней вядомых археалагічных помнікаў у ваколіцах былой вёскі (мал. 1, 1–3; мал. 2, а, 1–3).

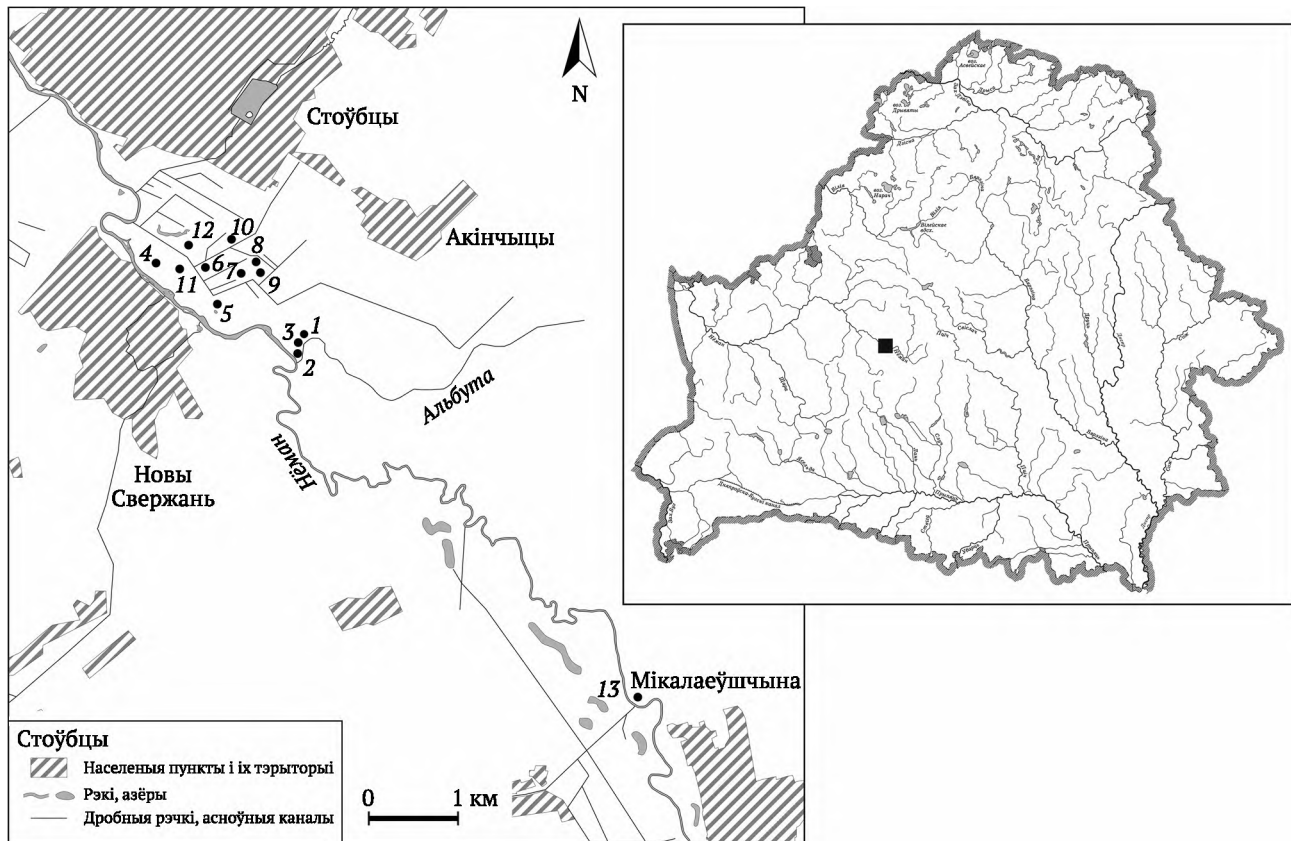
Акінчыцы III – паселішча каменнага – жалезнага вякоў. Знаходзіцца праз 1,25 км на паўднёвы захад ад Акінчыц, на левым беразе р. Альбута (мал. 1, 1; мал. 2, а, 1). Займае невялікае ўзвышша на поплаве Нёмана памерамі каля 150×60 м, праз якое праходзіць палявая дарога.

Помнік быў выяўлены ў 2008 г. М. М. Чарняўскім² [9, с. 284]. У 2012–2013 гг. В. У. Ашэйчык, А. У. Вайтовіч і М. М. Чарняўскі правялі паверхневыя зборы і шурфоўку.

У 2012 г. у цэнтральнай частцы помніка быў закладзены шурф плошчай 1 м², у 2013 г. з поўначы да яго прырэзалі шурф памерамі 2×3 м. Адрозна пад здыраваным ішоў пласт гумусаванага дробназярністага супеску шэрага і цёмна-шэрага колеру магутнасцю да 0,3–0,5 м, які падсцілаўся жоўтым дробназярністым пяском. Шурфы даследаваліся на глыбіню да 0,6 м. У шурфах выяўлены 1008 артэфактаў, пераважная большасць з іх залягала на глыбіні да 0,3 м.

¹Чарняўскі М. М. Отчет об археологических исследованиях памятников эпохи неолита и бронзы в бассейне р. Нёман в 1962–63 гг. // Цэнтр. навук. арх. Нац. акад. навук Беларусі (далей – ЦНА НАНБ). Фонд археал. навук. дакументацыі (далей – ФАНД). Воп. 1. Спр. 227. С. 1–3, 26–31; Чарняўскі М. М. Отчет об археологических исследованиях в северо-западной Белоруссии в 1965 году // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 304. С. 1–10; Чарняўскі М. М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у 1975 годзе // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 513. С. 15–23, 38–45; Чарняўскі М. М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у 1976 годзе // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 550. С. 1, 5–6, 17–47; Чарняўскі М. М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у 1978 годзе // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 588. С. 20–27; Чарняўскі М. М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у 1979 годзе // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 633. С. 5–8, 33–37; Чарняўскі М. М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях Нёманскага неалітычнага атрада ў 1981 годзе // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 724. С. 1–8, 18–22; Чарняўскі М. М. Справаздача Нёманскай неалітычнай групы аб даследаваннях археалагічных помнікаў у 1983 годзе // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 849. С. 7–8; Чарняўскі М. М. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях за 1985 г. Краснасельскага археалагічнага атрада (група М. М. Чарняўскага) // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 922. С. 8–10; Чарняўскі М. М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у 1986 г. // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 963. С. 36–37; Чарняўскі М. М. Справаздача аб палявых археалагічных абследаваннях у 1989 годзе // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 1180. С. 10–11; Лакіза В. Л. Справаздача аб археалагічных даследаваннях на Панямонні ў 1995 годзе // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 1566. С. 15–23; Чарняўскі М. М. Справаздача аб палявых археалагічных работах Нёманскай археалагічнай групы ў чэрвені-жніўні 1995 г. (разведкі ў Сталпецкім, Дзятлаўскім і Слоніўскім р-нах, раскопкі на стаянцы Асавец-2 Бешанковіцкага р-на) // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 1591. С. 1–2, 19; Чарняўскі М. М. Справаздача аб палявых даследаваннях у 1996 годзе // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 1641. С. 7–10; Лакіза В. Л. Справаздача аб археалагічных работах на Панямонні ў 1999 годзе // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 1795. С. 4; Сідаровіч В. М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у Мінскай і Брэсцкай абласцях у 1999 г. // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 1834. С. 5–7, 22–31; Чарняўскі М. М. Справаздача аб палявых археалагічных работах у 2000 годзе // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 1869. С. 19; Чарняўскі М. М. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях у 2001 г. // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 1930. С. 1–13; Лакіза В. Л. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у басейне Нёмана ў 2003 г. // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 2070. С. 9–11; Чарняўскі М. М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у Паўночна-Заходняй Беларусі ў 2003 годзе // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 2091. С. 6–9, 17–22; Абухоўскі В. С. Справаздача аб археалагічных даследаваннях на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 2004 годзе // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 2205. С. 4–5; Лакіза В. Л. Справаздача аб археалагічных даследаваннях на Панямонні ў 2005 г. // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 2288. С. 14; Чарняўскі М. М. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях у басейнах Нёмана, Віліі і Дзвіны ў 2005 г. // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 2270. С. 1–10, 23; Чарняўскі М. М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях на тэрыторыі Стаўбцоўскага, Вілейскага, Мядзельскага і Бешанковіцкага р-наў у 2006 г. // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 2387. С. 2–5; Чарняўскі М. М. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях у 2008 г. // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 2615. С. 2–6; Чарняўскі М. М. Справаздача аб даследаваннях археалагічнай экспедыцыі Белдзяржуніверсітэта ў басейнах Нёмана, Віліі і Дзвіны летам 2009 г. // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 2698. С. 3–5; Чарняўскі М. М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у 2010 г. // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 2775. С. 11; Чарняўскі М. М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у 2011 г. // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 2837. С. 7–17.

²Чарняўскі М. М. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях у 2008 г. // ЦНА НАНБ. ФАНД. Воп. 1. Спр. 2615. С. 3.

Мал. 1. Карта археалагічных помнікаў у правабярэжжы Нёмана, абследаваных у 2012–2014 гг.:
1 – Акінчыцы III; 2 – Акінчыцы IV; 3 – Акінчыцы V; 4 – Новы Свержань I; 5 – Новы Свержань II; 6 – Новы Свержань III;
7 – Новы Свержань IV; 8 – Новы Свержань IVa; 9 – Новы Свержань IVb; 10 – Новы Свержань V;
11 – Новы Свержань VI; 12 – Новы Свержань VII; 13 – Мікалаеўшчына VIII. Малюнак В. У. Ашэйчыка

Fig. 1. Map of the archaeological sites on the right bank of the Neman River investigated in 2012–2014:
1 – Akinčycy III; 2 – Akinčycy IV; 3 – Akinčycy V; 4 – Novy Svieržań I; 5 – Novy Svieržań II; 6 – Novy Svieržań III;
7 – Novy Svieržań IV; 8 – Novy Svieržań IVa; 9 – Novy Svieržań IVb; 10 – Novy Svieržań V; 11 – Novy Svieržań VI;
12 – Novy Svieržań VII; 13 – Mikalajeuščyna VIII. Drawing by V. U. Asheichyk

Усяго на помніку выяўлены 1020 знаходак: 683 крамянёвыя артэфакты (агульная структура крамянёвага інвентару прадстаўлена ў табліцы), 292 фрагменты ляпной керамікі (з іх толькі 125 фрагментаў прыдатныя да таксанамічнага вызначэння), 33 фрагменты кругавой керамікі, адзін нявызначаны гліняны выраб, чатыры кавалкі глінянай абмазкі, сем дробных фрагментаў костак.

Сабраныя матэрыялы адлюстроўваюць шэраг этапаў засялення тэрыторыі паселішча. Найбольш верагодна, эпохай фінальнага палеаліту варта датаваць фрагмент пласціны, знятай з двухпляцовачнага нуклеуса. Мезалітычны перыяд функцыянавання помніка прадстаўлены двума мікралітамі з прытупленым краем (мал. 3, 1, 2), серыяй рэгулярных пласцін, скрабачамі (мал. 3, 10, 11). Да раннеалітычнай прыпячка-нёманскай культуры аднесены тры арнаментаваныя фрагменты венчыкаў (мал. 4, 1, 2) і 47 фрагментаў сценак (два з іх арнаментаваныя). З нёманскай культурай звязваюцца адзін фрагмент венчыка, 65 фрагментаў сценак (два з іх арнаментаваныя: мал. 4, 3, 4). У калекцыі вылучаны абломкі

посуду як лысагорскага, так і дабраборскага этапаў культуры. Акрамя таго, ідэнтыфікаваны адзін фрагмент сценкі пасудзіны кола культуры шнуравой керамікі. Пазнанеалітычны комплекс дапаўняецца серыяй макралітычных рэгулярных пласцін з рэтушшу (мал. 3, 7–9) і трохвугольным наканечнікам стралы (мал. 3, 3). Аб засяленні тэрыторыі помніка ў перыяд бронзавага веку сведчаць матэрыялы тшчэнецкага культурнага кола: тры фрагменты керамікі і чаранковы наканечнік стралы з біфацыяльнай апрацоўкай (мал. 3, 4). Нешматлікія матэрыялы – пяць фрагментаў керамікі (мал. 4, 5) – аднесены да жалезнага веку. Усе абломкі кругавога посуду датуюцца эпохай Позняга сярэднявечча – Новым часам.

Такім чынам, даследаванні 2012–2013 гг. дазволілі істотна скарэктаваць культурна-храналагічную інтэрпрэтацыю помніка. Першапачаткова М. М. Чарняўскі датаваў стаянку эпохай мезаліту³ [9, с. 284]. Новыя матэрыялы даюць падставы меркаваць аб існаванні паселішча ў перыяд ад фінальнага палеаліту да жалезнага веку. Актыўнае выкарыстанне тэрыторыі помніка працягвалася і ў пазнейшыя часы.

³Там жа. С. 3.

Мал. 2. Размяшчэнне першабытных помнікаў у ваколіцах вёсак Акінчыцы і Новы Свержань (а) і Мікалаеўшчына (б), абследаваных у 2012–2014 гг.: 1 – Акінчыцы III; 2 – Акінчыцы IV; 3 – Акінчыцы V; 4 – Новы Свержань I; 5 – Новы Свержань II; 6 – Новы Свержань III; 7 – Новы Свержань IV; 8 – Новы Свержань IVa; 9 – Новы Свержань IVb; 10 – Новы Свержань V; 11 – Новы Свержань VI; 12 – Новы Свержань VII; 13 – Мікалаеўшчына VIII. Малюнак В. У. Ашэйчыка. Спадарожнікавыя здымкі: Google Earth, CNES/Airbus

Fig. 2. Location of the prehistoric sites near villages Akinčycy and Novy Svieržań (a) and Mikalajeuščyna (b) investigated in 2012–2014: 1 – Akinčycy III; 2 – Akinčycy IV; 3 – Akinčycy V; 4 – Novy Svieržań I; 5 – Novy Svieržań II; 6 – Novy Svieržań III; 7 – Novy Svieržań IV; 8 – Novy Svieržań IVa; 9 – Novy Svieržań IVb; 10 – Novy Svieržań V; 11 – Novy Svieržań VI; 12 – Novy Svieržań VII; 13 – Mikalajeuščyna VIII. Drawing by V. U. Asheichyk. Satellite images: Google Earth, CNES/Airbus

Табліца

Тэхніка-марфалагічная структура крамянёвага інвентару
з помнікаў Акінчыцы III і Мікалаеўшчына VIII

Table

General structure of the lithic assemblages
of the Akinčycy III and Mikalajeuščyna VIII sites

Марфалагічная група*	Катэгорыя	Колькасць знаходак	
		Акінчыцы III	Мікалаеўшчына VIII
I	Канкрэцыі і абломкі канкрэцый	–	2
II	Нуклеусы і іх фрагменты	1	12 (гл. мал. 6, I)
	Лушчаны і іх фрагменты	1	–
	Абломкі нуклеападобныя	–	23
III	Адшчэпы і іх фрагменты	236	301
	Пласціны і іх фрагменты	64	153
	Лускавінкі	176	117
	Бугарковыя лускавінкі	–	2
	Дробныя фрагменты нявызначаных сколаў	85	–
	Невызначальныя крамянёвыя абломкі	84	212

Марфалагічная група*	Катэгорыя	Колькасць знаходак	
		Акінчыцы III	Мікалаеўшчына VIII
IV	Рабрыстыя сколы	3	15
	Сколы падпраўкі паверхні расшчаплення нуклеуса	–	2
	Сколы ажыўлення ўдарнай пляцоўкі нуклеуса	–	3
	Сколы з захлыстам	–	2 (гл. мал. 5, 8)
V	Разцы	–	6
	Скрабкі	4 (гл. мал. 3, 5, 6)	10
	Скрабачы	3 (гл. мал. 3, 10, 11)	3
	Пласціны са скошаным рэтушшу канцом	–	1 (гл. мал. 5, 9)
	Праколкі	–	3
	Наканечнікі стрэл	2 (гл. мал. 3, 3, 4)	1 (гл. мал. 5, 11)
	Мікраліты	2 (гл. мал. 3, 1, 2)	7 (гл. мал. 5, 1–7)
	Шліфаваныя сякеры	–	1 (гл. мал. 6, 2)
	Камбінаваныя прылады	1	–
	Адшчэпы і іх фрагменты з рэтушшу	11	29
	Пласціны і іх фрагменты з рэтушшу	6 (гл. мал. 3, 7–9)	13
	Рабрыстыя сколы з рэтушшу	–	1
	Сколы падпраўкі ўдарнай пляцоўкі з рэтушшу	–	1
	Крамянёвыя абломкі з рэтушшу	1	–
	Фрагменты нявызначаных прылад	3	3
	Пласціны, зламаныя ў месцы выемкі	–	1
	Разцовыя сколы	–	1
	Мікраразцы	–	1
	Сколы са шліфаваных сякер	–	1
VI	Адбойнікі крамянёвыя	–	1
Усяго		683	928

* I – сыравіна; II – нуклеусы і нуклеападобныя абломкі; III – прадукты дэбітажу; IV – тэхнічна вызначальныя формы; V – артэфакты з другой апрацоўкай і адходы іх вытворчасці; VI – прылады для апрацоўкі крэменю.

Акінчыцы IV – месцазнаходжанне крамянёвых вырабаў і кругавой керамікі. Знаходзіцца праз 1,6 км на паўднёвы захад ад Акінчыц, на выступе высокага поплаву на правым беразе р. Нёман, паўночнай за вусце р. Альбуцы (гл. мал. 1, 2; мал. 2, а, 2).

Помнік быў выяўлены ў 2008 г. М. М. Чарняўскім. У выніку паверхневых збораў і шурфоўкі быў атрыманы нешматлікі матэрыял, частка якога датавалася мезалітам⁴ [9, с. 4; 10, с. 284]. У справаздачы і публікацыі даследчык абазначыў пункт як «Вусце Альбуцы». У сувязі з нязручнасцю такой назвы помнік быў прывязаны да Акінчыц.

У 2012 г. абследаванне помніка правёў В. У. Ашэйчык. На палявой дарозе, што праходзіць праз сталянку, былі знойдзены пяць крамянёвых артэфактаў

(чатыры адшчэпы і адзін абломак нявызначанага скола), а таксама адзін фрагмент кругавой керамікі.

Акінчыцы V – месцазнаходжанне крамянёвых артэфактаў і кругавой керамікі. Знаходзіцца праз 1,4 км на паўднёвы захад ад Акінчыц, праз 0,05 км на паўднёвы захад ад помніка Акінчыцы III, размешчана на невысокім пясчаным надпоплаўным узвышшы памерам каля 70×40 м (мал. 1, 3; мал. 2, а, 3).

У 2005 г. М. М. Чарняўскі выявіў тут культурны пласт магутнасцю да 0,35 м з кругавой керамікай⁵.

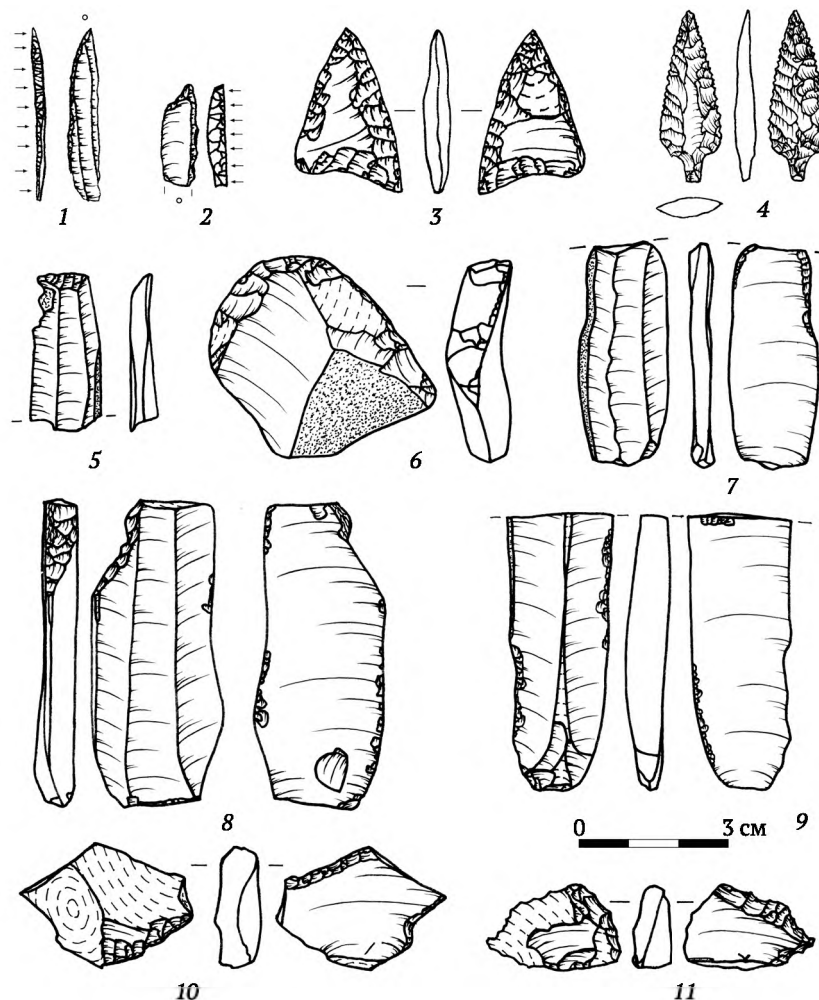
У 2013 г. абследаванне помніка правёў В. У. Ашэйчык. На паўночна-ўсходняй ускраіне ўзвышша быў знойдзены крамянёвы адшчэп.

2. Вёска Новы Свержань (цэнтр с/с). У 2013 г. В. У. Ашэйчык абследаваў дзевяць археалагічных

⁴Там жа. С. 4.

⁵Чарняўскі М. М. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях у басейнах Нёмана, Віліі і Дзвіны ў 2005 г. // ЦНА НАНБ ФАНД. Воп. 1. Спр. 2270. С. 2–3.

Мал. 3. Акінчыцы III. Крамянёвыя вырабы: 1, 2 – мікраліты; 3, 4 – наканечнікі стрэл;
5, 6 – скрабкі; 7–9 – рэтушаваныя пласціны; 10, 11 – скрабачы.

Мал. А. М. Вашанава (1, 2), У. В. Грыба (4) і А. У. Вайтовіч (3, 5–11)

Fig. 3. Akincy III. Flint artefacts: 1, 2 – microliths; 3, 4 – arrowheads;

5, 6 – end-scrapers; 7–9 – retouched blades; 10, 11 – micro side-scrapers.

Drawing by A. M. Vashanau (1, 2), U. V. Hryb (4) and A. U. Vaitovich (3, 5–11)

помнікаў у ваколіцах вёскі, два з іх выяўлены ўпершыню (мал. 1, 4–12; мал. 2, а, 4–12).

Новы Свержань I, урочышча Шыркоўская лука – стаянка каменнага – бронзавага вякоў. Знаходзіцца насупраць цэнтральнай часткі в. Новы Свержань, праз 0,1–0,15 км на паўночны ўсход ад р. Нёман, праз 0,9 км на паўднёвы ўсход ад чыгуначнага моста праз раку, размешчана на пясчаным узвышшы памерамі каля 50×150 м (мал. 1, 4; мал. 2, а, 4).

Помнік выявіў М. М. Чарняўскі у 1975 г.⁶ У 1999 г. В. М. Сідаровіч правёў раскопкі на плошчы 18 м². Атрыманы матэрыял быў датаваны эпохай неаліту – бронзавага веку⁷. У 2000–2010-х гг. паўторныя абследаванні помніка праводзіў М. М. Чарняўскі,

скі. У справядчай публікацыі ён прывязаў стаянку да Акінчыц пад нумарам 2⁸ [10, с. 41; 11, с. 320].

Падчас паверхневых збораў 2013 г. на помніку знойдзены рэтушаваны адшчэп і фрагмент пасудзіны лысагорскага этапу нёманскай культуры (мал. 4, 6).

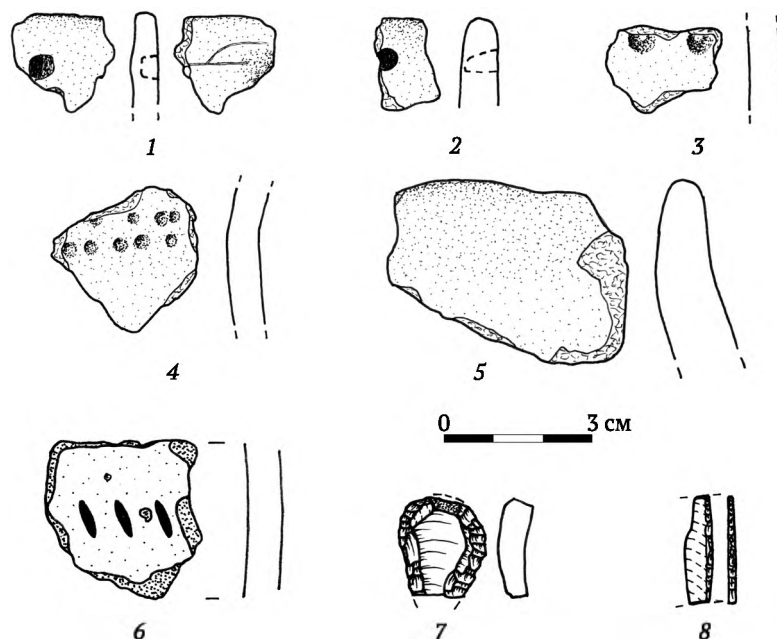
Новы Свержань II, урочышча Замак Чартарыйскага – месцазнаходжанне крамянёвых артэфактаў і керамікі, рэшткі замка бастыённага тыпу. Праз 0,4–0,5 км на ўсход ад в. Новы Свержань, праз 1,7 км на паўднёвы ўсход ад чыгуначнага моста цераз р. Нёман і праз 1,7 км на паўднёвы захад ад Акінчыц знаходзіцца рэшткі замка бастыённага тыпу [12]. На паўднёвым ускрайку абарончых збудаванняў (мал. 1, 5; мал. 2, а, 5) М. М. Чарняўскі,

⁶Чарняўскі М. М. Справядча аб археалагічных даследаваннях у 1975 г. // ЦНА НАНБ ФАНД. Воп. 1. Спр. 513. С. 19.

⁷Сідаровіч В. М. Справядча аб археалагічных даследаваннях у Мінскай і Брэсцкай абласцях у 1999 г. // ЦНА НАНБ ФАНД. Воп. 1. Спр. 1834. С. 5–7, 22–31.

⁸Чарняўскі М. М. Справядча аб палявых археалагічных работах у 2000 годзе // ЦНА НАНБ ФАНД. Воп. 1. Спр. 1869. Мал. 33; Чарняўскі М. М. Справядча аб палявых археалагічных работах у 2011 годзе // ЦНА НАНБ ФАНД. Воп. 1. Спр. 2837. С. 7.

Мал. 4. Акінчыцы III (1–5), Новы Свержань I (6), Новы Свержань IV (7), Новы Свержань VI (8).
Кераміка і крмянёвыя вырабы: 1, 2 – кераміка тыпу Дубічэй; 3, 4 – кераміка тыпу Добры Бор;
5 – кераміка жалезнага веку; 6 – кераміка тыпу Лысая Гара; 7 – скрабок; 8 – мікраліт з прытупленым краем.
Малюнак А. Ю. Ткачова (1–5) і А. У. Вайтовіч (6–8)

Fig. 4. Akinčycy III (1–5), Novy Svieržań I (6), Novy Svieržań IV (7); Novy Svieržań VI (8).
Pottery and flint artefacts: 1, 2 – pottery of Dubičiai type; 3, 4 – pottery of Dobry Bor type;
5 – Iron Age pottery; 6 – pottery of Lysaja Hara type; 7 – end-scraper; 8 – backed bladelet.
Drawing by A. Y. Tkachou (1–5) and A. U. Vaitovich (6–8)

які абследаваў помнік у 1975 і 2005 гг., адзначаў рэшткі стаянкі каменнага веку⁹. Звесткі пра помнік змешчаны яшчэ ў некалькіх справаздачах і публікацыях гэтага даследчыка за 2000–2010-я гг.¹⁰ [10, с. 40; 11, с. 320]. У апошніх працах помнік праходзіў пад назвай «Акінчыцы I».

Падчас паверхневых збораў 2013 г. на помніку знойдзены чатыры фрагменты пласцін, 17 адшчэпаў і іх фрагментаў, дзве лускавінкі, разцовы скол, дробны невызначальны крмянёвы абломка, адзін фрагмент керамікі нёманскай культуры, адзін фрагмент кругавога посуду.

Новы Свержань III – стаянка каменнага – бронзавага вякоў. Знаходзіцца праз 0,45 км на паўночны ўсход ад цэнтральнай часткі в. Новы Свержань, праз 1,2 км на поўдзень ад Стоўбцаў і 1,25 км на паўднёвы ўсход ад чыгуначнага моста праз р. Нёман, размешчана на пясчанай дзюне памераў каля 170×100 м (мал. 1, 6; мал. 2, а, 6).

Помнік выяўлены М. М. Чарняўскім у 2001 г. У выніку паверхневых збораў і шурфоўкі даследчыкам былі атрыманы матэрыялы неаліту – бронзава-

га веку¹¹ [3, с. 218; 10, с. 41; 11, с. 320–321]. У справаздачы М. М. Чарняўскага за 2011 г. і яго ж артыкуле 2013 г. помнік прывязаны да Акінчыц пад нумарам 3.

У 2013 г. на помніку сабраны нешматлікі пад’ёмны матэрыял: дзевяць фрагментаў неалітычнай керамікі, лущань, 20 адшчэпаў і іх фрагментаў, пласціна, пяць лускавінак, пяць невызначальных крмянёвых абломкаў, фрагмент рэтушаванага адшчэпа, два дробныя фрагменты перапаленых костак.

Новы Свержань IV – стаянка каменнага веку. Знаходзіцца праз 0,7 км на паўночны ўсход ад в. Новы Свержань, праз 1 км на поўдзень ад Стоўбцаў, размешчана на выцягнутым узвышшы памераў каля 170×45 м (мал. 1, 7; мал. 2, а, 7). Тэрыторыя помніка залесеная.

Помнік выяўлены ў 2001 г. М. М. Чарняўскім. Матэрыялы, атрыманыя ў выніку паверхневых збораў і шурфоўкі, былі аднесены да эпохі неаліту¹² [3, с. 218–219; 10, с. 41]. У 2000–2010-х гг. даследчык правёў шэраг паўторных абследаванняў помніка і змяніў яго назву на «Акінчыцы IV»¹³ [11, с. 321].

⁹Чарняўскі М. М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у 1975 г. // ЦНА НАНБ ФАНД. Воп. 1. Спр. 513. С. 19;
Чарняўскі М. М. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях у басейнах Нёмана, Віліі і Дзвіны ў 2005 г. // ЦНА НАНБ ФАНД. Воп. 1. Спр. 2270. С. 2.

¹⁰Чарняўскі М. М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у 2011 г. // ЦНА НАНБ ФАНД. Воп. 1. Спр. 2837. С. 7.

¹¹Там жа. С. 7–9.

¹²Чарняўскі М. М. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях у 2001 г. // ЦНА НАНБ ФАНД. Воп. 1. Спр. 1930. С. 8–11; Чарняўскі М. М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях на тэрыторыі Стаўбцоўскага, Вілейскага, Мядзельскага і Бешанковіцкага р-наў у 2006 г. // ЦНА НАНБ ФАНД. Воп. 1. Спр. 2387. Мал. 13, 14.

¹³Чарняўскі М. М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у 2011 г. // ЦНА НАНБ ФАНД. Воп. 1. Спр. 2837. С. 9–10.

Падчас разведак у 2013 г. на паверхні помніка былі сабраны чатыры крамянёвыя артэфекты: скрабок (мал. 4, 7), два фрагменты пласцін, адшчэп.

Новы Свержань IVa – стаянка каменнага – бронзавага вякоў. Знаходзіцца праз 1 км на паўночны ўсход ад в. Новы Свержань, праз 0,8 км на поўдзень ад Стоўбцаў, праз 0,1 км на паўночны ўсход ад пункта Новы Свержань IV, размешчана на невялікім узвышэнні выступу поплаву р. Нёман (мал. 1, 8; мал. 2, а, 8). Цэнтральная частка ўзвышэння раздзімаецца.

Помнік выявіў у 2001 г. і абследаваў у 2005 і 2006 гг. М. М. Чарняўскі [10, с. 41]¹⁴. У пачатку 2010-х гг. даследчык прывязаў пункт да Акінчыц¹⁵ [11, с. 321].

У 2013 г. на паверхні выдзьмуха сабраны нешматлікі пад’ёмны матэрыял: тры фрагменты лушчанняў, пяць адшчэпаў і іх фрагментаў, лускавінка, маладыгнастычны фрагмент ляпной керамікі.

Новы Свержань IVb – месцазнаходжанне крамянёвых артэфектаў. Знаходзіцца праз 1 км на паўночны ўсход ад в. Новы Свержань, праз 0,9 км на поўдзень ад Стоўбцаў, праз 0,15 км на ўсход ад пункта Новы Свержань IV на невялікім павышэнні на выступе высокага поплаву р. Нёман (мал. 1, 9; мал. 2, а, 9).

Помнік быў выяўлены М. М. Чарняўскім у 2001 г.¹⁶ У 2011–2013 гг. даследчык прывёў звесткі пра яго месцазнаходжанне ў шэрагу сваіх прац, пры гэтым прывязаў яго да Акінчыц¹⁷ [11, с. 321].

У 2013 г. на помніку быў праведзены візуальны агляд стану захаванасці. На суцэльна задзірнанавай паверхні пад’ёмны матэрыял не знойдзены.

Новы Свержань V – стаянка каменнага веку. Знаходзіцца праз 0,8 км на паўночны ўсход ад в. Новы Свержань і праз 0,6 км на поўдзень ад Стоўбцаў на выцягнутым узвышшы працягласцю каля 350 м (мал. 1, 10; мал. 2, а, 10). Цэнтральная і паўночна-ўсходняя часткі помніка парослыя дрэвамі.

Помнік выяўлены ў 2001 г. М. М. Чарняўскім¹⁸. У 2011 г. даследчык прывязаў пункт да Акінчыц¹⁹ [11, с. 321].

У 2013 г. на помніку быў знойдзены фрагмент кругавой керамікі. Для высвятлення наяўнасці культурнага слоя былі закладзены два шурфы памераў 1×1 м.

Шурф 1 быў разбіты ў паўночна-ўсходняй, найбольш высокай і залесенай, частцы ўзвышша. Ён

выявіў наступную стратыграфію: пад дзірваным слоём залягала цёмна-шэрая гумусаваная глеба, якая на глыбіні 0,35–0,4 м падсцілалася светла-шэрым супескам. У шурфе, глыбіня якога дасягала 0,5 м, знойдзена крамянёвая лускавінка.

Шурф 2 быў закладзены ва ўсходняй, бязлесай, частцы дзюны. Адразу пад дзірваным слоём ішоў пласт цёмна-шэрай гумусаванай глебы, якая на глыбіні 0,25–0,3 м пераходзіла ў шэра-аранжавы пясок. У шурфе, даследаваным на глыбіню 0,4 м, атрыманы пяць дробных абломкаў неалітычнай керамікі і фрагмент нявызначанага крамянёвага скола.

Новы Свержань VI – стаянка каменнага веку. Выяўлена ўпершыню. Знаходзіцца праз 0,35 км на паўночны ўсход ад цэнтральнай часткі в. Новы Свержань, праз 1 км на паўднёвы ўсход ад чыгуначнага моста праз р. Нёман, праз 0,15 км на ўсход ад стаянкі Новы Свержань I, на астанцы высокага поплаву (мал. 1, 11; мал. 2, а, 11). На паўднёва-ўсходнім канцы павышэння размешчаны геадэзічны знак з нумарам ГЗГК-4210.

Побач са знакам былі знойдзены адшчэп і дробны невызначальны крамянёвы абломак, а таксама два дробныя фрагменты кругавога посуду. З мэтай высвятлення наяўнасці культурнага слоя праз 4 м на захад ад геадэзічнага знака закладзены шурф памерамі 1×1 м. Пад дзірваным слоём залягаў цёмна-шэры дробназярністы гумусаваны супесак, які на глыбіні 0,35 м падсцілаўся светла-шэрым дробназярністым пяском. У шурфе, выбраным на глыбіню 0,45 м, было выяўлена 11 крамянёвых артэфектаў – фрагмент мікраліта з прытупленым рэтушшу краем (мал. 4, 8), два фрагменты пласцін, шэсць адшчэпаў, два дробныя фрагменты нявызначаных сколаў, – а таксама фрагмент сценкі ляпной керамікі.

Помнік папярэдне датуецца перыядам мезаліту – неаліту.

Новы Свержань VII – стаянка каменнага веку. Выяўлена ўпершыню. Знаходзіцца праз 0,5 км на паўночны ўсход ад в. Новы Свержань, праз 0,95 км на поўдзень ад г. Стоўбцы, праз 0,9 км на паўднёвы ўсход ад чыгуначнага моста праз р. Нёман, на надпоплаўным узвышшы памерамі 150×100 м (мал. 1, 12; мал. 2, а, 12).

На слабазадзірнанавай паўночнай частцы ўзвышша сустракаюцца крамянёвыя артэфекты і абломкі ляпнога посуду. Падчас абследавання ў 2013 г. мэта-

¹⁴Чарняўскі М. М. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях у басейнах Нёмана, Віліі і Дзвіны ў 2005 г. // ЦНА НАНБ ФАНД. Воп. 1. Спр. 2270. С. 23; Чарняўскі М. М. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях у 2001 г. // ЦНА НАНБ ФАНД. Воп. 1. Спр. 1930. С. 8–9, 12; Чарняўскі М. М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях на тэрыторыі Стаўбцоўскага, Вілейскага, Мядзельскага і Бешанковіцкага р-наў у 2006 г. // ЦНА НАНБ ФАНД. Воп. 1. Спр. 2387. С. 5.

¹⁵Чарняўскі М. М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у 2011 г. // ЦНА НАНБ ФАНД. Воп. 1. Спр. 2837. С. 11.

¹⁶Чарняўскі М. М. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях у 2001 г. // ЦНА НАНБ ФАНД. Воп. 1. Спр. 1930. С. 8–9, 12.

¹⁷Чарняўскі М. М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у 2011 г. // ЦНА НАНБ ФАНД. Воп. 1. Спр. 2837. С. 11.

¹⁸Чарняўскі М. М. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях у 2001 г. // ЦНА НАНБ ФАНД. Воп. 1. Спр. 1930. С. 12–13.

¹⁹Чарняўскі М. М. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у 2011 г. // ЦНА НАНБ ФАНД. Воп. 1. Спр. 2837. С. 11.

накіраваныя зборы пад'ёмнага матэрыялу на помніку не праводзіліся.

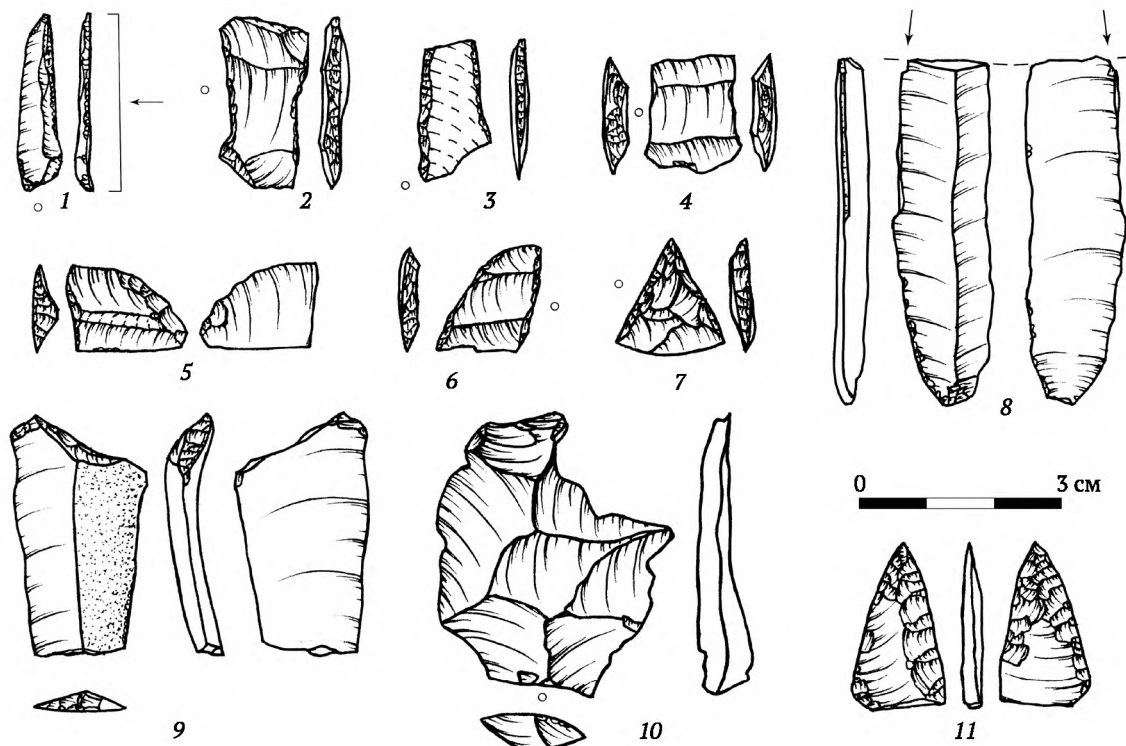
3. Вёска Мікалаеўшчына (цэнтр с/с). У 2012 г. В. У. Ашэйчык, А. У. Вайтовіч і М. М. Чарняўскі абследавалі раней вядомыя помнікі ў ваколіцах вёскі [4]. Разведкі, якія праводзілі аўтары артыкула ў 2014 г., дазволілі нанесці на археалагічную карту Стаўбцоўскага раёна новы пункт.

Мікалаеўшчына VIII – стаянка каменнага – бронзавага вякоў, селішча жалезнага веку, Позняга сярэднявечча – Новага часу. Выяўлена ўпершыню. Помнік размяшчаецца праз 0,45–0,5 км на паўночны захад ад в. Мікалаеўшчына, праз 0,65 км на поўдзень ад турбазы «Высокі Бераг», у правабярэжным поплаве р. Нёман, на ўзвышшы даўжынёй каля 420 м (мал. 1, 13; мал. 2, б, 13).

Помнік быў выяўлены ў 2014 г. І. Л. Прыстаўкам. У тым жа годзе аўтары артыкула правялі збор пад'ёмнага матэрыялу і шурфоўку. Шурф памерамі 1×2 м быў закладзены ў паўночнай частцы помніка. У шурфе прасочана наступная стратыграфія: слой дзярніны і цёмна-шэрага дробназярністага гумусаванага супеску, які на глыбіні 0,25–0,3 м падсцілаўся слоём буйназярністага пяску жоўтага колеру. Знаходкі залягалі ў гумусаваным слоі, большасць з іх трапілася на глыбіні да 0,2 м. У шурфе, даследаваным на глыбіню 0,4 м, было выяўлена 87 артэфактаў (69 крамянёвых вырабаў і 18 фрагментаў керамікі).

Усяго падчас даследаванняў 2014 г. на помніку была атрымана калекцыя, якая налічвае 928 крамянёвых артэфактаў (агульная структура крамянёвага інвентару прадстаўлена ў табліцы) і 248 фрагментаў керамікі (з іх 196 прыдатныя для культурна-храналагічнай ідэнтыфікацыі).

Сабраныя знаходкі адлюстроўваюць шэраг этапаў засялення тэрыторыі помніка. Мезалітычны этап прадстаўлены яніславіцкім трохвугольнікам (мал. 5, 1), трапецыямі (мал. 5, 2–7), разцамі на зломе рэгулярных пласцін (мал. 5, 8), мікраразцом, скрабачамі, серыйя рэгулярных пласцін і іх фрагментаў. Матэрыялы варта звязваць з познамезалітычнай яніславіцкай культурай. Аб існаванні паселішча ў перыяд неаліту – пачатковага перыяду бронзавага веку – сведчыць значная калекцыя керамікі і крамянёвых вырабаў. Да раннеалітычнай прыпяцка-нёманскай культуры аднесены пяць фрагментаў сценак (адзін з іх арнаментаваны). Акрамя таго, ідэнтыфікаваны 30 абломкаў посуду нёманскай культуры (дзевяць з іх упрыгожаны арнаментом: мал. 6, 3–5). У калекцыі прысутнічаюць матэрыялы і лысагорскага, і дабраборскага этапаў культуры. На помніку быў знойдены фрагмент венчыка, аздабленне якога адпавядае прыкметам культуры шарападобных амфар (мал. 6, 6). Яшчэ чатыры фрагменты сценак пасудзін (тры з іх арнаментаваныя) звязваюцца з колам культуры шнуровой керамікі (мал. 6, 7, 8). Згаданы керамічны

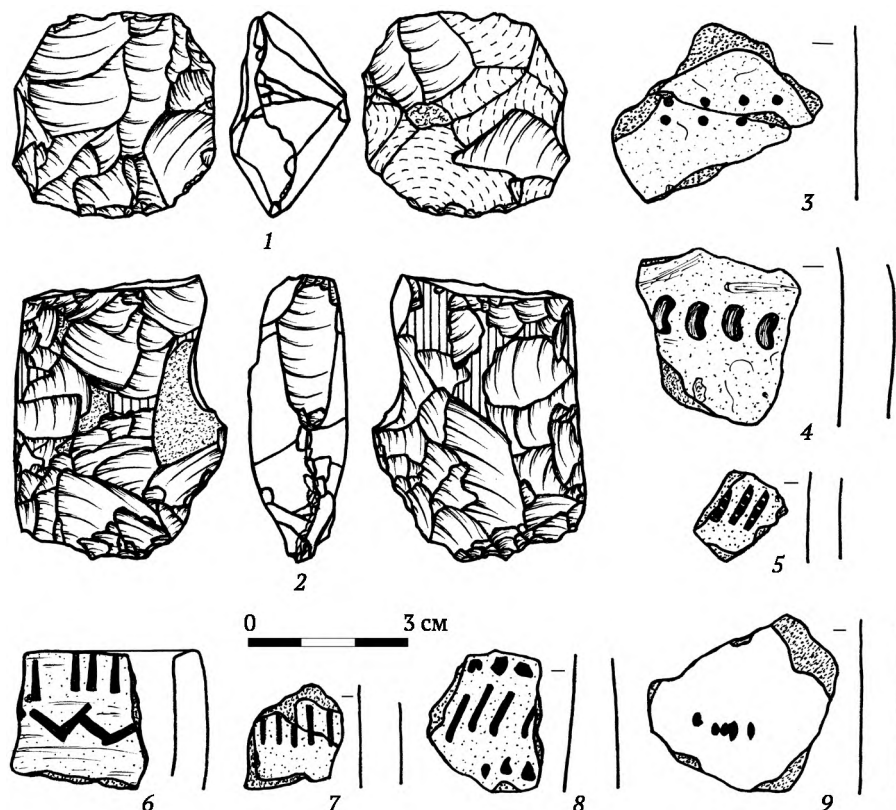
Мал. 5. Мікалаеўшчына VIII. Крамянёвыя вырабы: 1 – трохвугольнік; 2–7 – трапецыі; 8 – разец; 9 – пласціна са скошаным рэтушшу канцом; 10 – адшчэп; 11 – наканечнік стралы. Малюнак А. У. Вайтовіч
Fig. 5. Mikalajewščyna VIII. Flint artefacts: 1 – triangle; 2–7 – trapezes; 8 – burin; 9 – truncated blade; 10 – flake; 11 – arrowhead. Drawing by A. U. Vaitovich

комплекс дапаўняецца крамянёвым інвентаром: неалітам – пачатковым перыядам бронзавага веку варта датаваць нуклеус ад адшчэпаў з радыяльным сколваннем нарыхтовак (мал. 6, 1), трохвугольны наканечнік стралы (мал. 5, 11), серыю шырокіх пласцін, неапрацаваных і з апрацоўкай (мал. 5, 9), адшчэп са шліфаванай спінкай, фрагмент шліфаванай біфасіяльнай сякеры (мал. 6, 2). Найбольш верагодна, да гэтага перыяду можна аднесці два адшчэпы, атрыманыя пры вырабе прылад з дапамогай тэхнікі захавання поўнай асновы (мал. 5, 10).

На асваенне тэрыторыі помніка ў перыяд бронзавага веку ўказваюць тры фрагменты керамікі тшцінецкага культурнага кола (адзін з іх арнаментаваны: мал. 6, 9). Эпохай жалезнага веку датуюцца два фрагменты сценак. Актыўнае выкарыстанне даследаванай тэрыторыі працягвалася і ў перыяд Сярэднявечча і Новага часу, пра што сведчыць знаходка на помніку 151 абломку кругавога посуду.

Помнік уяўляецца перспектыўным для далейшых даследаванняў.

Мал. 6. Мікалаеўшчына VIII. Крамянёвыя вырабы і кераміка: 1 – нуклеус; 2 – фрагмент шліфаванай сякеры; 3–5 – кераміка нёманскай культуры; 6 – кераміка з прыкметамі культуры шарпадобных амфар; 7, 8 – кераміка кола культуры шнуравой керамікі; 9 – кераміка тшцінецкай культуры.

Малюнак А. У. Вайтовіч

Fig. 6. Mikalajeuščyna VIII. Flint artefacts and pottery: 1 – core; 2 – fragment of a ground axe; 3–5 – pottery of the Neman Culture; 6 – pottery with features of the Globular Amphora Culture; 7, 8 – pottery of the Corded Ware Culture range; 9 – pottery of the Trzciniec Culture.

Drawing by A. U. Vaitovich

Заклучэнне

Падчас разведак 2012–2014 гг. аўтарамі былі абследаваны 13 помнікаў археалогіі, тры з якіх выяўлены ўпершыню. Вынікам праведзенай працы стала ўпарадкаванне нумарацыі археалагічных помнікаў, лакалізаваных у ваколіцах вёсак Акінчыцы і Новы Свержань. Знаходкі, сабраныя ў ходзе паверхневых збораў і шурфовак, далі падставы для ўдакладнення адноснага датавання шэрагу стаянак. Прадстаўнічыя археалагічныя калекцыі,

атрыманыя на паселішчах Акінчыцы III і Мікалаеўшчына VIII, дазволілі дапоўніць наяўныя ўяўленні аб асаблівасцях культурных працэсаў у рэгіёне ў першабытную эпоху. Новыя матэрыялы сведчаць пра непарыўнае і інтэнсіўнае асваенне даліны Нёмана ў ваколіцах Стоўбцаў на працягу ўсяго дагістарычнага перыяду, пачынаючы ад фінальнага палеаліту да бронзавага і жалезнага вякоў уключна.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Obuchowski W. Zabytki krzemienne i kamienne od paleolitu do wczesnej epoki zelaza z terenow Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Warszawa : Państwowe Muz. Archeologiczne, 2003.
2. Чарняўскі М. М. Неаліт Беларускага Панямоння. Мінск : Навука і тэхніка, 1979.
3. Лакіза В. Л. Старажытнасці позняга неаліту і ранняга перыяду бронзавога веку Беларускага Панямоння. Мінск : Беларус. навука, 2008.
4. Ашэйчык В. У., Зуева А. У. Археалагічныя даследаванні ў ваколіцах вёскі Дразды Стаўбоўскага раёна ў 2012 годзе // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Мінск, 2014. Вып. 25 : Вынікі даследавання першабытных і сярэднявечных старажытнасцей Беларусі ў 2011–2012 гадах. С. 274–280.
5. Ашэйчык В. У., Зуева А. У., Чарняўскі М. М. Новыя матэрыялы каменнага веку з вярхоўяў Нёмана // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Мінск, 2014. Вып. 25 : Вынікі даследавання першабытных і сярэднявечных старажытнасцей Беларусі ў 2011–2012 гадах. С. 172–178.
6. Зуева А. У., Ашэйчык В. У. Папярэднія вынікі раскопак паселішча Дразды-12 у 2013 годзе // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Мінск, 2015. Вып. 26 : Вынікі даследаванняў першабытных і сярэднявечных помнікаў на тэрыторыі Беларусі (да 120-годдзя з дня нараджэння А. М. Ляўданскага). С. 300–305.
7. Вайтовіч А. У., Ашэйчык В. У. Новае пахаванне кола культуры шнуровай керамікі на Верхнім Панямонні // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Мінск, 2016. Вып. 27 : Вынікі даследаванняў першабытных і сярэднявечных старажытнасцей Беларусі ў 2013–2014 гадах. С. 197–205.
8. Asheichyk V., Vaitovich A. A Late Neolithic Burial from the Drazdy 12 Site in the Upper Neman Region (Western Belarus) // *Lietuvos Archeologija*. 2016. Vol. 42. P. 105–125.
9. Чарняўскі М. М. Даследаванні ў 2008 г. на Панямонні і Падзвінні // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Мінск, 2011. Вып. 20 : Археалагічныя даследаванні на Беларусі ў 2008 г. С. 283–286.
10. Чарняўскі М. М. Археалагічныя помнікі Стаўбоўскага раёна // Памяць. Гісторыка-дакументальная хроніка Стаўбоўскага раёна / рэд. кал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск, 2004. С. 38–43.
11. Чарняўскі М. М. Даследаванні на Панямонні і Падзвінні ў 2011 г. // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Мінск, 2013. Вып. 24 : Даследаванні сярэднявечных старажытнасцей Цэнтральнай Беларусі (памяці Ю. А. Заяца). С. 319–322.
12. Шаблюк В. У. Новы Свэржань. Паселішча // Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Мінская вобласць. Мінск, 1987. Кн. 2. С. 241.

References

1. Obuchowski W. Zabytki krzemienne i kamienne od paleolitu do wczesnej epoki zelaza z terenow Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Warszawa : Państwowe Muz. Archeologiczne, 2003 (in Pol.).
2. Charniauski M. M. Neolit Belaruskaga Panyamonnya [The Neolithic of Belarusian Neman region]. Minsk : Navuka i tjechnika, 1979 (in Belarus.).
3. Lakiza V. L. Starazhytnasci poznjaga nealitu i rannjaga peryjadu bronzavaga veku Belaruskaga Panjamonnja [Antiquities of Late Neolithic and Early Bronze Age of Belarusian Neman River basin]. Minsk : Belarus. navuka, 2008 (in Belarus.).
4. Asheichyk V. U., Zuyeva A. U. [Archaeological investigations near Drazdy village in Staubcy District in 2012]. *Matjeryjaly pa arhealogii Belarusi* [Materials on the Archaeology of Belarus]. Minsk, 2014. Vol. 25 : [Results of the investigations of pre-historic and medieval antiquities of Belarus in 2011–2012]. P. 274–280 (in Belarus.).
5. Asheichyk V. U., Zuyeva A. U., Charniauski M. M. [New Materials of the Stone Age from the Basin of Upper Nioman]. *Matjeryjaly pa arhealogii Belarusi* [Materials on the Archaeology of Belarus]. Minsk, 2014. Vol. 25 : [Results of the investigations of pre-historic and medieval antiquities of Belarus in 2011–2012]. P. 172–178 (in Belarus.).
6. Zuyeva A. U., Asheichyk V. U. [Preliminary results of 2013 excavations at Drazdy-12 settlement]. *Matjeryjaly pa arhealogii Belarusi* [Materials on the Archaeology of Belarus]. Minsk, 2015. Vol. 26 : [The results of investigations of the prehistoric and medieval archaeological sites on the territory of Belarus (to the 120th anniversary of the birth of A. M. Liudanski)]. P. 300–305 (in Belarus.).
7. Vaitovich A. U., Asheichyk V. U. [New Burial of the Corded Ware Culture Circle from the Upper Neman Basin]. *Matjeryjaly pa arhealogii Belarusi* [Materials on the Archaeology of Belarus]. Minsk, 2016. Vol. 27 : [Results of investigations of the Pre-historic and Medieval antiquities of Belarus in 2013–2014]. P. 197–205 (in Belarus.).
8. Asheichyk V., Vaitovich A. A Late Neolithic Burial from the Drazdy 12 Site in the Upper Neman Region (Western Belarus). *Lietuvos Archeologija*. 2016. Vol. 42. P. 105–125.
9. Charniauski M. M. [Investigations in the Neman and Dvina Rivers Regions in 2008]. *Matjeryjaly pa arhealogii Belarusi* [Materials on the Archaeology of Belarus]. Minsk, 2011. Vol. 20 : [Archaeological researches on the territory of Belarus in 2008]. P. 283–286 (in Belarus.).
10. Charniauski M. M. [Archaeological sites of Stoŭbcy District]. In: *Pamjac'. Gistoryka-dakumental'naja hronika Stawb-cowskaga rajona* [Remembrance. Historical and documentary chronicle of Stoŭbcy District]. Minsk, 2004. P. 38–43 (in Belarus.).
11. Charniauski M. M. [Investigations in the Neman and Dvina Rivers Regions in 2011]. *Matjeryjaly pa arhealogii Belarusi* [Materials on the Archaeology of Belarus]. Minsk, 2013. Vol. 24 : [The investigations of medieval antiquities of Central Belarus (in remembrance of Y. A. Zayac)]. P. 319–322 (in Belarus.).
12. Shablyuk V. U. [Novy Svieržań. The Settlement]. In: *Zbor pomnikaw gistoryi i kul'tury Belarusi* [The collection of the monuments of history and culture of Belarus. Minsk Region]. Minsk, 1987. Vol. 2. P. 241 (in Belarus.).

МуЗЕЕВЕДЕНИЕ

МуЗЕЯЗНАЎСТВА

MUSEUM STUDIES

УДК 069.015(477)

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МУЗЕЕВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ УКРАИНЫ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

С. В. МУРАВСКАЯ¹⁾

¹⁾ Львовский институт экономики и туризма, ул. М. Менцинского, 8, 79007, г. Львов, Украина

Анализируются особенности функционирования украинских музеев системы высшего образования в советский период. Путем исследования научных работ, касающихся истории музейного дела страны в этот период, и нормативных документов органов власти выделяется четыре этапа развития музеев данной категории, на протяжении которых музеи постепенно теряли особый статус ячеек учебно-исследовательского процесса университета, превращаясь в большинстве в площадки идейно-патриотического воспитания масс.

Ключевые слова: музей; высшее учебное заведение; университет; образование; исследования; советский период.

ДЗЕЙНАСЦЬ МУЗЕЯЎ ВИШЭЙШЫХ НАВУЧАЛЬНЫХ УСТАНОЎ УКРАЇНЫ Ў САВЕЦКІ ПЕРЫЯД

С. В. МУРАЎСКАЯ^{1*}

^{1*} Львоўскі інстытут эканомікі і турызму, вул. М. Менцынскага, 8, 79007, г. Львоў, Украіна

Аналізуюцца асаблівасці функцыянавання ўкраінскіх музеяў сістэмы вышэйшай адукацыі на працягу савецкага перыяду. Шляхам даследавання навуковых прац, якія датычацца гісторыі музейнай справы краіны ў гэты перыяд

Образец цитирования:

Муравская С. В. Деятельность музеев высших учебных заведений Украины в советский период // Журн. Белорус. гос. ун-та. История. 2018. № 2. С. 130–138.

For citation:

Muravska S. V. The activity of the museums of higher educational establishments in Ukraine during the Soviet period. J. Belarus. State Univ. Hist. 2018. No. 2. P. 130–138 (in Russ.).

Автор:

Светлана Васильевна Муравская – кандидат исторических наук; старший преподаватель кафедры социально-гуманитарных дисциплин.

Author:

Svitlana V. Muravska, PhD (history); senior lecturer at the department of social and humanitarian disciplines. svitlana_muravska@i.ua

і нормативних документів органів влади, вилучаючих чотири етапи розвитку музеїв даної категорії, на працягу яких музеї поступово гублять асаблівий статус ячеек вучебно-дослідчого процесу університета, перетворюючись у своїй більшості у пляцюки ідейно-патристичного виховання мас.

Ключаві слова: музей; вищої навчальна установа; університет; адукація; дослідження; савецькі період.

THE ACTIVITY OF THE MUSEUMS OF HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS IN UKRAINE DURING THE SOVIET PERIOD

S. V. MURAVSKA^a

^a*Lviv State Institute of Economy and Tourism, 8 M. Mentsynskyi Street, Lviv 79007, Ukraine*

The article is an attempt to analyze the features of the functioning of Ukrainian museums of the higher education system during the Soviet period. The author singles out four stages of the development of museums of such category, when they lost the special status of the cells for the university educational and research process becoming the ideological and patriotic platform of people education. It was done by investigating the scientific works concerning the history of the museum development of the country during this period and the regulatory documents of the Soviet authorities.

Key words: museum; higher educational establishment; university; education; research; Soviet period.

Введение

Музеи высших учебных заведений на территории Украины имеют глубокую историю, однако освещение специфики их развития до сегодняшнего дня оставалось на периферии внимания ученых. В советское время к этой проблеме обращались вскользь, в контексте изучения общественных или учебных музеев в целом¹. К сожалению, постсоветская украинская историография исследования данного вопроса почти сплошная terra incognita. Исключения составляют отдельные публикации, посвященные главным образом истории некоторых университетских музеев. Также этот спектр музеев отдельно выделяется в русле музейной педагогики и как частная категория общественных музеев². В России сложилась более позитивная ситуация за счет исследований, касающихся проблем истории возникновения и развития музеев, принципов взаимодействия музеев с университетами в дореволюционный период и некоторых других работ³. Ситуация с университетскими музеями в Беларуси анализируется на фоне музеев других стран, причем первая категория очерчена фрагментарно⁴. Португальский исследователь М. Лоуренсо в фундаментальной работе, посвященной истории

и особенностям современного функционирования музеев европейских университетов, указывает на необходимость заполнения этой научной проблемы, географические рамки такого исследования должны охватывать и Восточную Европу [1, р. 118]. Актуальность настоящей статьи обуславливает необходимость сделать отдельные штрихи на этой практически чистой доске.

Целью данного исследования является проведение анализа деятельности музеев высших учебных заведений Украины в советский период.

Методология исследования. Для всесторонней характеристики исследуемого вопроса привлекались общенаучные методы анализа и синтеза с опорой на принцип историзма. С их помощью картина развития музеев указанной категории представлена целостным явлением во взаимосвязи с генезисом музейного дела в целом. На основании метода периодизации было выделено несколько этапов. Сравнение объекта исследования в рамках этих этапов позволило выделить специфические черты, характерные для каждого из них. Комплексно реализовать эту задачу позволил историко-компаративный метод.

¹Буланый І., Явтушенко І. Громадські музеї України: історія, досвід, проблеми. Київ : Мистец., 1979; Омельченко Ю. Розвиток учбових музеїв. Київ : Рад. шк., 1988.

²Гайда Л. Музей у навчальному закладі. К. : Шкіл. світ, 2009; Медведєва І. М. Організаційно-педагогічні засади діяльності музеїв у вищих технічних навчальних закладах : рукоп. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2009; Крук О. І. Розвиток музейної справи в Україні (кінець 1950-х – 1980-ті рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2000.

³Назіпова Г. Казанський університет і музеї: проблема культурного взаємодія (XIX – початок XX вв.) : автореф. дис. ... д-ра істор. наук : 07.00.02. Казань, 2009 [Електронний ресурс]. URL: <http://www.dslib.net/istoria-otechestva/nazipova.html> (дата звернення: 06.05.2017).

⁴Гужалоўскі А. А. Музеі Беларусі (1918–1941 гг.). Мінск : НАРБ, 2002; Гужалоўскі А. А. Музеі Беларусі (1941–1991 гг.). Мінск : НАРБ, 2004.

Основная часть

Золотым веком развития вузовских музеев считается XIX в., при этом в среде европейских университетов этот период длился несколько дольше – до 1930-х гг. [1, р. 88]. Университетские уставы дореволюционной России (1804, 1835, 1863, 1884 гг.) предусматривали создание музеев и таким образом влияли на развитие музейной сети, ее финансирование, материально-техническое и кадровое обеспечение⁵. С приходом советской власти ситуация меняется. Решением Народного комиссариата просвещения в начале 1920-х гг. Киевский, Харьковский, Одесский и только что открытый Екатеринославский (Днепропетровский) университеты были реорганизованы как «буржуазные пережитки»⁶. На базе отдельных факультетов сформировались самостоятельные ГУО. Таким образом, наука отделялась от деятельности высших учебных заведений, поскольку эти функции государство возложило на Академию наук СССР и ее ячейки. Параллельно с ликвидацией университетов закрывались и музеи, а их коллекции передавались в централизованные государственные или академические музеи [2, с. 104]. Например, в 1927 г. после создания геологического музея Всеукраинской академии наук из минералогического и геологического кабинетов Киевского национального университета им. Т. Шевченко (далее – КНУ) было изъято более 80 000 лучших образцов, в результате чего музейное собрание университета осталось почти ни с чем [3, с. 281]; львиная доля фондов музея изящных искусств Новороссийского университета стали базой для современного Одесского музея западного и восточного искусства [4, с. 112].

Однако в результате кардинальной реформы высшее образование УССР начало существенно отличаться от высшей школы в РСФСР, где сохранились классические университеты. С конца 1920-х гг. в стране начались унификационные процессы, которые охватили экономическую и культурно-образовательную сферы. Правительство, пытаясь унифицировать высшую школу СССР, начало проводить обратную реформу. В середине 1930-х гг. были восстановлены университеты в Харькове, Киеве, Одессе и Днепропетровске. Параллельно возраждается работа музеев, существенно увеличивается их количество, разрабатывается новая законодательная база. Так, в 1933 г. был возрожден КНУ. В его стены постепенно возвращалась наука: проводились научные экспедиции, командировки, сборы коллекций и гербариев, формировались новые экспозиции музеев. Уже в 1936 г. в университете насчитывалось 32 лаборатории, 17 кабинетов и музеев, а в 1939 г.

эта цифра увеличилась до 78 [5]. Среди ученых, которые сделали значительный вклад в формирование коллекций КНУ этого периода, можно назвать руководителя Киевского орнитологического общества им. К. Ф. Касслера В. М. Артоболевского; известного систематика споровых растений Д. К. Зерова, усилиями которого был создан ботанический музей; генетика, академика Академии наук СССР и УССР И. И. Шмальгаузена и многих других [6, с. 6].

Между тем в Москве начало создаваться новое представление о миссии музеев. В 1928 г. была принята резолюция о музейном строительстве, в которой музейные работники критиковались за неудовлетворительную работу с точки зрения строительства социализма. Главной задачей музеев выступало обслуживание культурно-просветительских потребностей рабочих. Начался процесс перестройки советских музеев, во время которой значительно изменились направления их деятельности [7, с. 103]. В этот период большое значение для развития музейного дела в целом и в среде университетов в частности имел Первый Всероссийский музейный съезд, проходивший в 1930 г. в Москве. На съезде обсуждались конструктивные вопросы организации различных проявлений музейной работы, однако мероприятие отличилось ростом идеологического прессинга на музейных работников, их публичным клеймением, борьбой с буржуазными проявлениями в музейной деятельности. Новая законодательная база, нивелируя предыдущие достижения развития музейного дела в университетской среде, ориентировала музеи этой категории прежде всего на идейно-воспитательную и агитационную работу. Важной задачей становится воспитание классовой позиции и мировоззрения строителя социализма. Если в 1920-х гг. музеи воспринимались как самостоятельные учреждения со всеми специфическими особенностями, то в 1930-е гг. они превращаются в важное средство в арсенале идеологической борьбы: музеи на добровольных началах, работа которых переходит под контроль общественного актива и партийных организаций [8, с. 3]. В это время значительно уменьшились темпы образования музеев и их разнообразие. Высшие школы, которые только образовались или создали новые факультеты, прежде всего были заинтересованы в учебной базе для студентов. В связи с этим главной функцией создаваемых коллекций было обеспечение учебного процесса. В первую очередь речь шла о зоологических музеях Днепропетровского и Луганского университетов (на момент создания – Институт народного образования и Вороши-

⁵Бурлыкина М. История музеев высших учебных заведений дореволюционной России (1724–1917) : дис. ... д-ра культурологии. СПб., 2001. С. 349–350.

⁶Коротенко Н. М. Університетська освіта в радянській Україні (1933–1941 рр.) : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Київ, 2010. С. 11.

ловградский педагогический институт), института в Нежине, а также о музеях при кафедрах анатомии медицинских университетов в Харькове, Донецке и Симферополе.

Вопрос изучения судьбы музеев и коллекций высших учебных заведений в годы Второй мировой войны остается сложным и малоисследованным. Работа М. Ткаченко на эту тему фундаментальна, однако предмет исследования среди прочего охватывает и деятельность органов государственной власти и музейных учреждений⁷. Университетские музеи функционировали вне этой системы, в связи с чем их представление в исследовании можно назвать фрагментарным. Судьба коллекций была тесно связана с судьбой ГУО, этот постулат должен стать ключом к изучению истории музеев. Никакого плана спасения ценностей во время войны не было, под опекой республиканских ведомств находились только киевские музеи⁸. Так, например, в 1941 г. были украдены или уничтожены огромные исторические, культурные и научные ценности КНУ, которые не удалось эвакуировать [9, с. 93, 100]. В тоже время известно, что в течение 1941–1943 гг. Зоологический музей работал в здании закрытого немцами университета. Примечательно, что за более чем 200-летнюю историю музеев подчинялся структурам четырех государств, но ни одна из них не решилась его закрыть [10, с. 43]. В годы Второй мировой войны была разграблена сокровищница народной культуры Буковины – музей Выжницкого училища прикладного искусства (ныне – Выжницкий колледж прикладного искусства им. В. Ю. Шкрибляка): в 1944 г. румынские войска вывезли из Украины бесценные экспонаты, созданные преподавателями и учениками краевой школы резьбы по дереву [11, с. 83]. Также был разграблен музей биологического факультета и археологический музей Харьковского университета [12, с. 281]. Однако указанные примеры достаточно эпизодичны, поскольку все высшие учебные заведения, которые в условиях наступления немецких войск пытались эвакуировать свое имущество, впоследствии были вынуждены констатировать, что львиная доля коллекций была утеряна при сверхсрочной эвакуации, плохих условиях транспортировки и сохранения, полноценный учет при этом не проводился, в некоторых случаях была уничтожена и сопроводительная документация.

В годы войны особенно остро ощущалась роль конкретных людей в сохранении университетских сокровищ. Благодаря их подвижнической работе удалось спасти много уникальных экспонатов. Перечень фамилий подвижников достаточно длин-

ный и не может быть полностью представлен в настоящей статье. Однако стоит отметить деятельность профессоров С. Никитина и А. Пренделя, которые сохранили много редких незвакуированных экспонатов из фондов кафедры зоологии и музея Одесского национального университета им. И. И. Мечникова [13, с. 52]. Также важна работа сотрудников отдела редких книг и рукописей библиотеки Харьковского государственного университета и его заведующей А. Борщ, которые за несколько дней до оккупации города гитлеровскими войсками спрятали наиболее ценные рукописи, инкунабулы и старинные вещи в железный сундук, после чего закопали его под лестницей в книгохранилище. Благодаря такому средству безопасности удалось сохранить старинные альбомы итальянских архитекторов и редкие издания Н. Коперника. Многие раритетные экспонаты сотрудники прятали у себя дома [14, с. 43].

После 1945 г., когда все украинские земли были объединены в одно государство, высшие учебные заведения оказались в одинаковых условиях существования. Выделим условные периоды функционирования музеев с характерными для каждого из них особенностями в структуре высшей школы конца 1940–90-х гг.

Конец 1940-х – первая половина 1950-х гг. Для этого периода были характерны послевоенная разруха и борьба с инакомыслием. Это не способствовало формированию пространства для исследований и инноваций (в дореволюционный период таким пространством являлись музеи). Продолжали набирать обороты тенденции межвоенного времени, музеи превращались в агитационные площадки и идеологическое оружие воздействия на массы, по темпам создания лидировали учебные музеи. С этого времени было положено начало существованию зоологических музеев Ужгородского национального университета, Сумского государственного педагогического университета им. А. С. Макаренка, а также существованию геологических и минералогических собраний, однако в общем счете их было не более десяти. К этому периоду также относится зарождение мемориального музея кораблестроителя и флотоводца С. Макарова. Открытие было приурочено к 100-летию со дня рождения адмирала. Это был практически единственный случай создания мемориального музея в полное политическими идеологами время. Большое количество музеев ГУО, образованных в этот период, являются музеями первого поколения [15, р. 5], что объясняется необходимостью восстановления учебной базы после завершения войны.

⁷Ткаченко М. І. Музеї України під час другої світової війни (1939–1945 рр.) : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Київ, 1996.

⁸Дацків І. Втрати України історико-культурних цінностей під час Другої світової війни : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Чернівці, 2001. С. 114.

В данный период музеи продолжали сохранять нечеткий юридический статус, урезался бюджет, что во многом повлияло и на их деятельность. В этом контексте символической стала ситуация со сфрагистико-нумизматическим кабинетом Львовского национального университета им. И. Франко, история которого начинается еще в XVIII в. Существование такой структурной единицы в стенах советского университета было редким явлением⁹. Подразделение в официальных документах встречается под разными названиями: «кабинет нумизматики», «сфрагистико-нумизматический кабинет», «музей нумизматики, сфрагистики и геральдики», «музей нумизматики и сфрагистики» – такая тенденция прослеживалась и позже, вплоть до 1990-х гг. Коллекции находились в учебных аудиториях, что плохо влияло на их сохранение. Интересной оказалась и ситуация с монетами и медалями, принадлежавшими фондам университетской библиотеки. В годы Второй мировой войны работники прятали их в подвалах. Однако впоследствии выяснилось, что нумизматическая коллекция, которая имела значительную историческую и материальную стоимость, даже не была поставлена на университетский баланс [16, с. 225]. Усилиями И.-Ю. Шпитковского было организована каталогизация собрания в количестве 11 576 штук, ее стоимость оценивалась в 9362 руб. 95 коп. Среди самых ценных экспонатов – золотые чеканки римских и византийских солид, западноевропейских и польско-литовских дукатов, а также серебряные античные, средневековые и раннеевропейские монеты [16, с. 230–231]. Драматическая ситуация сложилась во Львовском ветеринарном институте. В 1945 г. по негласной инициативе ректората уникальная коллекция подков, которая на протяжении нескольких десятилетий служила людям и оказалась образцом высокого мастерства древних кузнецов, оказалась свалена в кучу за ненадобностью и заброшена на полке, откуда определенная часть экспонатов исчезла навсегда.

Вторая половина 1950-х – первая половина 1980-х гг. В этот период в сфере культуры в целом и музейной области в частности наблюдаются противоречивые тенденции. Несмотря на то, что на фоне решений XX съезда КПСС начался непродолжительный период оттепели, реальные ассигнования на культуру сокращались¹⁰. Государство способствовало созданию музеев на общественных началах, рассматривая их в качестве инструмен-

та пропаганды советской идеологии, требующего минимальных вложений средств. В приказе министра культуры СССР от 5 апреля 1957 г. отдельно шла речь о поддержке общественных коллег государственными музеями. В свою очередь, активное вмешательство властей в музейное дело привело к тому, что подавляющее большинство общественных музеев создавалось в приказном порядке, это касалось в том числе и музеев в высших учебных заведениях. Данные документов свидетельствуют о том, что в 1950-х гг. в Украине насчитывалось более 30 музеев на общественных началах, а в начале 1960-х гг. их численность превысила 400 единиц. Как минимум треть всех музеев и музейных комнат составляли экспозиции, посвященные В. И. Ленину и выполненные на тиражируемых материалах¹¹.

Дополнительным документом, который активизировал развитие музейного дела в стране, было постановление ЦК КПСС 1964 г. «О повышении роли музеев в коммунистическом воспитании трудящихся». В условиях необходимости выполнения партийных директив начинается массовое образование музеев истории университетов независимо от того, какое название они при этом получали. Формальный подход, минимальные сроки, установленные для выполнения задачи, эпизодическое привлечение профессиональных специалистов к участию в процессе образования музеев и ограниченное финансирование не способствовали полноценному развитию музейного дела в высшей школе. В таких условиях создание музея в роли заведения исторического, а не иного профиля в глазах ректората выглядело более легкой задачей, учитывая наличие по крайней мере минимальной коллекции как логического результата жизнедеятельности (фото, документы, определенные вещи, которые иллюстрировали процесс развития). Презентация истории заведения осуществлялась в хронологической последовательности, где особое внимание уделялось его функционированию в годы Второй мировой войны и военным работникам (ветеранам), структуре университета, заслугам ректоров, достижениям учебно-научной и культурно-просветительской жизни.

В связи с этим пик образования музеев истории университетов приходится на 1960–70-е гг. Если в 1950-х гг. на территории Украины не зафиксировано ни одного случая основания музеев истории ГУО, то в течение следующего десятилетия их было

⁹Известно о функционировании кабинета вспомогательных исторических дисциплин Московского историко-архивного института (сейчас – Историко-архивный институт Российского государственного гуманитарного университета) (см.: *Зайцева Л.* История кабинета кафедры вспомогательных исторических дисциплин в 1932–2014 гг. // Вспомогательные исторические дисциплины и источниковедение: современные исследования и перспективы развития : материалы XXVII Междунар. науч. конф. (Москва, 9–11 апр. 2015 г.). Москва, 2015. С. 42–45). Кабинет нумизматики в 1964 г. был создан и в Белорусском государственном университете. Инициатором его создания был известный исследователь В. Рябцевич (См.: *Егорейченко А.* Валентин Наумович Рябцевич // Весн. БДУ. Сер. 3, Гісторыя. Эканоміка. Права. 2008. № 2. С. 95).

¹⁰Крук О. І. Розвиток музейної справи в Україні (кінець 1950-х – 80-е рр.) : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Харків, 2000. С. 8.

¹¹Там же. С. 28.

уже 20, а в 1970-х гг. прибавилось еще 19. При этом в течение указанного времени летопись начали вести всего 54 музея. В их число вошли музеи истории Национального университета биоресурсов и природопользования, Львовского национального университета им. И. Франко, КНУ, Харьковского национального автомобильно-дорожного университета, Харьковской национальной академии городского хозяйства, Днепропетровского национального горного университета и др.

Проанализировав сведения об около 300 музеях и коллекциях, которые находились или до сих пор находятся в структуре университетов Украины и образовались после 1945 г. (заведения I–II уровней аккредитации при указанных расчетах во внимание не принимались)¹², можно сделать вывод о том, что четверть из них была создана именно в результате приказов руководства, в частности, были проведены попытки приурочить их к годовщинам празднования Дня Победы в Великой Отечественной войне и Октябрьской революции. Еще одним фактором, который обуславливал формирование музеев – это празднование юбилеев создания учебного заведения и стремление ректората представить его прошлое. Таким образом формировались музеи истории как отдельный тип университетских музеев. Это обстоятельство обычно негативно влияло на судьбу музея, поскольку о нем часто забывали, когда празднования завершались. Таким образом было создано более 15 % всех музеев.

В 1965 г. Министерство культуры СССР утвердило положение «О музейном фонде СССР», согласно которому общественные музейные коллекции стали частью фонда [17, с. 139]. Тогда же было утверждено Типовое положение о народном музее. Это был первый официальный документ, который регулировал процедуру создания и деятельность музейных учреждений на общественных началах [18, с. 20]. Музеи, которые до этого именовались «местные», «негосударственные», «самодеятельные», стали называться «народными». Общественные музеи были разделены на три группы, одна из которых – музеи предприятий, учреждений, колхозов, совхозов, высших и средних специальных учебных заведений и училищ. С этого момента крупные научно-исследовательские университетские музеи, так же как и любые музеи других учебных заведений, из ведомственных (т. е. государственных, совместно с музеями системы Министерства культуры, составляющих государственную музейную сеть) перешли в категорию музеев на общественных началах. В результате университетский музей из необходимого структурного подразделения, важнейшего организационно-методического учрежде-

ния при учебном заведении, которое должно было обеспечивать образовательные и научные функции ГУО, превратился в составную часть общественной работы [5]. Графы «Финансирование» не существовало ни в указанном документе, ни в Типовом положении о музее на общественных началах УССР 1978 г., которое фактически дублировало предыдущее. Ст. 13 раздела «Учет и обеспечение сохранности фондов» указывала на то, что «администрация... высших учебных заведений обязана создавать необходимые условия для обеспечения учета фондов общественных музеев, их охраны и пользования» [19, с. 162]. Отсутствовало уточнение, за счет каких именно статей университетского бюджета или специальных средств должно осуществляться финансирование.

Большое значение для развития музейного дела в среде высших учебных заведений сыграл приказ Министерства высшего и среднего специального образования СССР от 21 декабря 1982 г. «Об улучшении идейно-воспитательной работы музеев высших и средних специальных учебных заведений». Важным следствием этого приказа, кроме анализа работы вузовских музеев и определения их недостатков, было решение о необходимости разработки Типового положения о музее университета. Также ректоров обязали включать активно работающие музеи в структуру учреждения, а планово-финансовое управление – подготовить предложения по тарификации музеев [20, с. 153].

В типовом положении о музее университета от 5 ноября 1984 г. четко указывалось, что документы и материалы таких музеев принадлежат государственной части Музейного фонда. Также документ предлагал на помощь заведующему музеем ввести должности учебно-вспомогательного персонала. В приложении к этому пункту указывалось, что крупнейшие музеи высших учебных заведений, в зависимости от количества посетителей, экспонатов основного фонда и других показателей могут быть отнесены к группам музеев и учреждений музейного типа различных категорий. Часть музеев, пользуясь этими документами, смогли решить ряд своих проблем: они стали структурным подразделением университета, увеличили штат [20, с. 154]. Однако во второй половине 1980-х гг. в условиях уменьшения финансирования администрация университетов отодвинула музеи на периферию, а их общественный статус не способствовал развитию.

Вторая половина 1980-х гг. Определенные изменения музейной жизни в системе высшего образования наблюдались и во второй половине 1980-х гг. Общественно-политическая оттепель,

¹²Цифра далеко не полная. Лилия Казанцева указывает сведения о 495 коллекциях (см. *Казанцева Л. В.* Сучасний портрет українського університетського музею – погляд секції УМАС при ІСОМ України // *Університетські музеї: європейський досвід та українська практика: матеріали конф.* (Київ, 6–7 жовтня 2011 р.). Ніжин, 2012. С. 147).

смягчение партийного диктата, относительная свобода слова, образование различных общественных организаций неизбежно повлияли и на университетскую жизнь, поскольку часто именно преподаватели университетов были кузнецами происходящих изменений. Глубинные процессы переосмысления и развития всего общественного строя на демократических началах конца 1980-х гг. повлекли за собой изменения в механизмах освещения истории высшего образования как элемента прошлого, началось переоформление и перепрофилирование уже действующих музейных учреждений [8, с. 9].

При образовании музеев истории краеведческий материал подбирался уже более целенаправленно: формируя экспозицию или изменяя ее, авторы упустили или сводили к минимуму количество идеологем. Активизировался процесс создания этнографических коллекций. В частности, свою деятельность начали комната-музей декоративно-прикладного искусства Полтавского национального педагогического университета им. В. Короленко, археологический и этнографический музеи КНУ;

на базе уникальных книжных собраний был создан Музей редкой книги Нежинского государственного университета им. Н. Гоголя. Прорывом было то, что в 1985 г. при содействии ректора Н. Бурчака преподаватели Восточноевропейского национального университета им. Л. Украинки начали комплектование фондов новой экспозиции музея патронессы учебного заведения. Базой экспозиции стали документы и материалы, освещавшие волынские истоки таланта Леси Украинки, это оказались первые поэтические произведения, написанные на Волини, публикация в журнале «Заря» (1884), прижизненные сборники «На крыльях песен» (1893), «Думы и мечты» (1899), «Отзывы» (1902), уникальная коллекция почтовых открыток конца XIX – начала XX в. с видами городов, где жила и творила писательница и др. Несмотря на то, что в этот период не наблюдается тенденция создания именно мемориальных музеев, ввести в музейное пространство личность известной украинской патриотки стало возможным в СССР только в связи со смягчением общественно-политического климата¹³ [21, с. 218–291].

Заключение

Таким образом, советский период представляет отдельную эпоху функционирования музейного дела в среде высшего образования. Из обязательных структурных подразделений высшей школы с соответствующим материальным и кадровым обеспечением, которыми были музеи университетов в течение XIX в. и до 1914 г., в их так называемый золотой век, они трансформировались в коллекции со статусом «на общественных началах». Анализ существующей ситуации позволяет утверждать, что приобретенный статус во многих случаях перебрал музеи с элитных подразделений на периферию жизни высшей школы. Финансирование из специальных средств бюджета поставило музеи в полную зависимость от представлений ректората об миссии музея. Это пункт остался в нормативных документах, которые определяют функцио-

нирование собраний университетов независимой Украины.

Подобные изменения коснулись всех университетских музеев СССР. Коллекции высших учебных заведений Западной Украины, которая окончательно стала частью УССР только после Второй мировой войны позже других потеряли статус отдельных подразделений высшей школы, унификация была осуществлена до середины 1950-х гг. Учебную миссию продолжили выполнять музеи естественного профиля, однако они составляли только треть всех существовавших тогда музеев. Остальные в рамках действия нормативных документов, принятых в высших эшелонах власти, стали во многом площадками идеологической пропаганды. Эта тенденция пошла на спад лишь во времена перестройки.

Библиографические ссылки

1. Lourenco M. C. Between two worlds: the distinct nature and contemporary significance of university museums and collections in Europe : thesis of abstr. ... Doctor (Histoire, des Techniques, Museology) [Electronic resource]. Paris, 2005. URL: <http://webpages.fc.ul.pt/~mclourenco/chapters/MCL2005.pdf> (date of access: 06.05.2017).
2. Омельченко Ю. А. Охорона пам'яток і музейне будівництво на Україні в перші роки Радянської влади // Український істор. журнал. 1972. № 1. С. 106–110.
3. Нестеровський В. А., Волконська Л. О. Методологічні основи оцінювання якості музейних колекцій як самостійного об'єкту державного надбання України // Університетські музеї: європейський досвід та українська практика : зб. праць Міжнар. конф. (Київ, 6–7 жовт. 2011 р.). Ніжин, 2012. С. 279–286.
4. Левченко В. В., Левченко Г. С. Музей изящных искусств Императорского Новороссийского университета: фонды, персоналии, судьба // Вопр. музеологии. 2012. № 2 (6). С. 105–113.

¹³Личный архив автора. Интервью с заведующим Музеем Леси Украинки Восточноевропейского национального университета им. Л. Украинки Т. Данилюк-Терещук от 22.01.2014 г.

5. *Самойленко Л. Г.* Учебные музеи Национального университета имени Тараса Шевченко: феномен культуры или науки [Электронный ресурс]. Музеология музеєведения в XXI веке: проблемы изучения и преподавания : материалы Междунар. науч. конф. (Санкт-Петербург, 14–16 мая 2008 г.). Санкт-Петербург, 2008. URL: <http://museology-spb.narod.ru/bibr.html> (дата обращения: 06.05.2017).
6. *Мусієнко М., Остапченко Л., Таран Н. та ін.* Київський державний університет – Київський державний університет імені Тараса Шевченка: становлення і розвиток біологічної освіти і науки (1933–1945) [Электронный ресурс] // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер. Біялогія. 2014. № 3 (68). С. 5–13. URL: <http://biovestnik.com/index.php/biology/article/viewFile/102/91> (дата звернення: 06.05.2017).
7. *Гужалоўскі А. А.* Гісторыя музейнай справы Беларусі. Мінск : БДУ, 2012.
8. *Переїма Л., Огоновська Я., Зобнів М. та ін.* Громадські музеї Львівщини: історія та сучасність : у 2 т. Львів : Проман, 2007. Т. 1. С. 1–14.
9. *Власенко С. І.* Документи ЦДАГО України з історії Київського державного університету ім. Т. Шевченка періоду Другої світової війни // Арх. України. 2014. № 6. С. 92–102.
10. *Біляшівський М. М.* Зоологічний музей Київського національного університету ім. Т. Шевченка як явище культури // Університетські музеї: європейський досвід та українська практика : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 6–7 жовтня 2011 р.). Ніжин, 2012. С. 39–52.
11. *Музиченко Я.* Вивезення до Німеччини етнокультурної спадщини українців під час Другої світової війни // Етн. історія народів Європи. 2001. Вип. 11. С. 82–87.
12. *Бердута М. З., Іванов С. Ю.* Харківський університет у 1941–1950-ті роки // Вісн. Харьк. Національн. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. Історія. 2013. № 1087. Вип. 47. С. 275–286.
13. *Стойловський В. П., Ківганов Д. А.* До історії кафедри зоології Одеського національного університету // Вісн. Одес. нац. ун-ту. Біологія. 2013. Т. 18, вип. 4 (33). С. 49–57.
14. *Калашинікова В. Є.* Ставлення українців до історико-культурних цінностей в роки Великої Вітчизняної війни як прояв національної свідомості (на прикладі Сходу України) // Істор. і політолог. дослідження. 2009. № 1 (41). С. 40–45.
15. *De Clercq S. W. G., Lourenco M. C.* A globe is just another tool. Understanding the role of objects in university collections // ICOM Study Ser. 2003. Vol. 11. P. 4–6.
16. *Целуйко О.* До історії створення і діяльності музею / кабінету допоміжних історичних дисциплін у Львівському університеті // Наук. зошити істор. фак-ту Львів. ун-ту. 2016. Вип. 17. С. 213–250.
17. *Маньковська Р.* Народне музейництво в громадянському суспільстві: історія і перспективи розвитку // Краєзнавство. 2008. № 1–4. С. 138–145.
18. *Буланій І. Т., Ятушенко І. Т.* Громадські музеї України: історія, досвід, проблеми. Київ : Мистец., 1979.
19. *Буланій І. Т., Евтушенко І. Т.* Народные сокровищницы: о деятельности народных музеев Украинской ССР. Київ : Мистец., 1984.
20. *Калиниченко И.* Об усовершенствовании организационных и правовых основ деятельности музеев при высших учебных заведениях г. Харькова // Університетські музеї: європейський досвід та українська практика : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 6–7 жовт. 2011 р.). Ніжин, 2012. С. 153–157.
21. *Данилюк-Терещук Т.* Музей Лесі Українки Волинського національного університету: історія та сучасність // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Луцьк в історії Волині та України : матеріали XXXV Міжнарод. іст.-краєзнавчої наук. конф. (Луцьк, 15–17 вересня 2010 р.). Луцьк, 2010. Вип. 35. С. 217–222.

References

1. Lourenco M. Between two worlds: the distinct nature and contemporary significance of university museums and collections in Europe : thesis of abstr. ... Doctor (Historie, des Techniques, Museology). Paris, 2005. URL: <http://webpages.fc.ul.pt/~mclourenco/chapters/MCL2005.pdf> (date of access: 06.05.2017).
2. Omelchenko Y. A. [Protection of monuments and museum building in Ukraine in the early years of Soviet power]. *Ukrain's'kyj istor. zhurnal* [Ukrainian hist. J.]. 1972. No. 1. P. 106–110 (in Ukrainian).
3. Nesterovskiy V. A., Volkonska L. O. [Methodological bases for assessing the quality of museum collections as an independent object of state property of Ukraine]. *Universytets'ki muzei': jevropejs'kyj dosvid ta ukrai'ns'ka praktyka* [University museums: European experience and Ukrainian practice] : collect. of articles Int. conf. (Kyiv, 6–7 October, 2011). Nizhyn, 2012. P. 279–286 (in Ukrainian).
4. Levchenko V. V., Levchenko G. S. Museum of fine arts Imperial University of Novorossiysk: found., peopls, fate. *Q. museol.* 2012. No. 2 (6). P. 109–112 (in Russ.).
5. Samoilenko L. G. [Educational museums of the Taras Shevchenko Kyiv National University: a phenomenon of culture or science?] *Muzeologiya muzeєvedeniya v XXI veke: problemy izucheniya i prepodavaniya* [Museology of Museology in the 21st Century: Problems of Study and Teaching] : mater. Int. sci. conf. (Saint-Petersburg, 14–16 May, 2008). Saint-Petersburg, 2008. URL: <http://museology-spb.narod.ru/bibr.html> (date of access: 06.05.2017) (in Russ.).
6. Musienko M., Ostapchenko L., Taran N. et al. From Kiev state university to Taras Shevchenko State University of Kyiv – the formation and development of biological education and science (1933–1945). *Visn. Kyi'vs'kogo nac. un-tu im. Tarasa Shevchenka. Ser. Bijalogija* [Bull. of the Taras Shevchenko. Kiev National Univ.]. 2014. No. 3 (68). P. 5–13. URL: <http://biovestnik.com/index.php/biology/article/viewFile/102/91> (date of access: 05.06.2017) (in Ukrainian).
7. Guzalovski A. A. Gistoryja muzejnej spravy Belarusi [History of Museum Affairs in Belarus]. Minsk : BDU, 2012 (in Belarus.).
8. Pereyma L., Ogonov's'ka J., Zobniv M. et al. Gromads'ki muzei' L'vivshhyny: istorija ta suchasnist' [Public museums of Lviv region: history and the present time] : in 2 vols. Lviv : Proman, 2007. Vol. 1 (in Ukrainian).
9. Vlasenko S. I. [Documents of the TSSAPC of Ukraine about the history of the Taras Shevshenko Kiev State University during the Second World War]. *Arhivy Ukrai'ny* [Archives Ukraine]. 2014. No. 6. P. 92–102 (in Ukrainian).

10. Bilyashivsky M. M. [Zoological museum of Taras Shevchenko Kyiv National University as a cultural phenomenon]. *Universytets'ki muzei': jevropejs'kyj dosvid ta ukrai'ns'ka praktyka* [University museums: European experience and Ukrainian practice] : mater. sci.-pract. conf. (Kyiv, 6–7 October, 2011). Nizhyn, 2012. P. 39–52 (in Ukrainian).
11. Muzychenko Y. [Exports to Germany of ethnocultural heritage of Ukrainians during the World War II]. *Etnichna istorija narodiv Jevropy* [Ethnic history of the nations of Europe]. 2001. Issue 11. P. 82–87 (in Ukrainian).
12. Berduta M. Z., Ivanov S. J. [Kharkiv University in 1941–1950-ies]. *Visnyk Har'kivskogo universytetu imeni V. N. Karazina Seryi Istorija*. [Bull. of the KhNU]. 2013. No. 1087. Vol. 47. P. 275–286 (in Ukrainian).
13. Stoylovskyi V. P., Kyvanov D. A. The history of the zoology department of Odesa National University. *Visnik. Odes'kogo nacijanal'naga univ. Ser.: Biologija* [Odesa national univ. Biology]. Vol. 18, issue 4 (33). P. 49–57 (in Ukrainian).
14. Kalashnikova V. J. [Attitude of Ukrainians to historical and cultural values during the Great patriotic war as a manifestation of national consciousness (on the example of the East of Ukraine)]. *Istorichny i politologichny doslidzhennja* [Hist. polit. stud.]. 2009. No. 1 (41). P. 42–49 (in Ukrainian).
15. De Clercq S. W. G., Lourenco M. A globe is just another tool: understanding the role of objects in university collections. *ICOM Study Ser.* 2003. Vol. 11. P. 4–6.
16. Tseluiko O. To the history of the Lviv university's museum/centre of auxiliary historical sciences. *Proc. History faculty Lviv Univ.* 2016. Issue 17. P. 213–250 (in Ukrainian).
17. Mankovska R. Public museum activity in the civil society: the history and the perspectives of development. *Krajeznavstvo* [Regional stud.]. 2008. No. 1–4. P. 138–145 (in Ukrainian).
18. Bulanyi I. T., Yavtushenko I. T. Gromads'ki muzei' Ukrai'ny: istorija, dosvid, problemy [Public museums of Ukraine: history, experience, problems]. Kiev : Mystectvo, 1979 (in Ukrainian).
19. Bulanyi I. T., Evtushenko I. T. Narodnye sokrovishchnitsy: o deyatel'nosti narodnykh muzeev Ukraynskoj SSR [National treasures (about the activity of people museums of the Ukrainian SSR)]. Kiev : Mystectvo, 1984 (in Russ.).
20. Kalinichenko I. [About the improvement of organizational and legal foundations of the museum activity in higher educational institutions of Kharkiv]. *Universytets'ki muzei': jevropejs'kyj dosvid ta ukrai'ns'ka praktyka* [University museums: European experience and Ukrainian practice] : mater. sci. pract. conf. (Kyiv, 6–7 October, 2011). Nizhyn, 2012. P. 153–157 (in Russ.).
21. Danylyuk-Tereshchuk T. [Lesia Ukrainka Museum of Volyn National University: history and modernity]. *Mynule i suchasne Volyni i Polissja. Luc'k v istorii' Volyni ta Ukrai'ny* [Past and present of Volyn and Polissya. Lutsk in the history of Volyn and Ukraine] : mater. of the XXXV Int. hist. sci. conf. (Lutsk, 15–17 Sept., 2010). Lutsk, 2010. Issue 35. P. 217–222 (in Ukrainian).

Статья поступила в редколлегию 03.12.2017.
Received by editorial board 03.12.2017.

ЮБІЛЕІ

ЮБІЛЕІ

JUBILEE

Ираида Осиповна
ЦАРЮК

Iraida Osipaŭna
ЦАРУК

Iraida Osipawna
CARUK

Юбілейную дату 29 лютага 2018 г. адзначыла выдатны арганізатар гістарычнай адукацыі і навукі, дэкан гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1973–1986), заслужаны работнік вышэйшай школы БССР, доктар гістарычных навук, прафесар, Чалавек з вялікай літары Іраіда Осіпаўна Царук.

Фармат прапануемай публікацыі не прадугледжвае навуковага асэнсавання жыццёвага, творчага, адміністрацыйнага шляху, які плённа і годна прайшла гэта прыгожая ва ўсіх сэнсах жанчына-гісторык. Аднак напісаць такую працу будзе неабходна, бо ўзоры навуковых біяграфій прысутнічаюць у выдавецкай традыцыі БДУ, а ў дачыненні да «гістарычнасці» асобы І. О. Царук ёсць шмат прыкладаў, якія адназначна пацвярджаюць: гісторыю ва ўсіх яе складніках заўсёды стваралі і рухалі напе-

рад людзі. Людзі, што вылучаліся сваёй грамадскай і інтэлектуальнай крэатыўнасцю, нераўнадушнасцю да ўласнай справы, жыцця краіны і народа, адметныя сваімі ўнёскамі ў тую сферу, да якой яны належалі.

Іраіда Осіпаўна – сапраўднае ўвасабленне беларускай універсітэцкай багіні Клія! Яна прайшла амаль усе прыступкі прафесійнага сталення. Выкладчык і вучоны, патрабавальны, прынцыповы, сістэмны кіраўнік, шчыры, прывабны, адкрыты чалавек, яна згуртавала калектыў гістарычнага факультэта, неяк па-жаночы цёпла, але адначасова прынцыпова натхняла яго ўсе гады на прафесійную працу, на канчатковы вынік. І нядзіўна, бо да прыроднай сялянскай выхаванасці і прагматызму ў выкананні любой справы ў характары І. О. Царук дадалася галоўнае – высокая культура, універсітэцкая

адукацыя, шырокі жыццёвы круггляд, дасведчанасць у гістарычным і сучасным палітычным жыцці, выдатныя здольнасці псіхолога і педагога.

Іраіда Осіпаўна нарадзілася ў в. Гаркавічы Сакольскага павета Беластоцкага ваяводства (цяпер – Польшча) у вялікай і дружнай сям’і Прытыцкіх. На жыццёвым шляху І. О. Царук, яе родных і блізкіх моцна адбіліся вірлівыя падзеі XX ст., гераізм і трагізм падзей Першай сусветнай вайны, рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі, Вялікай Айчыннай вайны. Іраіда Осіпаўна заўсёды мела памкненне да адукацыі. Вучылася спачатку ў польскай пачатковай школе, затым – у Беластоку, у эвакуацыі ў час вайны – у рамесным вучылішчы ў Маскве. У 1948 г. яна закончыла з адзнакай Нясвіжскае педагагічнае вучылішча і была накіравана на навучанне ў Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. Вучылася на гістарычным факультэце, пасля завяршэння якога як выдатніца і імянны стыпендыят працягнула навучанне ў аспірантуры. У 1957–1963 гг. працавала ў Мінскім гаркаме, а затым у абкаме КПБ. У кастрычніку 1963 г. Іраіда Осіпаўна вярнулася на працу ў Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, з якім была звязана ўся яе далейшая працоўная дзейнасць. У 1965 г. І. О. Царук паспяхова абараніла кандыдацкую дысертацыю «Дзейнасць Кампартыі Беларусі па рэалізацыі культурных пераўтварэнняў у заходніх абласцях Беларусі (1939–1953 гг.)». Працавала на кафедры гісторыі КПСС.

У 1973 г. І. О. Царук была абрана дэканам гістарычнага факультэта БДУ і прапрацавала на гэтай пасадзе 13 год. Сведкам першых дэканскіх гадоў Іраіды Осіпаўны быў А. А. Яноўскі: «Мне не прыходзіла тады ў галаву, што яна на той час сама пановаму спасцігала свой родны факультэт, які яе выхаваў і даў пучёўку ў жыццё, што ёй давялося перадумаць сотні разоў, каб жанчына на дэканскай пасадзе ўспрымалася як аўтарытэт для калектыву, а не “бледны цень” папярэдняга дэкана П. З. Савачкіна. Перад БДУ і ўсімі яго факультэтамі, а тым больш перад факультэтам “ідэалагічным”, у 1970-х гг. з самых высокіх уладных кабінетаў ставіліся задачы грунтоўных зрухаў на шляху да рэалізацыі “лёсавызначальных” пастаноў партыі і ўраду». Пасля працы дэканам і да выхаду на пенсію І. О. Царук займала пасаду загадчыка кафедры гісторыі Беларусі. У 1975 г. Іраіда Осіпаўна абараніла доктарскую дысертацыю, стала прафесарам. У сферу навуковых інтарэсаў І. О. Царук уваходзіць даследаванне пытанняў палітычнай гісторыі Беларусі XX ст., нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва ў БССР, разгортвання нацыянальна-вызваленчага і рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі ў між-

ваенны перыяд. У часы працы дэканам і загадчыкам кафедры раскрыліся выдатныя якасці Іраіды Осіпаўны як кіраўніка і выкладчыка, яе разуменне і здольнасць вырашаць надзённыя праблемы і забяспечваць патрэбы развіцця ўніверсітэцкай гістарычнай адукацыі і навукі. Неабыякавасць да даручанай справы ў І. О. Царук заўсёды спалучалася з паважлівым стаўленнем да калег і вучняў. Іраіда Осіпаўна з’яўляецца аўтарам звыш 100 навуковых публікацый. Пад яе кіраўніцтвам больш за 30 саіскальнікаў абаранілі доктарскія і кандыдацкія дысертацыі.

Іраіда Осіпаўна Царук – выдатны прыклад жыцця пакалення, якое змагалася за Беларусь, за права «людзьмі звацца». Яна выдатны прадстаўнік знакамітай сям’і Прытыцкіх – Царукоў. Асобна адначым важнасць выхаду ў свет мемуарных твораў Іраіды Осіпаўны. Гэта пранікнёныя апавяданні пра лёсы людзей, гатовых да самаахвяравання, поўныя прыкладаў сапраўднай мужнасці і гераізму, асабліва карысныя для тых, каму выпадае будаваць будучыню нашай краіны.

«У жыцці кожнага народа, асобнага чалавека прысутнічаюць пэўныя нябачныя, складана вытлумачаемыя сувязі, якія пранікаюць у розныя часавыя, тэрытарыяльныя вымярэнні і ствараюць тое асяроддзе, тыя ўмовы, якія вызначаюць твой лёс», – піша ў адной са сваіх кніг Іраіда Осіпаўна. Сапраўды, такія не адразу заўважныя лініі звязвалі і звязваюць гэтага выдатнага чалавека з яе паплегнікамі, сябрамі, калегамі, вучнямі.

Аўтары гэтых радкоў не толькі ганарацца тым, што ім давялося дастаткова доўга працаваць побач з І. О. Царук, але і лічаць Іраіду Осіпаўну сваім анёлам-захавальнікам, які ўвёў іх у наш універсітэцкі храм і замацаваў там на многія гады.

Іраіда Осіпаўна заўсёды шчыра цікавіцца развіццём роднага гістарычнага факультэта і ўніверсітэта. Яе хвалюе лёс тых, з кім яна працавала, і сталенне маладых гісторыкаў, якія прыходзяць на змену. На самых важных мерапрыемствах факультэта І. О. Царук заўсёды разам з намі.

Ад імя калектыву гістарычнага факультэта БДУ шчыра віншуем Іраіду Осіпаўну з паважнай юбілейнай датай. Жадаем моцнага здароўя, бадзёрасці духу і доўгіх гадоў жыцця.

А. Г. Каханойскі,
доктар гістарычных навук, прафесар
С. М. Ходзін,
доктар гістарычных навук, дацэнт
А. А. Яноўскі,
кандыдат гістарычных навук, прафесар

СОДЕРЖАНИЕ

От редакции.....	8
ТЕМАТИЧЕСКИЙ РАЗДЕЛ	
Право и правовая система ВКЛ	
(к 550-летию Судебника Казимира и 430-летию Третьего статута ВКЛ)	
<i>Подолинский В. А.</i> Партикуляризм vs унификация: разработка и принятие Статута Великого княжества Литовского 1588 г.	10
<i>Радоман А. А.</i> Систематизация права ВКЛ и вопрос поправки Третьего статута ВКЛ на сеймиках Новогородского воеводства в 1587–1632 гг.	21
<i>Денисова Е. Г., Казаков Ю. Л.</i> Статуты Великого княжества Литовского: организация обороны земской.....	32
ИСТОРИЯ БЕЛАРУСИ	
<i>Масловский Е. В.</i> Материальное положение фабрично-заводских рабочих Витебской губернии в 1907–1914 гг.	38
<i>Зиберт Д.</i> Карта из приложения к Брест-Литовскому мирному договору: причины неопубликования и ошибки в интерпретации текста документа в немецкоязычной историографии	47
<i>Максимчик А. Н.</i> Белорусский период в научно-педагогической деятельности профессора Л. И. Лубны-Герцыка (1880–1965).....	57
<i>Ходин С. Н.</i> Индустриализация белорусского сельского хозяйства в 1921–1939 гг.: трансформация содержания	68
БЕЛОРУСЫ ЗА РУБЕЖОМ	
<i>Миронович Э.</i> Белорусы в Польше в период распада традиционного общества	75
<i>Жеребцов И. Л., Рожкин Е. Н., Лейман И. И.</i> Белорусы в Республике Коми	82
ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ	
<i>Келлер О. Б.</i> Славянские деятели Реформации в Восточной и Центральной Европе и славянская типография в Бад-Урахе.....	94
<i>Микуленок Ю. А.</i> Причины жилищного кризиса в городах в первое десятилетие после установления советской власти.....	105
ИСТОРИОГРАФИЯ	
<i>Иваничева Л. С.</i> Понятие туризма в западноевропейской историографии.....	111
АРХЕОЛОГИЯ	
<i>Ашейчик В. В., Вайтович А. В., Приставко И. Л.</i> Памятники каменного и бронзового веков в правобережье Немана около Столбцов (по результатам исследований 2012–2014 гг.).....	118
МУЗЕЕВЕДЕНИЕ	
<i>Муравская С. В.</i> Деятельность музеев высших учебных заведений Украины в советский период.....	130
ЮБИЛЕИ	
<i>Ираида Осиповна Царюк</i>	139

ЗМЕСТ

Ад рэдакцыі	8

ТЭМАТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Права і прававая сістэма ВКЛ

(да 550-годдзя Судзебніка Казіміра і 430-годдзя Трэцяга статута ВКЛ)

Падалінскі У. А. Партыкулярызм vs уніфікацыя: распрацоўка і прыняцце Статута Вялікага Княства Літоўскага 1588 г.	10
Радаман А. А. Сістэматызацыя права ВКЛ і пытанне паправы Трэцяга статута ВКЛ на сойміках Нова-гародскага ваяводства 1587–1632 гг.	21
Дзянісав А. Р., Казакоў Ю. Л. Статуты Вялікага Княства Літоўскага: арганізацыя абароны земскай	32

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ

Маслоўскі Я. В. Матэрыяльнае становішча фабрычна-заводскіх рабочых Віцебскай губерні ў 1907–1914 гг.	38
Зіберт Д. Карта з дадатку да Брэст-Літоўскага мірнага дагавора: прычыны неапублікаванасці і памылкі ў інтэрпрэтацыі тэксту дакумента ў нямецкамоўнай гістарыяграфіі.....	47
Максімчык А. М. Беларускі перыяд у навукова-педагагічнай дзейнасці прафесара Л. І. Лубны-Герцыка (1880–1965).....	57
Ходзін С. М. Індустрыялізацыя беларускай сельскай гаспадаркі ў 1921–1939 гг.: трансфармацыя зместу	68

БЕЛАРУСЫ ЗАМЕЖЖА

Мірановіч Э. Беларусы ў Польшчы ў перыяд распаду традыцыйнай грамадскасці	75
Жарабцоў І. Л., Рожкін Я. М., Лейман І. І. Беларусы ў Рэспубліцы Комі	82

УСЕАГУЛЬНАЯ ГІСТОРЫЯ

Келер В. Б. Славянскія дзеячы Рэфармацыі ва Усходняй і Цэнтральнай Еўропе і славянская друкарня ў Бад-Ураху.....	94
Мікуленак Ю. А. Прычыны жыллёвага крызісу ў гарадах у першае дзесяцігоддзе пасля ўсталявання савецкай улады	105

ГІСТАРЫЯГРАФІЯ

Іванічава Л. С. Паняцце турызму ў заходнееўрапейскай гістарыяграфіі.....	111

АРХЕАЛОГІЯ

Ашэйчык В. У., Вайтовіч А. У., Прыстаўка І. Л. Помнікі каменнага і бронзавага вякоў у правабярэжжы Нёмана каля Стоўбцаў (паводле даследаванняў 2012–2014 гг.)	118

МУЗЕЯЗНАЎСТВА

Мураўская С. В. Дзейнасць музеяў вышэйшых навучальных устаноў Украіны ў савецкі перыяд	130

ЮБІЛЕІ

Іраіда Осіпаўна Царук.....	139

CONTENTS

Editorial	8
SPECIAL TOPIC SECTION	
The Law and legal system of the Grand Duchy of Lithuania (to the 550th anniversary of the Code of Laws of Kazimierz and the 430th anniversary of the 3rd Statute of the Grand Duchy of Lithuania)	
<i>Padalinski U. A.</i> Particularism vs unification: elaboration and adoption of the Grand Duchy of Lithuania Statute of 1588.....	10
<i>Radaman A. A.</i> The systematization of law and legislation of the Grand Duchy of Lithuania and the question of the correction of the Third Statute of the Grand Duchy of Lithuania on the dietines of the Novogorodok voivodship in 1587–1632.....	21
<i>Dzianisava A. R., Kazakou Y. L.</i> The Statutes of the Grand Duchy of Lithuania: organization of state defence	32
BELARUSIAN HISTORY	
<i>Maslouski E. V.</i> The material situation of factory workers in the Vitebsk province in 1907–1914	38
<i>Siebert D.</i> Map from the appendix to Brest-Litovsk Peace Treaty: reasons for unpublishing and mistakes in the interpretation of document in German historiography	47
<i>Maksimchik A. N.</i> The Belarusian period in scientific and pedagogical activity of professor L. I. Lubny-Gertsyk (1880–1965).....	57
<i>Khodzin S. M.</i> Industrialization of Belarusian agriculture in 1921–1939: transformation of content	68
BELARUSIANS ABROAD	
<i>Mironowicz E.</i> Belarusians in Poland in the period of destruction of the traditional society.....	75
<i>Zherebtsov I. L., Rozhkin E. N., Lejman I. I.</i> The Belarusians in the Komi Republic	82
WORLD HISTORY	
<i>Keller O. B.</i> Slavic activists in the Reformation in Eastern and Central Europe and the Slavic printing house in Bad Urach	94
<i>Mikulenok I. A.</i> The causes of the housing crisis in the cities in the first decade after the establishment of Soviet power.....	105
HISTORIOGRAPHY	
<i>Ivanichava L. S.</i> Representations of tourism in Western European historiography	111
ARCHAEOLOGY	
<i>Asheichyk V. U., Vaitovich A. U., Prystauka I. L.</i> Stone and bronze age sites on the right bank of the Neman River near Stoŭbcy (according to investigations of 2012–2014).....	118
MUSEUM STUDIES	
<i>Muravska S. V.</i> The activity of the museums of higher educational establishments in Ukraine during the Soviet period	130
JUBILEE	
<i>Iraida Osipawna Caruk</i>	139

Журнал включен Высшей аттестационной комиссией Республики Беларусь в Перечень научных изданий для опубликования результатов диссертационных исследований по историческим наукам, а также в области музееведения, консервации, реставрации историко-культурных объектов, документалистики, документоведения и архивоведения.

Журнал включен в библиографическую базу данных научных публикаций «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ).

**Журнал Белорусского
государственного университета. История.
№ 2. 2018**

Учредитель:
Белорусский государственный университет

Юридический адрес: пр. Независимости, 4,
220030, г. Минск.

Почтовый адрес: пр. Независимости, 4,
220030, г. Минск.

Тел. (017) 259-70-74, 259-70-75.

E-mail: jhistory@bsu.by

«Журнал Белорусского государственного
университета. История» издается с января 1969 г.
До 2017 г. выходил под названием «Веснік БДУ».

Серыя 3, Гісторыя. Эканоміка. Права»
(ISSN 2308-9172).

Редакторы О. А. Бабашова, С. Е. Богуш
Технический редактор Ю. А. Тарайковская
Корректор К. Б. Скакун

Подписано в печать 28.04.2018.
Тираж 100 экз. Заказ 131.

Республиканское унитарное предприятие
«Информационно-вычислительный центр
Министерства финансов Республики Беларусь».
ЛП № 02330/89 от 03.03.2014.
Ул. Кальварийская, 17, 220004, г. Минск.

© БГУ, 2018

**Journal
of the Belarusian State University. History.
No. 2. 2018**

Founder:
Belarusian State University

Registered address: 4 Niezaliežnasci Ave.,
Minsk 220030.

Correspondence address: 4 Niezaliežnasci Ave.,
Minsk 220030.

Tel. (017) 259-70-74, 259-70-75.

E-mail: jhistory@bsu.by

«Journal of the Belarusian State University. History»
published since January, 1969.

Until 2017 named «Vesnik BDU».
Seryja 3, Gistoryja. Jekanomika. Prava»
(ISSN 2308-9172).

Editors O. A. Babashova, S. J. Bohush
Technical editor Y. A. Taraikouskaya
Proofreader K. B. Skakun

Signed print 28.04.2018.
Edition 100 copies. Order number 131.

Republican Unitary Enterprise
«Informatsionno-vychislitel'nyi tsentr
Ministerstva finansov Respubliki Belarus'».
License for publishing No. 02330/89, 3 March, 2014.
17 Kal'variiskaya Str., Minsk 220004.

© BSU, 2018